2024 (№2)

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

KÓRKEM ÓNER HÁM MÁDENIYAT XABARSHÍSÍ

Ilimiy-metodikalıq jurnal

SAN'AT VA MADANIYAT AXBOROTNOMASI

ВЕСТНИК ИСКУССТВА И КУЛЬТУРЫ

ART AND CULTURE BULLETIN

ISSN 2992-9245

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ BILIMLENDIRIW, ILIM HÁM INNOVACIYALAR MINISTRLIGI

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

KÓRKEM ÓNER HÁM MÁDENIYAT XABARSHÍSÍ

ilimiy-metodikalıq jurnalı

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

SAN’AT VA MADANIYAT AXBOROTNOMASI

ilmiy-uslubiy jurnali

Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

ВЕСТНИК ИСКУССТВА И КУЛЬТУРЫ

научно-методический журнал

Nukus branch of the Uzbek State Institute of Arts and Culture

ART AND CULTURE BULLETIN

Scientific methodology journal

№2

2024

Shólkemlestiriwshi: Ózbekstan mámleketlik kórkem óner

hám mádeniyat institutı Nókis filialı hám jurnal redakciyası jámáati

Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı: Ayapov A.T. – ÓzMKÓMI Nókis filialı direktorı

Bas redaktor:

Hamidov N. Sh. - filologiya ilimleriniń kandidatı, docent

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ:

e.i.b.f.d. (PhD) **Abipova G.** (Nókis)
prof. **Ańsatbaev N.** (Nókis)
prof. **Baltaniyazov S.** (Nókis)
p.i.b.f.d., (PhD) **Bekjanova A.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Berdimuratova A.** (Nókis)
p.i.b.f.d., (PhD) **Erejepov A.** (Nókis)
t.i.k., prof. **Xodjametova G.** (Nókis)
doc. **Ismaylova M.** (Nókis)
prof. **Jumaev S.** (Tashkent)
m.i.b.f.d., (PhD) **Qadiralieva A.** (Qazaqstan)
f.i.k. **Qalekeev Q.** (Nókis)

p.i.b.f.d., (PhD), doc. **Moyanov Í.** (Nókis)
f.i.k. **Paxratdinov D.** (Nókis)
f.i.k. **Prekeeva A.** (Nókis)
doc. **Saparbaeva G.** (Nókis)
p.i.k., prof. **Tilegenov A.** (Nókis)
p.i.k., doc. **Tleubaeva B.** (Qazaqstan)
t.i.k., doc. **Urazova L.** (Nókis)
doc. **Urazmbetova L.** (Nókis)
doc. **Zaretdinov K.** (Nókis)
p.i.b.f.d., (PhD), prof. **Shermanov E.** (Tashkent)
f.i.k. **Shaniyazov J.** (Nókis)

Juwaplı redaktorlar:
f.i.k. Prekeeva A. – ózbek hám qaraqalpaq tilleri boyınsha
p.i.b.f.d., (PhD) Bekjanova A. – inglis tili boyınsha

G. Otepbergenova - juwaplı xatker
D. Paxratdinov - korrektor
B. Allaniyazov - operator

Jurnal Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındaǵı Málimleme hám ǵalaba kommunikaciyalar agentligi tárepinen Respublika ilimiy-metodikalıq jurnalı sıpatında ***2023-jıldıń 15-may kúngi №081166-sanı*** menen mámleketlik dizimnen ótkerilgen

«Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı» ilimiy-metodikalıq jurnalına maqalalar **qaraqalpaq, ózbek, rus hám inglis** tillerinde tómendegi baǵdarlar boyınsha qabıl etiledi:

- ***Teatr hám muzıka***
- ***Kino hám dramaturgiya***
- ***Bibliografiya hám mádeniyat***
- ***Jámiyetlik-gumanitar pánler***

TEATR HÁM MUZÍKA

ҚОСЫҚШЫНЫҢ ДЕМ АЛЫЎ ЖОЛЛАРЫНДА СИЛЕКЕЙ ПЕРДЕЛЕРДИҢ РОЛИ

Балтаниязов Сарсенбай Айтмуратович – *профессор*
Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: қўшиқчи, товуш кучи, романс, диапазон, регистр, интонация, диафрагма, товуш пардаси.

Ключевые слова: певец, сила звука, романс, диапазон, регистр, интонация, диафрагма, голосовые связки.

Key words: singer, sound power, romance, range, register, intonation, diaphragm, vocal cords.

Даўыс аппаратының саламатлығы ушын, инсанның барлық дем алыў жолында турағын силекей перделерди күтиў үлкен әҳмийетке ийе. Даўыстың турақлы, жақсы шығыўы даўыс аппаратында, силекей перделер нормада ҳөлленгенде жүз береди. Қурғақлық, соның менен бирге, силекей қабаттың ҳәдден зыят ажыралыўы, әдетте даўысқа унамсыз тәсир етеди. Гейде оқыўшы мурынның тынымсыз ағыўы - мурын жутқыншағы, ерин ямаса жутқыншақ, трахея ямаса бронхының тырнаў айрықшалығы менен байланыслы. Соны да айтыў керек, бундай мүнәсибет нәтийжесинде даўыс аппараты әлбетте зыянланады ҳәм даўыстың раўажланыўы жүдә қыйын болады. Силекей перделердиң аўҳалы, даўыстың қәлиплесиўин бақлаўда пайдаланатуғын ишки қосық сезимлерине күшли тәсир етеди. Силекейдиң узақ ўақыт ажыралып жүриўи оқыўшының кейпиятына кери тәсирин тийгизеди ҳәм оқыўшыға күшли тәсир етеди. Бул, күтилмегенде, гриппп инфекциясын ямаса тымаўдан кейин, дем алыў жолларының силекей қабатының исиниўи менен бирге, оқыўшы көбинесе туўры қосық айтыў сезимлерин жоғалтады, ҳәм оларды тез арада тиклей алмайды. Қадағаламай исиў процеси менен қосық айтыўдан баслап, ол саў жағдайда болған сезимлерди табыўға умтылады. Сол себепли, даўыстың техникалық тәрептен жақсы раўажланбаған, кем раўажланған қосықшылар ушын шынығыўларды даўам еттириўден алдын, даўыс аппаратының саўлығын толық қайта тиклеўди күтиў жақсылаў болып табылады.

Мурынның тынымсыз ағыўы мурын жутқыншағы ҳәм жутқыншақты мудамы тырнаў арқалы келтирип шығарады, бул жерде суйықлық ағады. Бул силекей қабатты ҳәр қандай температура ҳәм басқа тәсирлерди сезгиш етеди.

Жоқары дем алыў жолларының силекей перделеринде олардың майданында микроскопиялық силекей болып, олар жымбырлап, бөз тәрепинен шығарылатуғын силекей қабатты жутқыншақ лимфа шеңбериниң қаптал тәрепине айдап шығарады. Бул жерде ол жутылады ямаса алып тасланады. Тап сол бронхлардан силекей пердени трахеяға жүргизетуғын жерге жаяды, жөтеледи, бул әсиресе азанғы ўақытта билинеди. Ызғар (нормал) ислейтуғын (мурынның силекей қабаты ҳаўаны патасламайды ҳәм ығаллайды, оны шаң ҳәм микроорганизмлерден тазалайды).

Исиў менен, силекей перделердиң жумысы бузылады. Силекей перделер қызарады, иседи ҳәм дәслеп таза шылымшықты ажыратып турады, соннан кейин олар қалың, ириңли сыпатқа ийе болады. Исиў жоғалғанда, бөлинип шыққан суйықлықтың қуйылыўы кемирек болады ҳәм көбинесе қурыйды, қабық пайда етеди. Исиўден кейин қурғақлық мудамы билинеди, себеби силекей бездиң жумысы тоқтай баслайды. Тек әсте-әстен олар нормал ислеўди баслайды.

Егер оқыўшыда силекей перделердиң исиўи ямаса олардың қалдық тәсири болса, яғный бул мембраналар нормал қарсылыққа ийе болмаса, ол ҳаўа арқалы тарқалатуғын ҳәр қыйлы жуқпалы кеселликлерге аңсат ғана бейим болады. Бундай оқыўшыларда грипп ямаса гүзли-бәҳәр тымаў сыяқлы кеселликлер аңсат ғана ушырайды. Бундай кеселликлер қосықшыны әдеттеги жумыс жағдайынан шығарып жибереди. Силекей қабатлардағы, даўыс аппаратындағы исиў шараятларын тез сапластырыў, олардың тәкирарланыўының алдын алыў керек. Әпиўайы ислейтуғын силекей перделер тымаў ҳәм гриппп инфекциясына қарсы турыўға жәрдем береди. Сол себепли оқытыўшы силекей кеселликлери болған студентлерди тезлик пенен шыпакерге жиберип, оқыўшының даўыс аппаратын нормал тәртипте болыўын тәмийинлеўи керек.

Силекей перделер ҳәр қыйлы унамсыз факторларға салыстырғанда көбирек шыдамлы

болыўы ушын арнаўлы гигиена қағый-даларына әмел қылыў керек. Биринши-ден, аўыз арқалы дем алыўдан сақланыў, мудамы мурын арқалы мүмкиншилиги барынша дем алыўыңыз керек. Әпиўайы дем алыў дем алыў жолларын шаң ҳәм мурынға түсетуғын инфекциялардан қорғайды. Мурыннан алын-ған дем менен ҳаўа ысынады ҳәм ығалланады. Биз жоқарыда айтып өткенимиздей, егер музыка фразаның дүзилиси пауза ямаса тыныш дем алыўдың басқа мүмкин-шиликлеринен пайдаланса, қосық айтқанда мурын арқалы дем алыўға ҳәрекет етиўимиз керек. Бирақ, сиз тез-тез мурын ҳәм аўыз арқалы дем аласыз, себеби қысқа ўақыт ишинде сиз көп ҳаўа жутыўыңыз шәрт.

Егер қосықшы илажы болса, қурғақ ҳәм шаңлы ханада кемирек болыўы керек, бул силекей қабатларды қурытады ҳәм исиўди келтирип шығарыўы мүмкин. Бул көбинесе сахнада қосық айтқанда бақланады, ол жерде ҳаўа шаң ҳәм туш пенен безетилген бояўлар менен патасланыўы мүмкин. Бундай жағдайларда, әсиресе, мурынның дем алыўына итибар бериў керек. Көбинесе қосықшының қурғақ силекей перделери пуў менен ысытылатуғын жаңа ханаға өтиў ўақтында пайда болады. Ҳәдден зыят ҳаўа қурғақлығы даўысқа зыян жеткизиўи мүмкин. Бундай жағдайларда ҳаўа ығаллығын арнаўлы түрде услап туратуғын қурылмалардан, әсбаплардан ямаса суў менен ысытатуғын радиаторлардан пайдаланыўға болады.

Боржоми түриндеги гидроксид суўы менен аўыз, мурын жутқыншағын үзликсиз түрде жуўып турыў пайдалы болады. Бул суў силекей қабатты жақсы жуўады, ҳәм силекей перделердиң нормал ислеўине үлес қосады.

Даўыс аппаратының нормал ислеўи ушын, таңлайда жайласқан қалқан тәризли без үлкен әҳмийетке ийе. Егер қалқан тәризли безде ириңли түтикшелер болса, ямаса исик болса, тезлик пенен фониатр врач пенен байланысыўыңыз шәрт. Қалқан тәризли бездиң көлеминиң үлкенлиги оны алып таслаўды зәрүр екенлигин көрсетпейди. Тек пүткил исиўди келтирип шығаратуғын қалқан тәризли безди пүткил денеге тәсир ететуғын ҳәм ҳәтте терапевт емлениўдиң барлық қуралларынан пайдаланғанда алып таслаў керек. Қосықшыдағы қалқан тәризли безди алып таслаў мәселесин тек тәжирийбели фониатр врач шешиўи керек.

Әдебиятлар

1. Барламов А.Е.Полная школьная пения. – М.: «Планета музыки», 2012 г.
2. Бризгалов И.С. Школа пения для баритона и баса. – Тошкен: Литературы и искусства им Гафура Гуляма, 1987 г.
3. Ризаева М.Становление молодого певца. – Т.: «Чулпон», 2003 г.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада қўшиқчиликда нафас олиш йўлларида шиллиқ пардаларнинг аҳамияти ҳақида малъумотлар келтирилган.

РЕЗЮМЕ. В статье приведена информация о значении слизистых оболочек дыхательных путей при пении.

SUMMARY. The article provides information about the importance of the mucous membranes of the respiratory tract during singing.

ВОКАЛЬНАЯ МУЗЫКА

З.Бекбергенов - *заведующий кафедры «Вокал»*
Нукусского филиала государственного института искусств и культуры Узбекистан

Таяныш сөзлер: нота, атқарыў техникасы, сәзенде, жеке атқарыўшылық, солист, миллий музықалық әсбап.

Ключевые слова: нота, техника исполнения, музыка, индивидуальное исполнение, солист, национальный музыкальный инструмент**.**

Key words: note, performance technique, music, individual performance, soloist, national musical instrument**.**

Камерно-вокальная лирика. Конец 30-х. годов отмечен появлением в Республиках Средней Азии, в Казахстане первых образцов камерно-вокальной лирики. Прослеживая историю развития этого жанра в национальных республиках, можно выделить два основных направления. Первое это романсы национальных композиторов, синтезирующих в своем творчестве традиционное вокальное искусство с достижениями русского романса на интонационной основе родного мелоса. Второе направление это произведения русских композиторов, связавших свою деятельность с одной из национальных республики продолжающих традиции русского классического романса. Этот в целом единый процесс проходит во всех республиках не одинаково интенсивно. Более ясно его можно проследить в таких республиках, как Узбекистан, Казахстан, Таджикистан, воспитавших к этому периоду плеяду молодых национальных композиторов. Сложный процесс с становления жанра камерно-вокальной лирики в республиках Средней Азии Казахстане нельзя рассматривать изолированно от тех явлений, которые происходят в этот период в советском романсе. Так например, процесс демократизации романса, начавшийся в советском вокальном искусстве в начале 30-х годов, не мог не сказаться и на развитии этого жанра в национальных республиках, что находит отражение нетолько в образной сфере произведений этих лет поворот к теме современности, выход за пределы ограниченного круга лирических настроений), но, самое главное, в тенденции советского романсах с ближению с массовой песней. На это в свое время обращал внимание Б.В.Асафьев, говоря о всестороннем воздействии песенно-массовой атмосферы на все жанры и формы музыкального творчества. Эта тенденция еще более естественно и органично воспринимается в республиках Средней Азии Казахстане, где жанр камерно-вокальной лирики в конце 30-х годов делал свои самые первые и робкие шаги. Романсовая природа многих произведений на этим этапе. Выявлена не очень ярко, и во многих случаях трудно провести четкую грань между романсом и лирической песней. Вместе с тем появляются довольно значительные, сточки зрения художественных результатов, сочинения в жанре камерно-вокальной лирики, свидетельствующие о плодотворном освоении молодыми национальными композиторам и нового жанра профессионального музыкального искусства. Примечательной чертой романсовой лирики, в одинаковой степени. Так в узбекском и таджикском романсе сильны традиции как музыкальные, таки поэтические, идущие от развитых ашула, а в киргизском и казахском романсе традици и лирических любовных песени народных песен кюйгён. С этим, на наш взгляд, тесно связано сравнительно более позднее, Но естественное рождение жанра камерно-вокальной лирики, а также то, что формирование его не посредственнов силу указанных выше причин протекает в творчестве национальных композиторов. Начало о своения жанра романса можно считать с момента появления произведений, помеченных авторам и как лирические песни в сопровождении фортепиано. Наиболее интересные образцы-несколько песен М.Ашрафи на слова М.Фузули, А.Навои, А.Лахути, две лирические песни М.Бурханована слова А.Лахути "Эй, булбул" ("Эй, соловей") и "Бути нозанинам" ("Идол мой прекрасный") в Узбекистане; "Во славу Дарваза" на слова А.Дехоти, "Моя знатная подруга"на слова Б.Рахимзаде 3.Шахиди в Таджикистане; "Келчи жаным" ("Приди, родная" А.Малдыбаева на собственный текст в Киргизии; "Кешки кек" ("Вечернее небо") М.Тулебаева на слова 3.Ильясова в Казахстане и другие. Эти сочинения с полным правом могут быть причислены к первым образцам камерно-вокальной лирики в названных республиках.

Наряду с такими характерными элементами массовой песни, как непосредственный выразительный мелодизм, черты собственно романсовости, в них можно усмотреть стремление авторов к индивидуализации художественного образа, обращение к установившимся в европейской вокальной лирике музыкальным формам, развитой фактуре сопровождения, а главное, к своеобразию драматургии каждого из произведений. Так, в песне-романсе киргизского композитора А.Малдыбаева "Приди, родная" особую выразительность произведению придает кульминационный момент, где в широком октавном нисходящем мелодическом движении звучит вокализ-каденция восточного стиля. Подобного рода драматургический прием - введение вокализа (прием, идущий от традиционных распевов на вводных словах в узбекских и таджикских ашула) - характерен и для песни-романса таджикского композитора. З.Шахиди "Во славу Дарваза". Среди узбекских лирических песен этих лет яркостью музыкального языка выделилось упомянутое произведение М.Бурханова" Эй, бул-бул" на слова А.Лахути, посвященное памяти иранской поэтессы Шамси Касмои. Туркменская камерно-вокальная музыка берет свое начало с творческих опыто в русских советских композиторов в начале 30-х годов, создавших первые сочинения для голоса с фортепиано на материале национальной музыки устной традиции. К ним можно отнести ряд вокальных обработок З.Компанейца, В.Золотарева; М.Коваля, С.Василенко и др. Особое место и значение для дальнейшего развития жанра имело создание С.Василенко вокального цикла "Четыре романса на слова старинных туркменских поэтов" в переводе А.Глобы. Используя некоторые интонационные обороты туркменского фольклора, композитор вместе с тем в гармонизации, методе изложения материала продолжает развивать линию восточных романсов русских классиков.

Литературы

1. Взаимообогащение музыкальных культур народов Средней Азии Казахстана. — Ташкент, 1977.
2. В.А.Успенский. Научное наследие. Воспоминания современников. Композиторское творчество. Письма. Ташкент, 1980.
3. Алагушов Б. Искусство комузистов. Фрунзе, 197 6.
4. Беляев В.М. Джамии вопросы таджикского музыковедения. Душанбе, 1965.
5. Абубакирова Н.Н. Древние истоки туркменских народных песен. Ашхабад,1980.

РЕЗЮМЕ. Бул өзлигине тән болған қәдиятлар, миллий мийраслар дүньядағы барлық халықлар ҳәм миллетлер сыяқлы қарақалпақ халқында қәлиплесип атадан балаға, әўлатдан-әўладқа өтип сақланып киятырғанлығы белгили. Бул дөретпелерге устаз-шәкирт салт дәстүрлер: мийнет жырлары, халық ертеклери, ашықлық ҳәм шайырлық дәстанлар менен көплеген халық қосықлары нама сазлары киреди.

РЕЗЮМЕ. Известно, что эти уникальные обычаи и национальные наследия, как и у всех народов и наций мира, передавались от отца к сыну, из поколения в поколение. К этим традициям относятся традиции мастера-ученика: народные песни, народные сказки, открытые и веселые былины, а также множество народных песен**.**

SUMMARY. It is known that these unique customs and national heritages, like all the peoples and nations of the world, have been passed down from father to son, from generation to generation. These traditions include teacher-student traditions: folk songs, folk tales, open and cheerful epics, and many folk songs.

MUZIKA OQÍTÍWSHÍSÍNÍŃ SÓYLEW MÁDENIYATÍ SABAQTÍŃ TÚSINIKLI BOLÍWÍNÍŃ DEREGI

Elmuratova Gulnara Joldasbaevna – *oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanısh sózler: muzıka, oqıtıw, sóylew mádeniyatı, tárbiyalaw, etiket, ádep-ikramlılıq, kompetenciya, optimal, sóylew ádebi, intellektuallıq.

Ключевые слова: музыка, образование, речевая информация, воспитание, этикет, манеры, компетентность, оптимум, речевая литература, интеллектуал.

Key words: music, education, speech information, education, etiquette, manners, competence, optimal, speech literature, intellectual.

Muzıka sabaqlarında oqıtıwshınıń iskerligi kóp tárepten tábiyattağı sóylewge baylanıslı boladı. Oqıw procesiniń sapası sóylew qurallarınan paydalanıw qábiletine baylanıslı.

Baylanıs, sóylew mádeniyatı, sóylew ilmiy tájiriybeleri sóylew ádebi hám minez-qulıq mádeniyatı menen bekkem baylanıslı. Insannıń turpayı bolıw onıń turmıs tárizi hám háreketleri bolıp tabıladı.[4] Ol eki túrli bolıwı múmkin: awızsha hám real, hám etikalıq poziciyaǵa baylanıslı. Mıń jıllar dawamında arnawlı bir minez-qulqlar qaǵıydaları bolǵan ádep-etika qaǵıydaları islep shıǵılǵan. Bul minez-qulıqlarımızdıń túrli táreplerinde kórinetuǵın boladı. Ádeptiń tiykarǵı maqseti - adamlarǵa húrmet. Olardıń jaqın múnásibetlerinde etikalıq, intellektuallıq, estetikalıq sezimlerdi tárbiyalaw ámeliy maqsetti gózleydi: insandı óz qálew-tileklerin basqarıwǵa úyretiw, ózinde iygilikli insaniy mútájliklerdi tárbiyalaw. Ádep hám insan minez-qulqı óz-ara baylanıslı. Minez-qulıq tiykrınan ádep-etika qaǵıydalarınan ibarat. Insannıń etikalıq múnásibetinde sóylew zárúrli rol oynaydı. Minez-qulıqtıń eń jaqsı variantında insan óziniń ishki dúnyasına, húydanına itibar qaratqan halda ulıwma qabıl etilgen qaǵıydalardı biliwi hám olarǵa ámel qılıwı kerek. Insannıń buyrıǵındaǵı hárqanday ótirik mudamı kórinedi hám tek adamlardı qaytaradı. [1]

Zamanagóy muzıka mádeniyatı sabaqlarında ushırasatuǵın muzıka ásbaplarında shertiw, muzıkalı-ritmik háreketlerdi túsindiriw, muzıka dóretiwshileri haqqında aytıw ushın oqıtıwshıdan sawatlı sóylew sheberligi menen birge pedagogikalıq jaqtan basqarıp barıwı da talap etiledi. Oqıwshılar menen pedagogikalıq sáwbetlesiw barısında muzıka shıǵarmalarınıń mazmunı, kompozitorlar ómiri hám dóretiwshiligi haqqında maǵlıwmatlar «Sóz» arqalı túsindiriledi. Sonıń ushın sabaq barısında «Poeziya tiykarları» «Saz benen sáwbet» «Muzıka oqıtıwshısınıń sóylew mádeniyatı» «Kórkem oqıw» kibi arnawlı kurslar dúzilgen, endi olarda oqıw saatların kóbeytiw imkaniyatların izlewimiz tiyis. Bunnan maqset bolajaq muzıka oqıtıwshıları mektepte balalarǵa unamlı tásir etiwdiń usılların puxta iyelegen sheber atqarıwshı pedagog sıpatında hám sózdiń mazmunlı, muzıkalıq jaqtan ózine tánligin ańlap jetken qánige sıpatında, tálim-tárbiya barısında bilim tájiriybe-kónlikpelerin jeterli dárejede qollana alatuǵın bolıp jetilissin. [3]

Sonda ǵana oqıwshılardıń muzıka shıǵarmaların, namanı durıs bahalay alıwına muzıka sawatın tolıq ózlestiriwine, qosıw sózlerin anıq aytıwına, ulıwma sabaqta hám onnan tıs waqıtları da sózge taqıwa, tayar juwap bolıp jetilisiwine erisiwimiz múmkin.

Solay eken, oqıtıwshı tárepinen beriletuǵın tapsırmalar, balalardıń muzıka qábiletleri menen birgelikte sheber sózli bolıp rawajlanıp, ósiwine de járdem beretuǵın dárejede bolıwı tiyis. Demek oqıwshınıń durıs sóylewi, jazıwı, óz pikirin ıqsham, shıraylı, mánili hám mazmunlı bayanlawı ushın hám ózgeler pikirin durıs ańlawı ushın imkaniyat jaratıw, sol baǵdarda óz ústinde izleniw ushın tapsırmalar beriliwi kerek degen sóz.

Durıs, orta mektepte oqıwshılardıń sóz baylıǵı, sóylew sheberligi tiykarınan ana tili hám ádebiyatı sabaqlarında keń túrde alıp barıladı, muzıka táliminde bul kónlikpeler shártpe-degen soraw tuwılıwı múmkin. Biraq ázelden muzıka tárbiyasınıń milliy tiykarın quraytuǵın usıllardıń biri-bul musılman mektep hám medreselerinde muzıkanı ilahıy qúdiret dep bilip, ásirese ádebiyat tálimi menen barabar túrde sıbaylas oqıtılatuǵınlıǵı, ustazdan-shákirtke, muzıkanı «túsindiriw»de sózden keń paydalanǵanlıǵın esapqa alsaq, onda bul kónlikpeler shárt ekenligine túsinip jetemiz. «Sóz»diń qádiri, muzıka kórkem ónerindegi áhmiyeti hám ornın dástanlarda jıraw hám baqsılardıń bayanlap beriwinde tolıq sezemiz. Demek «muzıkada sóz» «Muzıka haqqında sóz» degen túsinikler nama, muzıka dawamında bir pútin, únles rawajlanıp kelip, «Sóz hám saz» «Saz benen sáwbet» birligi tıńlawshılardı muzıkaǵa, kórkem ónerge baǵdarlawda zárúr ekenligi tariyxıy haqıyqat.

Juwmaq. Muzıka pedagogikası páninde olarǵa óz aldına itibar beriledi. Ulıwma aytqanda «Saz benen sáwbet» - tárbiya quralı. Al, onı úyretiwshi muǵallim-tárbiyashı. Demek házirgi sharayatta bolajaq muzıka oqıtıwshıları eń áweli óz ádebiy tilin jetik biliwi, muzıkanı balalar ańına-sezimine sińdire alatuǵın tájiriybege hám uqıpqa iye bolıwı tiyis.

Ádebiyatlar

1. Erkaboeva N., Usmonboeva M., Irgashova M, Xo‘janazarova N. Pedagogik mahorat: sxema va rasmlarda: Metodik qo‘llanma: - Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2012.
2. Karimova D. «Musiqa va uni o‘qitish metodikasi». Toshkent 2006 y.
3. Ro‘zieva D., Usmonboeva M., Holikova Z. Interfaol metodlar: mohiyati va qo‘llanilishi. Metodik qo‘llanma. Toshkent. Nizomiy nomidagi TDPU nashriyoti. 2013 y.
4. Абдулин, Э.Б., Николаева Е.В. Теория музыкального образования: учебник для студентов высш. пед. учеб, заведений. -М.:Академия, 2004.
5. Безбородова Л.А., Алиев Б. Ю. Методика преподавания музыки в общеобразовательных учреждениях. Издательство: Планета музыки. 2021.

REZYUME. O‘qituvchi o‘qitish va tarbiyalash jarayonida o‘qituvchining to‘g‘ri, madaniyatli va aniq nutqiy mutoola qobiliyatiga katta baho beriladi. Musiqa o‘qituvchisi o‘z kásbiy kompetenciyasi manosida bolalarga etika qonunlarini yetkazish, har bir bolaning optimal rivojlanishini ta’miynlashi kerak. Shu sababli, bu maqolada musiqa o‘qituvchisining mutoola madaniyati haqida so‘z etiladi.

РЕЗЮМЕ. В процессе обучения и воспитания учителя высоко ценится его правильная, цивилизованная и понятная коммуникативная способность. Учитель музыки в смысле своей профессиональной компетентности должен донести до детей законы этики и обеспечить оптимальное развитие каждого ребенка. Поэтому эта статья о культуре учителя музыки.

SUMMARY. In the process of teaching and educating a teacher, a teacher's correct, civilized and clear communication ability is highly valued. A music teacher, in the sense of his professional competence, should convey the laws of ethics to children and ensure the optimal development of each child. Therefore, this article is about the culture of the music teacher.

MUZÍKA PÁNIN OQÍTÍW METODIKASÍ

Embergenova Gulayda Aytbaevna – *oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: musiqaning o‘ziga xos xususiyatlari, dars tuzilishi, sifati va ta’lim natijalari, shaxsning musiqiy tarbiyasi.

Ключевые слова: специфика музыкального образования, структура урока, качество и результаты обучения, музыкальное воспитание личности.

Key words: specifics of music education, lesson structure, quality and learning outcomes, musical education of personality.

Jas áwladta gózzalıqtı tárbiyalaw muzıka pániniń tiykarǵı oqıtıw maqsetleriniń biri bolıp sanaladı. Hárbir oqıtıwshı sabaqlarda jańa usıllardı dóretiwshilik, sheberlik penen oqıtıp barsa, muzıkalıq tálimniń hám tárbiyanıń oqıtıw dárejesin anıqlaydı.

Búgin muzıka mádeniyatınıń tiykarların jaslarǵa úyretiw ulıwma orta bilim mekteplerindegi kórkem óner xızmeti hám muzıka sabaqları barısında ámelge asırıladı. Oqıtıwshınıń, jaslardı muzıka mádeniyatı álemine alıp kiriwi, muzıkalıq tárbiya arqalı ótedi. Mekteptegi muzıkalıq tárbiya wazıypaları júdá quramalı bolıp, olar:

- Balalarda joqarı dárejedegi kórkemlikke iye muzıkaǵa degen qızıǵıwshılıqtı hám súyispenshilikti tárbiyalaw;
- Muzıkanı durıs túsiniw ushın zárúrli bolǵan saz óneri nızamlıqları haqqında bilimler menen qurallandırıw;
- Muzıkalıq qábilet hám talǵamdı rawajlandırıw;
- Gózzalıqtı tárbiyalaw;
- Balalardıń aktiv tıńlawshı hám atqarıwshı (ayırım jaǵdaylarda hátte dóretiwshi) bolıw imkániyatın jaratıwshı uqıp hám kónlikpelerdi qáliplestiriwge qaratılıwı tiyis. 60-jılları ulıwma orta mekteplerde muzıka pániniń oqıtıw metodikasın dóretken pedagog izleniwshiler

Berkman, Grishenko hám basqa da pedagoglar qatnasıwında “balalardıń muzıkalıq eleslewleriniń qáliplesiwi” boyınsha tájiriybe jumısların alıp barǵan hám birneshe shınıǵıwlardı dúzgen:

1. Sesler arqalı namanıń joqarıǵa hám tómenge qaray háreketlerin ajıratıw.

2. Úshsesliklerdi hám seslik qatarlardı notalar arqalı atqarıw.

3. Muǵallimniń awızsha tapsırması boyınsha úshsesliklerdi hám seslik qatarlardı “oyında” eleslew arqalı atqarıw.

4. Eki sestiń biyikligin (keń hám tar jaylasıwda) esitiw arqalı ajıratıw.

5. Bir tonnıń hám yarım tonnıń biyikligin ajıratıw.

6. Esitiw arqalı major hám minor úshsesliklerin ajıratıw.

7. Atlas úshsesliklerin (do major do minor) nota boyınsha taza atqarıw hám t. b.

Balalardıń esitiw qábiletleriniń múmkinshilikleri hár qıylı boladı, mısalı esitiw hám dawıs koordinaciyasına iye emes, ses biyikliklerin sezbeytuǵın, seslerdi atqarıw paytında qızıqsınbaytuǵın hám t. b.

Bunday oqıwshılar menen qosımsha shuǵıllanamız yaǵnıy úlgeriw dárejesi joqarı bolǵan oqıwshılar shınıǵıwlardı hám qosıqlardı birimlep atqaradı, al úlgeriwi tómen oqıwshılar esitip eleklep atqarıp úyrenedi.

80-jılları G.Sharipova tárepinen dúzgen muzıka oqıtıw metodikasında oqıwshılardı úsh differencianallıq toparǵa bóledi:

I - toparǵa muzıkalıq esitiwi joqarı dárejede rawajlanǵan balalar;

II - toparǵa muzıkanı anıq esite alatuǵın, biraq muǵallimniń dawsınan keyin atqaratuǵın balalar;

III - toparǵa ulıwma dawısqa túspeytuǵın balalar kiritiledi. Birinshi topar balaların artqı qatarǵa, ekinshi topar balaların aldıńǵı qatarǵa, al úshinshi topar balaların ortańǵı qatarlarǵa otırǵızıp úyretiwdi usınıs etedi, bul usıl da esitiw qábiletleri tómen oqıwshılardıń bir-birin esitip eleklep atqarıp úyreniwine járdem beredi.

Muzıka pedagogları muzıkalıq metodikasınıń birneshe tiykarǵı máselelerine tayanǵan halda, muzıka sabaǵınıń strukturasın dúzip shıǵadı: 70-jılları M.Rumer, V.Beloborodova, A.Bandinalardıń rejesi:

1) Úyretiletuǵın qosıqlar; 2) Vokal shınıǵıwlar; 3) Esitiw qábiletin rawajlandırıw; 4) Tıńlaw ushın shıǵarmalar. 80-jılları qaraqalpaq muzıka qánigeleri S.Palwanov, Ǵ.Amaniyazov, K.Ayımbetov h. t. basqalar sabaqtıń strukturasın birneshe etapqa bólip dúzip shıǵadı:

1) Muzıka sawatı; 2) Muzıka tıńlaw; 3) Qosıq uyreniw; 4) Qosıqtı atqarıw. 70-jılları belgili kompozitor D. Kabalevskiy, tek muzıka dóretip qoymastan, muzıka sabaǵınıń oqıtıw metodikasınıń ózgeshe principlerin dóretiwge erisedi. Onıń basshılıǵında islep shıqqan baǵdarlamanıń áhmiyetiniń ózgesheligi, tematikalıq dúzilisinde. Oqıw jılı dawamındaǵı hárbir sherekke temalar belgilenedi. Sabaqtan sabaqqa ótip temanıń mazmunı quramalasıp baradı. Barlıq sherekler arasındaǵı temalar tiykarǵı temaǵa boysınadı. Mısalı:

I-klasta jıldıń teması: “Qosıq, oyın, marsh”, “Intonaciya (dúzilis) haqqında”

II-klasta jıldıń teması: “Muzıkanıń rawajlanıwı haqqında”

III-klasta jıldıń teması: “Kompozitor-atqarıwshı-tıńlawshı”

IV-klasta jıldıń teması: “Muzıka hám ádebiyat”, “Muzıka hám súwretlew óneri”

V-klasta jıldıń teması: “Muzıkanıń jańalandırıwshı kúshi”

VI-klasta jıldıń teması: “Muzıkalıq obraz” hám “Muzıkalıq dramaturgiya”

VII-klasta jıldıń teması: “Muzıkada zamanagóy túsinik”, “Iri kólemli shıǵarmalar”, “Jeńil muzıka”.

Usı rejeden kelip shıǵıp G.Sharipovanıń muzıka sabaǵına dúzgen ózgeshe rejesi:

I-klasta jıldıń teması: “Biz muzıkanı súyemiz”

II-klasta jıldıń teması: “Muzıka neni súwretleydi”

III-klasta jıldıń teması: “Muzıkada forma hám mazmun”

IV-klasta jıldıń teması: “Xalıq muzıka atqarıwshılıǵı”

V-klasta jıldıń teması: “Kompozitordıń dóretiwshiligi muzıka janrında”

VI-klasta jıldıń teması: “Xalıq muzıkasınıń atqarıw usılları”

VII-klasta jıldıń teması: “Milliy muzıka haqqında ulıwma túsinik”

Bilimlendiriw nızamına tiykarlanıp hárbir sabaqtıń tiykarǵı úsh maqseti boladı: 1. Bilim beriw; 2. Tárbiyalıq; 3. Rawajlandırıw.

2017 jılı sabaqtıń rejesindegi úsh maqsetine qosımsha altı kompetenciya qosıldı:

1. **Kommunikativ kompetenciyası:** Jámáát penen múnásibetlerde jámáát pikirin qollap-quwatlaw, óz-ara sóylew mádeniyatına ámel qılıw.

2. **Axborot penen islesiw kompetenciyası:** Mediya dereklerden zárúr maǵlıwmatlardı izlep taba alıw, (telefon, kompyuter, elektron pochta arqalı xabar beriw).

3. **Ózin ózi rawajlandırıw kompetenciyası:** Turaqlı túrde ózin fizikalıq,

ruwxiy intellektual hám kreativ rawajlandırıw, pán dógeregine qatnasıw.

4. **Jámiyetlik aktiv puqaralıq kompetenciyası:** Jámiytte bolıp atırǵan waqıya, hádiyse hám proceslerge tiyisliligin seziniw hám olarda aktiv qatnasıw, óz shańaraǵı, mákánı, Watan aldındaǵı burshın biliw.

5. **Milliy hám ulıwma mádeniy kompetenciyası:** Watanǵa sadaqatlı, insanlarǵa mehir-aqıbetli hámde ulıwma insaniy hám milliy qádriyatlarǵa isenimli bolıw.

6. **Matematikalıq sawatqanlıq, ilim hám texnika jańalıqlarınan xabarlı bolıw hámde paydalanıw kompetenciyası:** (Muzıka sabaǵı mısalında) Muzıkaǵa tiysli jámiyetlik múnásibetlerde ózlestirgen bilimlerin (ritm, metr, ólshem, nota sızıqshası, sesler aralıǵı hám t. b.) qollanǵan túrde pikir bildire alıw. Bul dúzilgen rejeler arqalı oqıtıw metodlar, jas áwladtı hár tárepleme jetik insan etip tárbiyalawda muzıkanıń tásirin anıqlawshı hár qıylı pedagogikalıq oqıtıw texnologiyaların jaratıwǵa tiykar boladı.

Oqıtıwshınıń, jaslardı muzıka mádeniyatı álemine alıp kiriwi, muzıkalıq tárbiya arqalı ótedi. Balalardıń hám jas óspirimlerdiń muzıkalıq tárbiyası pútkil xalıqtıń muzıka mádeniyatınıń tiykarın quraydı.

Ádebiyatlar

1. Под редакцией В. С. Кукушина «Педагогические технологии» Ростов на Дону издательский центр «Март» 2002. 27, 45, 46 стр.
2. Международный ежегодник по технологии образования и обучения. Лондон, Нью-Йорк. 1978-1979 гг. 92-99 стр.
3. A. Berdimuratova “Ilimiy dóretiwshilik metodologiyası” Lekciya kursı. Nókis. 2007. 11-39 bet.
4. D. Omonullaev “Maktablarda musiqa ta’limi mazmuniga bulgan zamonaviy talablar” nomli ilmiy ishi Toshkent 1990 12,13 bet.
5. G. Mansurova “Xorshunoslik va xor jamolari bilfn ishlash uslubiyoti”. Toshkent “Yangi nashr” 2008-yil 6-7 b.
6. П.Палўаниязов «История музыкальной культуры Каракалпакстана» (1925-1950 г.г.) Автореферат Нукус 2003 7, 9 б.
7. Ҳ.Йўлдашева «Ўзбекистонда-мусиқа тарбияси ва таълимнинг ривожланиши» «Ўқитивчи» 1985 й. 11,12 б.
9. Г.М.Шарипова «Мусиқа уқитиш методикаси» Тошкент. 2003-йил. 33 б.
10. Ziyouz.com htts://n.ziyouz.com
11. Wikipedia htts://uz.m.wikipedia.org

REZYUME. Maqolada turli davrlardagi umumta’lim maktablari va o‘qituvchilari musiqa darslarining rejalari va tuzilichining ayrim tahlillari keltirilgan. Shaxsning har tomonlama barkamol rivojlanishini shakllantirishda musiqiy ta’lim va tarbiyaning mazmuni va rolini ko‘rsatib beradi

РЕЗЮМЕ. В статье проведены некоторые анализы составлении планов и структуры уроков музыки в общеобразовательных школах разных времен и педагогов. Излагается значение и роль музыкального обучения и воспитания в формировании гармонической развитии личности.

SUMMARY. The article contains some analyzes of the plans and structure of music lessons of different times and teachers. Outlines the meaning and role of musical training and education in the formation of the harmonious development of the individual.

НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОЛОРИТ ФОРТЕПИАННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ Г.ДЕМЕСИНОВА «ТОККАТА»

Ходжаметова Гулчира Илишевна – *декан факультета «Искусство театра»*
кандидат исторических наук, профессор
Нукусского филиала государственного института искусств и культуры Узбекистан

Таянч сўзлар: услуб, жанр, композитор, миллий колорит, мусиқа, санъат, асар, токко, қорақалпоқ аҳонглари.

Ключевые слова: стиль, жанр, композитор, национальный колорит, музыка, искусство, обработки каракалпакских мелодий, произведения, токката, инструмент.

Key words: style, genre, composer, national color, music, art, adaptations of Karakalpak melodies, works, toccata, instrument.

В современной музыке творчество Гаипа Демесинова относится к числу ярких явлений каракалпакского музыкального искусства. Г. Демесинов – композитор, пришедший в каракалпакское искусство в начале 70-х годов XX века. Им создано много произведений во всех музыкальных жанрахот симфонии до песни. Это произведения для хора с симфоническим оркестром и обработки каракалпакских песен для голоса и оркестра народных инструментов, где долгие годы работал Демесинов в качестве дирижера оркестра. Затем цикл фортепианных пьес для юношества, камерно-инструментальные произведения, романсы и песни.

Являясь новатором во многих жанрах профессиональной академической музыки, композитор всегда максимально стремился к воплощению своих идей и замыслов. По словам музыковеда, члена Союза композиторов Каракалпакии Д. Худайбергеновой«в основе всех его произведений заложена самобытная, творческая мысль, глубокое национальное начало». Из интервью с композитором: «Я родился в Каракалпакии, в Кунграде. Знаю язык, культуру, традиции, обычаи народа и не представляю себя вне каракалпакской музыки. Моя первая симфония посвящена теме установления советской власти в Каракалпакии. [1, 42 с.]

«Токката» (с итал. Toccata от toccare-трогать, касаться) инструментальная пьеса быстрого, четкого движения ровными короткими длительностями. Произведение виртуозного характера для клавишного инструмента. Токката Г.Демесинова дает равномерное движение обеих рук, ровными ритмическими движениями, аккордовой фактуры в длительностях восьмых нот. По содержанию это токатта напоминает скачек лошадей, как бы появляются с далека и приближением к какому то месту. Это слышно в I части пьесы, в котором характеризуется за счет динамических оттенок и сопоставление тональностей одного мотива. Токката написана в сложной 3-х частной репризной форме с небольшой кодой. Драматическое действие в сочинении разворачивается стремительно. [2, 104 с.]

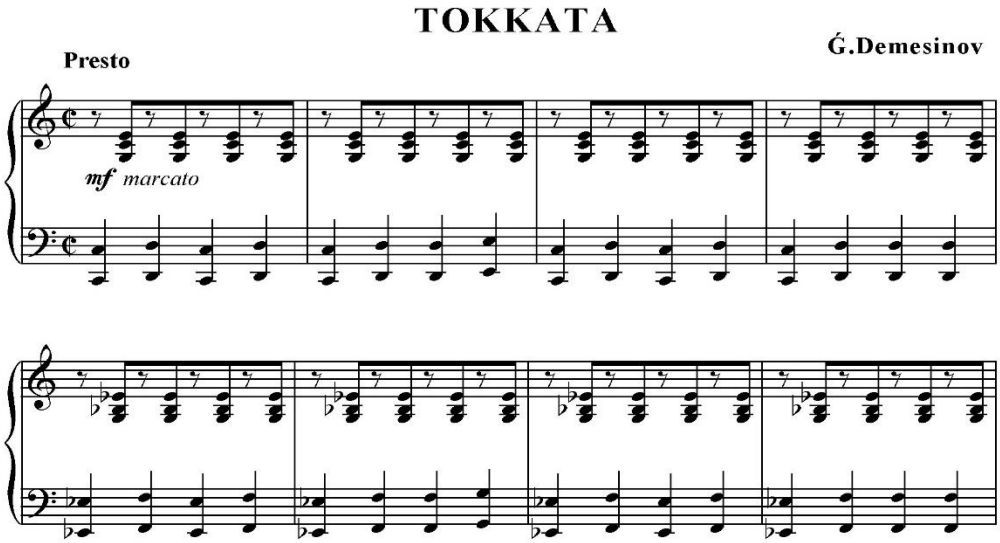

Крайние разделы создают полный жизненной энергии образ с некоторыми чертами экстатичности, средний раздел олицетворяет мягкий и нежный образ.

I часть состоит из 3 простых периодов (а +в+$а_1$) в тональностях: I период- C-dur, II период- a-moll, III период- C-dur.

I период	II период	III период
а +	в+	$а_1$
C-dur	a-moll	C-dur

Как и вначале говорилось, в первом периоде мотивное сопоставление, в котором проходит в развитии тональностях: C-dur – Es-dur- C-dur –h-moll это тональный план I периода. II период- написано в тональности a-moll. Здесь происходит ритмическое изменение, ровные движения восьмых нот заменяет триолями.

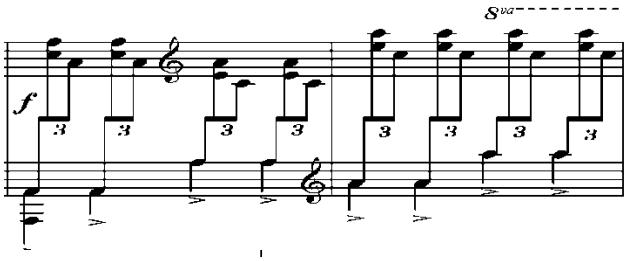

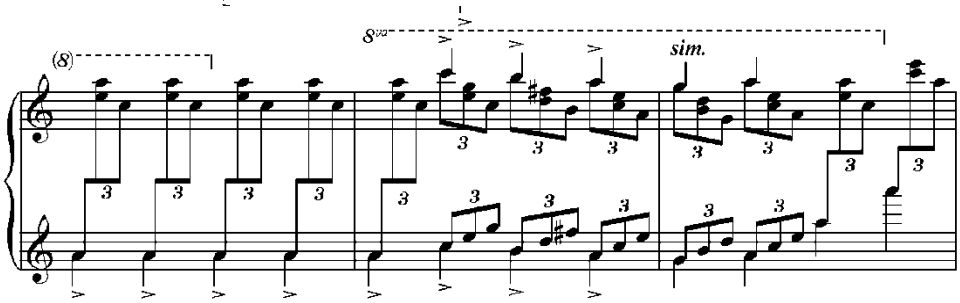

III период- реприза I периода, но не точное, триоли II периода остаются как основной ритмический рисунок, но тема остается как вначале.

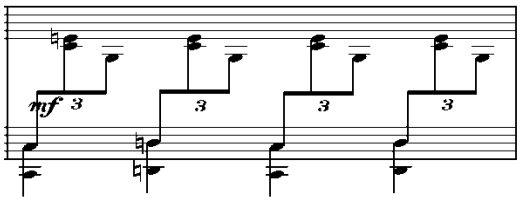

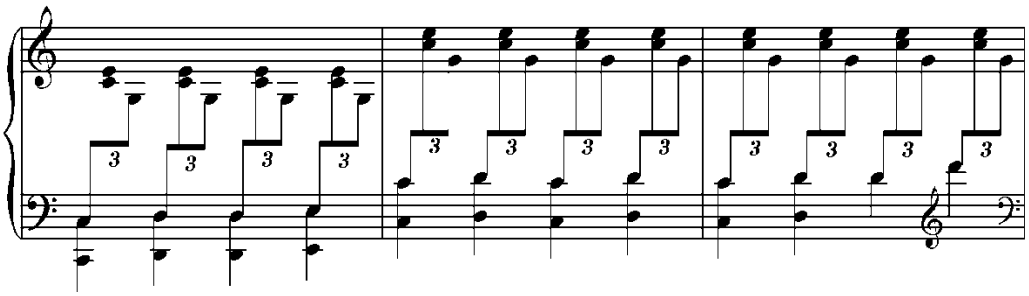

Изменение идет в тональном плане в конце части вместо h-moll заменяет d-moll. Тональный план 1части: C-dur – Es-dur- C-dur – d-moll.

II часть Andante cantabile это средняя часть произведения, которое противоположно по характеру, по фактуре. Здесь сильнейший контраст с крайними частями. Написано в простой 2х частной форме. Средняя часть имеет ярко выраженную песенную основу. Национальные черты проявляются в широком изложении мелодии…..Cantabile. [2, 104 с.]

Тема 1 части лирического характера, его мелодическая линия проходит в разных регистрах: 1) в среднем, 2) в верхнем регистре, 3) в нижнем регистре. По форме эта часть близка к вариациям Soprano ostinato. Строение музыкального языка средней части полифоническое. Двухголосное изложение построена на выдержанных гармонических аккордах, как педальные звуки. Здесь больше национального колорита передана в интонациях мелодии и гармонического языка. Квинтовые и секундовое построение аккордов характерна для каракалпакской музыки.

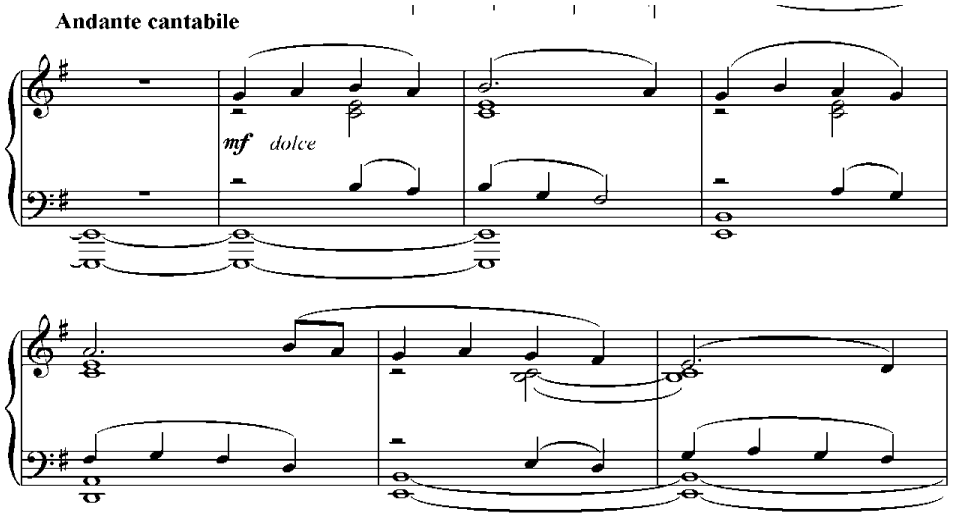

Во II части появляется движение восьмыми длительностями нот в правой руке как бы подготавливает переход в репризную часть произведения в тональности cis-moll.

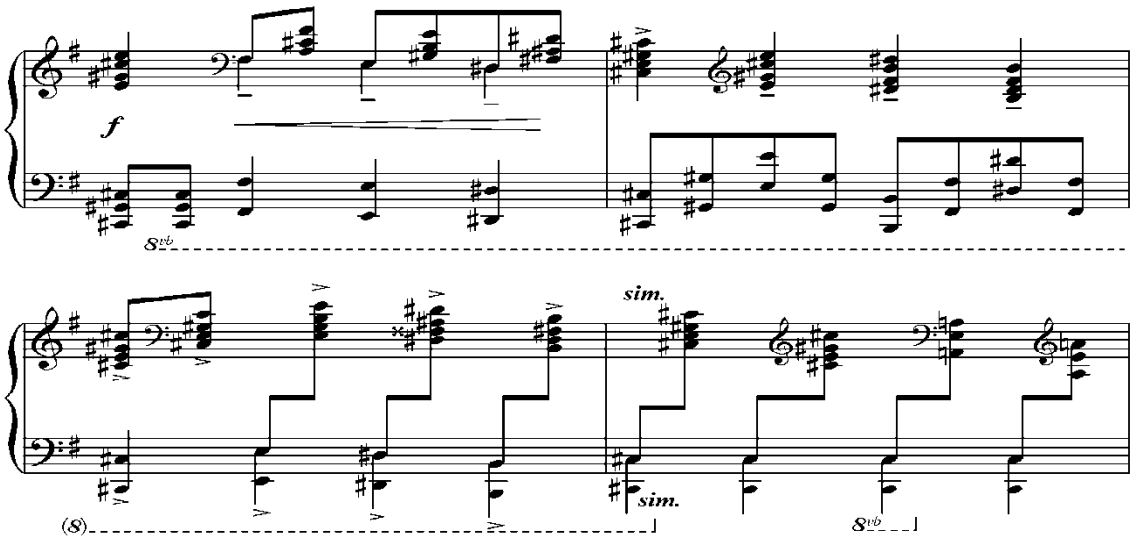

2 период состоит из 2х предложений в тональности cis-moll. Тема 1 го предложения также построена на материале предыдущих мелодических линий, только в низком регистре (в басу), развитие 2ой части приводит к кульминации всего произведения. Здесь использована фактура из I части произведения. Токкатное движение достигает кульминационный момент. Постепенное расширение длительности дает динамике более показ яркой кульминационной точки и диссонирующие аккорды передают напряженность музыки. Свойственные каракалпакскому фольклору ладово-интонационные элементы в сочетании с полифункциональными средствами придают пьесе особый самобытный колорит. Фактура в средней части уплотняется. Появляется тематический материал из первого раздела второй части. [3, 98 с.]

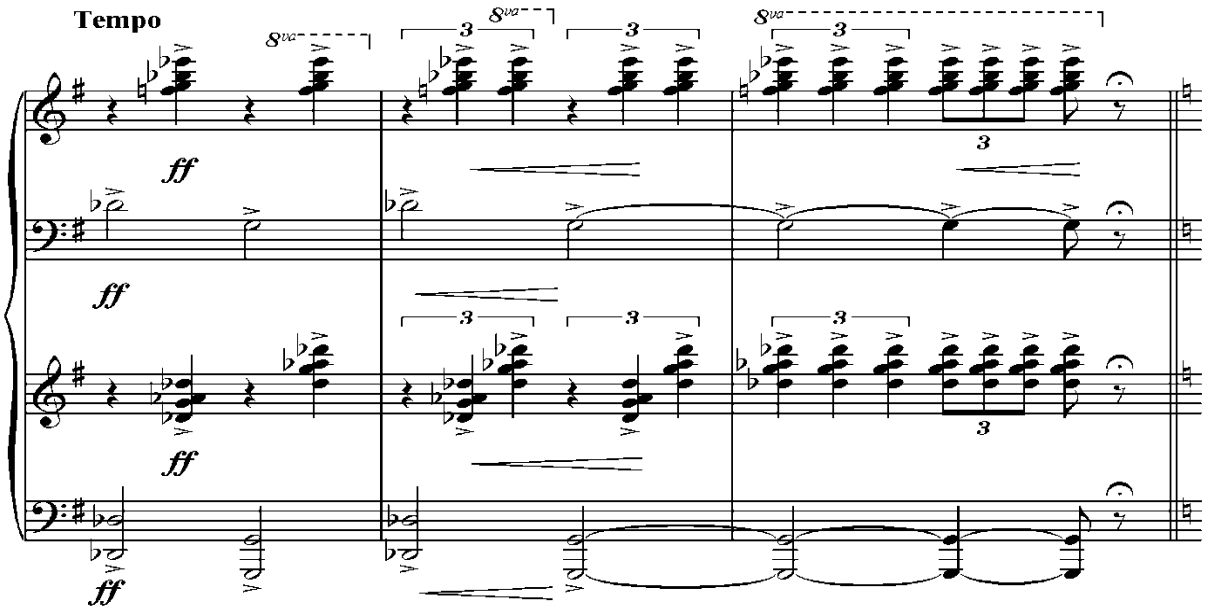

III часть Реприза (неполная). Идет повтор 1 и 2 части без изменений. Завершается «Токката» глиссандовыми приемами приходящий к аккордам, как бы обрывается скачек лошадей.

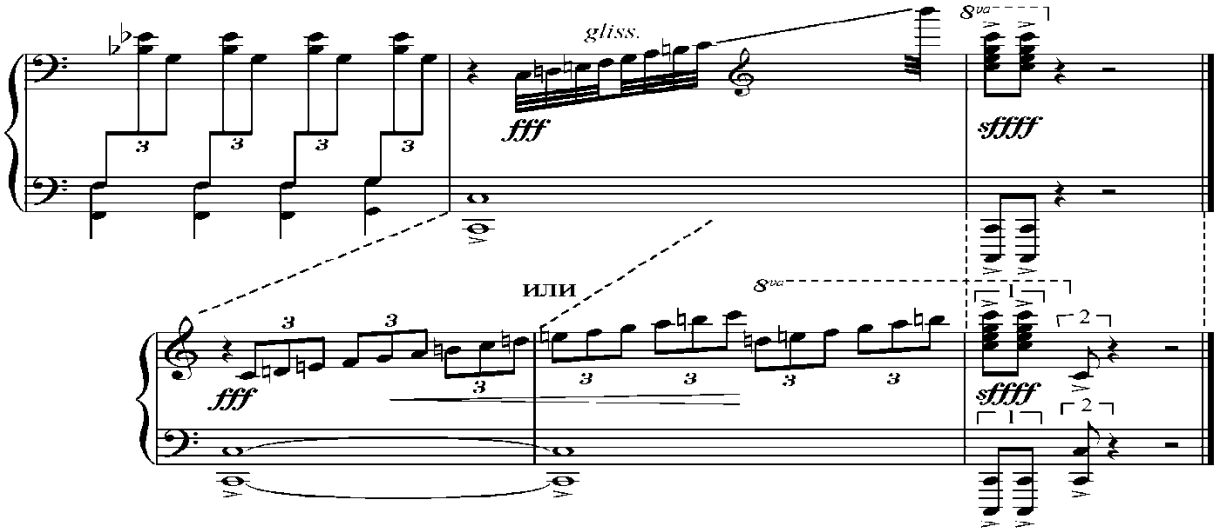

Первая часть сложной трехчастной формы замкнута тонально и представляет собой простую двухчастную форму. Первая часть первого раздела отличается аккордовой фактурой, характерной для жанра.

Вторая часть первого раздела пронизана пульсацией триолей. Фигурационное изложение аккордовой вертикали здесь использовано в плане импровизационной игры с избранным тематически-интонационным элементом. Прием этот, известный в современной музыке, отражает единство вертикали и горизонтали, позволяет сохранить единство тематизма в свободных ладофункциональных условиях. Токката Гаипа Демесинова – виртуозная музыкальная пьеса для фортепиано, выдержанная в быстром, размеренном, четко ритмованном движении, с преобладанием ударной аккордовой техники. Композитор сохраняет свойственную этому жанру импровизационную природу, моторный характер, связанный с использованием общих форм движения при темпе Presto, виртуозность. В тоже время автор обогащает произведениеразличными динамическими оттенками и яркими контрастами, введя контрастную среднюю часть в характере народной лирической каракалпакской песни. [4, 213 с.]

Строение произведения «Токката»

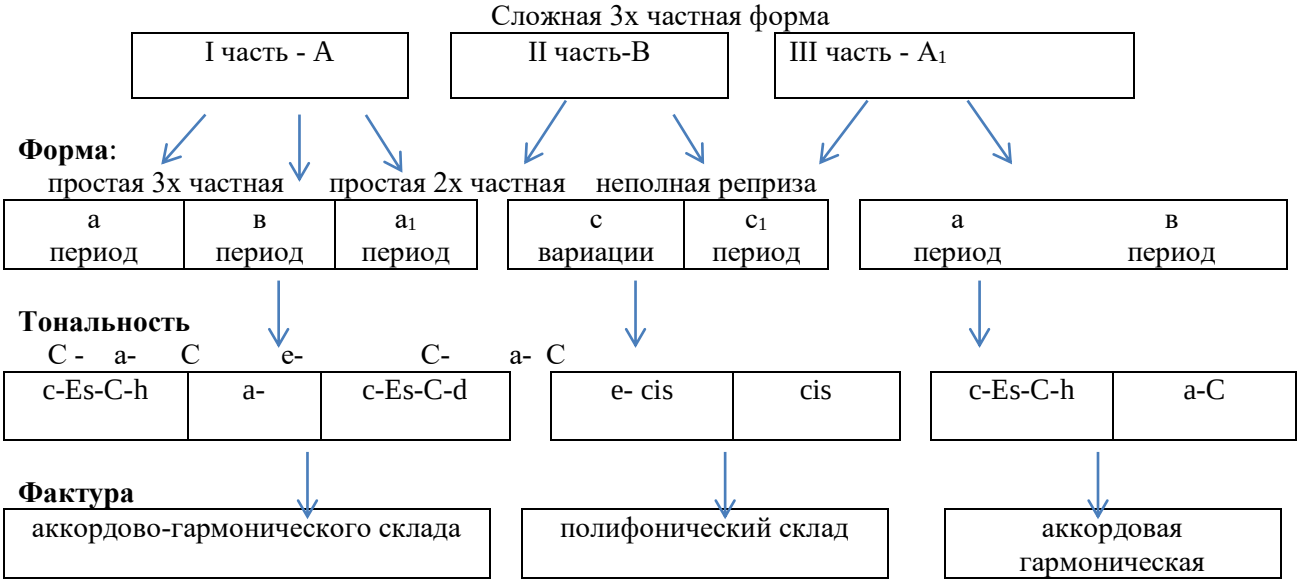

Ладо-тональная структура общего произведения можно проследить как переменный лад, который характерна для народных мелодий. C-a-C- e- C-a-C.

Представленный перед нами **Ноктюрн** Г.Демесинова с мечтательной трогательной мелодией песенного характера с выразительными интонациями то ласковой просьбы, то жалобного вопроса. Пьесу отличает прозрачная фактура, легкое, «воздушное» звучание. Красочный ладо-гармонический язык с мягко диссонирующими созвучиями, игрой мажора и минора воссоздаёт картину с элегическим настроением. Ее основа – нежная с томными изгибами мелодия в низком регистре. Восточный колорит придает ей гармоническое сопровождение. [5, 77 с.] Пьесы являются разноуровневыми по сложности: от самых простых, доступных учащимся ДШИ до более развернутых, концертных сочинений. Прелюдия начинается с выразительной и эмоциональной кантилены. Мелодия, расположена в виолончельных регистрах с густым сочным тембром. Тональность h-moll. Тема усиливается крещендо. С 15 такта начинается группа нисходящих секвенций с затакта. 5 такт D-dur - g-moll 10 такт B-dur. С 15 такта новая секвенция E-dur. Произведения Гаипа Демесинова исполняются симфоническим оркестром филармонии, оркестром Гостелерадио Каракалпакии. Камерно-инструментальные произведения композитра используются в качестве учебно-методического материала в репертуаре ДМШ, на различных конкурсах молодых исполнителей, фестивалях. На этих сочинениях можно с успехом формировать интонационное мышление музыкантов в опоре на национальные музыкальные традиции. Произведения отличаются друг от друга разнообразием стилевых признаков, образным строем, фактурой, техникой письма, но в каждой из них заложена крупица менталитета этноса. [6, 92 с.] Произведения Гаипа Демесинова изложены так, что в них учтены практически все возможности игрового пианистического аппарата. Несмотря на то, что пьесы не имеют названия, их программность хорошо прослеживается благодаря образности музыкального языка. Прелюдии можно исполнять как отдельно, так и в цикле. Очевидно, что автор опирается на опыты мастеров фортепианных прелюдий: Ф.Шопена, С.Рахманинова и А.Скрябина. В основу драматургии сочинения положен принцип контрастности. Особое значение композитор придает темповым контрастам, чередуя быстрые прелюдии с медленными. [7, 32 с.] Глубокое осмысление и органичное восприятие фольклорных художественно-выразительных средств позволяет композитору насытить музыкальную ткань своих произведений развитыми мелодическими построениями, характерными для каракалпакской народной песенности и инструментального искусства. Национальные признаки проявляются и в ритмике, в ладовых формах.

Характерны для фортепианной музыки Г.Демесинова динамичное развитие темы, полифонизация фактуры, эпичность высказывания, кантилена. Естественно и высокопрофессиональное использование столь

широкого диапазона выразительных средств и формирует индивидуальный стиль композитора, интонационное и ладовое своеобразие, национальную характерность его произведений.

При всей сложности и многоплановости музыкальной архитектоники эмоциональная открытость и мудрость философских обобщений покоряют художественной силой. [8, 19-20 с.]

Композиторское мышление Г.Демесинова отличает последовательный традиционализм. Для стиля композитора, единого на протяжении всеготворческого пути, характерна опора на классическую и романтическую традиции; Как композитор-традиционалист Г.Демесинов по своему претворял принципы музыкального языка, характерные и для западноевропейских романтиков (Шопен, Шуман, Лист), и для русских композиторов второй половины XIX – начала XX века (по преимуществу Рахманинова и Скрябина). Для фортепианного письма Г. Демесинова характерен приоритет мелодического начала и обертоновой и, соответственно, трактовка фортепиано как инструмента поющего и инструмента красочного, что определяетспецифические трудности исполнительской реализации его сочинений. [9, 105-107 с.]

Стиль композитора узнаваем по специфическому использованию различных элементов романтического музыкального языка (мелодика, гармония, ритмика, фактура и т. д.), а также по преобладающему характерному ностальгическому, возвышенно-поэтическому тону высказывания. Значительная художественная ценность фортепианного наследия Демесинова определяет весомость его вклада в отечественную музыкальную культуру и обусловливает необходимость его широкого внедрения висполнительскую и педагогическую практику.

Национальная традиция в концерте Демесинова явлена в кантиленном мелосе, в широком использовании плагальности, в ориентализмах, заметных в побочных темах первой и третьей частей (здесь слышится созвучие с ориентальной побочной партией финала Второго концерта Рахманинова). [10, 58 с.]

Литература

1. Гафурова С. Роль фортепианного искусства Узбекистана в процессе взаимодействия традиций Востока и Запада. // Перспективы развития традиционной музыки народов Востока. - Самарканд, 2019;
2. Джанабаев Р.К. Культурное строительство в Каракалпакстане (1961-1977 гг.). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 1985. - 26 с.
3. Дуйсенова Т. Добраться до каждой души. Творческий портрет У.Абдуллаевой. //Вести Каракалпакстана, 2001, 12 мая.
4. Заретдинов Қ. Қарақалпақстан композиторлары. — Оқыў-методикалық қолланба. —Нөкис, 2003.— 23-б.
5. Маврулов А. Культура Узбекистана на современном этапе: общее состояние. Проблемы. Тенденции развития. Автореф. дисс...доктора ист. наук. Ташкент, 1993. —51 с.
6. Палуаниязов П.К., Ходжаметова Г.И. Музыкальный мир Каракалпакстана второй половины 50-х годов XX века. //Вестник ККО АН РУз, 2002. № 4. С.81-82.
8. Razatdinova A. «Fortepiano janrın rawajlanıwında kompozitorlardıń roli hám áhmiyeti» Международный научно-образовательный электронный журнал «Образование и наука в 21 веке». Выпуск №45-5 (декабрь, 2023).
9.Тюгай Г. «Творческая неуспокоенность и поиск». «Вести Каракалпакстана» 6 октября 2007 г. № 79 (17235)
10. Ходжаметова Г. "Замонавий фортепиано мусиқаси ижрочилик маданиятининг услубий ранг-баранглиги." Journal of Culture and Art 1.1 (2023): 11-15c.

РЕЗЮМЕ. Бастакорнинг жанр, образлилик, мазмун ва интонация жиҳатидан қизиқарли бўлган фортепиано асарлари композитор ижодий фаолиятининг салмоқли даврида яратилган. Бир қатор асарлар нашр этилди. Уларда ўз даври қорақалпоқ мўсиқасининг муҳим услубий асослари ва бадиий позициялари, миллий санъатнинг тарихий тараққиёт хусусиятлари, шу билан бирга, композиторнинг индивидуал ижодий хусусиятлари ўз ифодасини топган.

РЕЗЮМЕ. В этой статье рассказывается о фортепианных произведениях композитора, интересные в жанровом, образно- содержательном и интонационном отношении, создавались на значительном отрезке творческой деятельности композитора. Ряд произведений был издан. Они

отражают важнейшие стилевые основы и художественные позиции каракалпакской музыки своего времени, особенности исторического развития национального искусства, но вместе с тем и индивидуальные творческие черты композитора.

SUMMMARY. This article tells about the composer's piano works, which are interesting in terms of genre, imagery, content and intonation, and were created during a significant period of the composer's creative activity. A number of works were published. They reflect the most important stylistic foundations and artistic positions of Karakalpak music of its time, features of the historical development of national art, but at the same time the individual creative traits of the composer.

YANGI TALQINDAGI QO‘RQIT OTA AFSONASI

Ajiniyaz Ismailov - *o‘qituvchi*
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: teatr, dramaturg, aktyor, rejissyor, spektakl, ijodkor, repertuar, dekoratsiya.
Ключевые слова: театр, драматург, актер, режиссер, спектакль, создатель, репертуар, украшение.
Key words: theater, playwright, actor, director, performance, creator, repertoire, decoration

Qo‘rqit ota ko‘plab turkiy xalqlar afsonalarida donishmandlik, bilimdonlik, yetakchilik, iste’dod va xarizma timsoli sifatida namoyon bo‘ladi. Bu afsona haqida qoraqalpoq adabiyoti va ilmiy manbalarida yoritilgan ma’lumotlarni umumlashtirganda Qo‘rqit otaning og‘uz-qipchoq qabilasiga mansubligi, o‘z davrining faylasufi hisoblanib, umrining oxirigacha insonlarning yaxshi yashashi uchun doimo izlanishda bo‘lgani va qo‘biz soz asbobi orqali insonlarning dil izhorlarini tarannum etganligi ma’lum bo‘ladi. Qo‘biz aslida inson qo‘li bilan yaratilgan bo‘lsa ham, uning paydo bo‘lishiga ilohiy kuchlar asos bo‘lganligi ta’kidlanadi. Bu ma’lumotga undan taraladigan mungli ohang ishonishga undaydi. Chunki, qo‘bizda chertiladigan kuy va uning ohangrabodek sasi eshitgan insonni biroz bo‘lsa ham xayolga cho‘mdirib, ko‘ngilni hotirjam qiladi.

Qo‘rqit Ota afsonasi haqida bugungi kunda bir qancha video va multiplikatsion filmlar yaratilgan, spektakllar sahnalashtirilgan. Qoraqalpoq davlat yosh tomoshabinlar teatri ijodkorlari tomonidan sahnalashtirilgan “Qo‘rqit Ota” spektakli Qirg‘iziston Respublikasida xizmat ko‘rsatgan madaniyat xodimi Qayrat Imanaliyev pesasi asosida sahnalashtirilgan bo‘lib, ushbu asar turkiy xalqlarga birdek taalluqli bo‘lgan Qo‘rqit Ota afsonasini o‘zida jamlagani bilan e’tiborlidir. Afsonaga ko‘ra, Qo‘rqit ona qornidan 3 yil, 3 oy, 3 hafta, 3 kunda dunyoaga keladi. Qavmdoshlari ungacha homilador ayolga qarata “bu bola nega tug‘ilmayapti ekan, xosiyatsizlik belgisi bu” deya turli xil tuhmatlar yog‘dirishadi. Chaqaloq dunyoga kelayotganida qattiq chaqmoq chaqib, yer larzaga keladi. Qavmdoshlaridan biri ayolga: “Sen o‘g‘lingning ismini Qo‘rqit deb qo‘ygin” deb aytadi. Qo‘rqit o‘sib-unib, 40 yoshga kirganida, ajal ta’qib qila boshlaydi. Shaytonlar va jinlar doimo u bilan birga yurishadi. O‘z joniga qasd qilishini kutishadi. Qanchalik urinmasin, o‘ylamasin, har doim ajalga ro‘baro‘ kelaveradi. Marhum qavmdoshlarining ruhi tinchligini buzadi. Oxir-oqibatda, Qo‘rqit yolg‘iz tuyasi Yelmoyani so‘yib, terisidan qo‘biz yasaydi va shu orqali bardavomlik yo‘lini anglaydi.

Taniqli ma’rifatparvar, filologiya ilmlarining doktori, professor, tarjimon, qoraqalpoq folkloristikasining asoschilaridan biri Qalli Ayimbetov o‘zining “Xalq donoligi” kitobida qo‘biz soz asbobining paydo bo‘lish tarixi haqida shunday deydi: “Qoraqalpoq jirovlarida bu soz asbob haqida mana shunaqa afsonalar saqlangan. Esemurat jirov bilan Qiyas jirov shunday deydi: “Qo‘bizning piyri Qo‘rqit ota va Devonaiy burq deya eshitganmiz. Bizlardan avval o‘tgan jirovlar shunday afsona aytar edi. Qo‘rqit ota yog‘oshdan qo‘biz yasab soz chertishni armon qilibdi. Ko‘p yog‘oshlarni yo‘nib ancha ovora bo‘lsa ham, ishlagan qo‘bizidan natiyja chiqar olmapti. Qo‘rqit otaning qo‘biz yo‘nib o‘tirganini shaytonlar ko‘rib, Qo‘rqit otadan qo‘bizingni ko‘rsat desa, Qo‘rqit ularga qo‘bizini ko‘rsatmasdan, yashiribdi. Undan keyin Qo‘rqit ota o‘rmondan chiqib ketgan kishiga uxshab, yashirinib oladi va ikkinchi yo‘ldan borib shaytonlarning gapini tinglay boshlaydi. Shaytonlar Qo‘rqit ota haqida: “Qo‘rqit ota juda ajoyib ishni boshlagan ekan, lekin, oxiriga etkiza olmapti. Agarda u o‘rmondagi to‘ngiz suykanib, qovjiragan jiyda yog‘oshidan qo‘bizni yo‘nsa, undan to‘stog‘on yasasa va uni baqiroviq tuyaning bosh terisi bilan qoplasa, unga o‘ta kisnovchi otning dumidagi yolidan olib qil taqsa, qumlik joyda yoki tog‘da o‘sadigan sasiq

qurayning shirasidan yaxshi qilning tagidan ko‘tarib turuvchi eski qovoqdan yo‘nib tiyek solsa, juda ham soz chiqqish asbob bo‘lar edi”, - debdi. Qo‘rqit ota huddi shaytonlarning aytganidek qilib qo‘biz yasagan ekan, turli noma chertiladigan ajoyib soz asbobi bo‘libdi. Shundan keyin Qo‘rqit ota qo‘bizni har xil nomaga solib chertib yuraberibdi. Mana ushandan buyon Qo‘rqit ota qo‘bizning piyri bo‘libdi...”.

Qo‘biz soz asbobining yasalishi haqidagi rivoyat spektaklda ham o‘z aksini topgan. Yana shunday tomoshabinlar e’tiborini tortgan ko‘pgina jihatlardan qarg‘alar, qabr motivi, tuyaning so‘yilishi, onasining tirilib qaytib kelishi kabi voqealar rivojida muhim rol o‘ynaydi hamda tomoshabinga kuchli ta’sir qiladi. Sahna asariga mos tanlangan qo‘shiqlar, asar saviyasini yana bir karra oshiradi. Xoh asosiy qahramonlar bo‘ladimi yo personajlarmi, har biri o‘ziga yuklatilgan rolni ichki tug‘yon va tuyg‘ular qurshovida mahorat bilan ijro eta olgan.

Qo‘rqitning ajalni yengishi, qo‘biz vositasida umrboqiylik kasb etishida ramziy ma’no ham bor. Inson umri davomida qilgan ezgu ishlari, ezgu amallari albatta keyingi avlodlarga yetib borishi, ular avlodlarda davom etishi yorqin chizgilarda aks etgan. Turkiy xalqlar ta’biri bilan aytganda, Qo‘rqit Ota aslo o‘lmaydi. U turkiylar qalbida umrbod yashayveradi.

Qoraqaplog‘iston davlat yosh tomoshabinlar teatri jamosi mehnat mahsuli bo‘lgan “Qo‘rqit ota” spektakli rejissyori Sultonbek Qallibekovdir. Hali yosh bo‘lishiga qaramay, turkiylar, xususan, Qo‘rqit Ota afsonasiga xos muhit yarata olgani tahsinga sazovor. 2022 yil 26-30 sentabr kunlari Toshkentda bo‘lib o‘tgan yosh rejissyorlarning “Debyut-2022” ko‘rik-festivalida yosh rejissyor Sulton Qallibekov “Qo‘rqut ota” spektakli bilan munosib qatnashab, ilk debyut spektakli bilan 2-o‘rinni egalladi. Oradan ko‘p vaqt o‘tmadi yangi jamoaning yangi rahbarlari fidoyligi tufayli 2022 yil dekabr oyida Qoraqalpoq va Qirg‘iziston teatrlari hamkorligi yo‘lga qo‘yildi. Qoraqalpog‘iston Respublikasi Qoraqalpoq davlat yosh tomoshabinlar teatri jamoasi “Qo‘rqit ota” spektakli bilan Qirg‘iziston Respublikasida xizmat safarida bo‘ldi. Ikki kun davom etgan tashrif davomida teatr jamoasi tomonidan Qirg‘iz davlat akademik drama teatrida namoyish etilgan mazkur spektakl tomoshabinlarda iliq taassurot qoldirdi. Spektakl ijodkorlari Qirg‘iz respublikasi Madaniyat, sport, turizm, axborot va yoshlar siyosati vazirligi faxriy yorlig‘i, shuningdek, “Uranim Manas” ko‘krak nishoni bilan taqdirlandi. Teatr jamoasi mazkur spektakl bilan 2023 yili Toshkentda o‘tkazilgan “Evroosiyo” xalqaro teatr san’ati festivalida ishtirok etib, festival hakamlari va boshqa teatrshunoslar tomonidan spektakl yo‘qori baholandi.

Teatr san’ati ma’naviyatning eng yorqin, ta’sirchan ko‘rinishlaridan biridir. Zero, u tomoshabinlarga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Sahna bilan tomoshabinlar o‘rtasida samimiy bog‘lanish, muloqot hosil bo‘lib ham sahna ijodkorlarini ham tomoshabinlarni ma’nan boyitadi, ruhini sozlaydi, ko‘nglini ko‘taradi. Darhaqiqat, teatr ma’lum millatning o‘zligini, orzu-intilishlarini, tarixini, kelajagini, urf-odatlarini, qadriyatlarini badiiy obrazlar orqali ifoda etuvchi beqiyos san’atdir. Bu esa mustahkam dramaturgiyaning milliylik xususiyatlari bilan belgilanadi.

Adabiyotlar

1. Qodirov M.X. muharrirligi ostida. “Istiqlol va milliy teatr”, T.: “Yangi asr avlodi”. 2002. 22-bet.
2. Ayımbetov Q. Xalıq danalıǵı – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1988

REZYUME. Maqola Qoraqalpoq davlat yosh tomoshabinlar teatrida sahnalashtirilgan “Qo‘rqit ota” spektaklining yangi talqini, spektaklning yutuq va kamchiliklari haqida.

РЕЗЮМЕ. В статье речь идет о новой интерпретации спектакля «Коркыт ота», поставленной в Каракалпакском государственном театре юного зрителя, достижениях и недостатках спектакля.

SUMMARY. The article is about the new interpretation of the play "Korkit Ota" staged at the Karakalpak State Theater of Young Audiences, the achievements and shortcomings of the play.

ҚАРАҚАЛПАҚ БАҚСЫШЫЛЫҚ ӨНЕРИНИҢ РАЎАЖЛАНЫЎЫ

Анар Жақсымуратова - *магистр*
Илимий басшы: доцент **Караматдин Заретдинов**

Калит сўзлар: бахши, дутор, мусиқа, сахна, жанр, терма, фольклор, композитор.
Ключевые слово: бахши, дутар, музыка, сцена, жанр, терма, фольклор, композитор
Key words: bahshi, dutar, music, scene, genre, terma, folklore, composer.

Халқымыздың миллий өзлигин, әййемги тарийхын ҳәм тилин, оның турмыс тәрзин, дәстүр ҳәм үрп-әдетлерин өзинде жәмлеген, улыўмаинсаныйлық мәденияттың ажыралмас бөлеги сыпатында тән алынған бақсышылық өнери белгили бақсы-жыраўларымыз, фольклортаныўшы алымларымыздың пидайы мийнети, дөретиўшилик санасы менен әсирлерден әсирлерге өтип келмекте. [1.]

Елимиздиң руўхый дүньясының биреўи бул – фольклор. Ол халықтың көп жанрлы аўызеки поэтикалық дөретиўшилиги болып саналады. Аўыздан аўызға өтип киятырған даналық нақыл-мақалларында, сулыў қосықларында, шебер айтыс пенен жумбақларында, ҳайран қаларлық ертеклеринде, қулкили анекдотларында, тарийх жүзин жасырған, усталық пенен курылған, бай аңыз-әңгимелери, толғаўлары дәстанларында өткен өмирдиң өз алдына бир көркем сәўлеси бар. Бунда халықтың жаны өз алдына дүнья таныў көзкарасы, өткен өмирге баҳасы бар. [2.]

Ата-бабаларымыз бизге мийрас етип қалдырған бир неше аўызеки фольклорлық дөретпелер ҳәм аўыздан аўызға өтип киятырған миллий ырғаққа бай қосық сазларымыз ҳәм дәстанлардағы қосықларымыз, бақсыларымыз тәрепинен атқарылып, бизге шекем жетип келген уллы руўхый байлығымыз болып есапланады. Бақсышылық өнериниң раўажланыўына нәзер салатуғын болсақ, бул жол Ақымбет бақсы мектебинен басланады. Оннан бурын да бақсылар болған, бирақ өкинишке бола олар ҳаққындағы мағлыўматлар бизге шекем жетип келмеген.

Хорезм жеринде «Шағатайлы» аты қосық болып тиллерде дәстан болған әпсанаўий бақсы Ешбай өткен. Оны пүткил Хорезм ойпатында жасаўшы өзбек, қарақалпақ, түркменлер өзимиздиң бақсымыз деседи, – деп жазған еди белгили илимпаз Т.Адамбаева. [3.]

Усындай халқына қәдирли, қарақалпақ бақсышылығы ҳәм миллий музыка өнерине салмақлы үлес қосқан мелодист композитор Жапақ Шамуратов есапланады.

Жапақ Шамуратов – Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан халық артисти, Бердақ атындағы Мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты, атақлы бақсы, сазенде, композитор. Ол ҳәзирги заман қарақалпақ музыка мәдениятының тийкарын салыўшылардың бири. Әмиўдәрья районының Назархан аўылында 1893-жылы дийқан хожалығында дүньяға келген Ж.Шамуратов 8-9-классларынан баслап-ақ өзиниң бойында көркемшиликке деген талпыныў сезимлериниң ерте оянғанын, қулағында сазлардың гүўлеген сеслерин аңлай баслайды. Дуўтар шертиўге қумарланып оған болған ықласы күн күннен арта баслайды. Аўылға бақсы-жыраў келсе, олардың атқарған қосықларын, шерткенде сазларын зор ықлас пенен тыңлап, оны ядқа келтирип соң шертип үйренип жүрди. Аўылласы, белгили Шерназар бақсының досты сазенде Ешимбет деген ғарры Жапақтың бул ықласына кеўли питип, өзиниң кишкене дуўтарын сыйлық етеди. Жапақ бул дуўтарды жатса да, турса да қолынан түсирмей қәлеген жеринде шертип, еситкен намаларын сазға түсириўге талпынады.

1923-жылы Төрткүлде «Таң нуры» труппасы, 1932-жылы радио еситтириў комитети, 1936-жылы Жас тамашагөйлер театры, 1937-жылы музыка мектепларининиң ашылыўы Республикамыздың руўхый мәдениятының гүркиреп раўажланыўына айрықша тәсирин тийгизди.

Усы жыллары ҳүкиметимиз халық арасында руўхый азық тарататуғын бақсы-жыраўларды бир орайға жыйнап, бақсы-жыраў, қыссахан-қосықшылар ҳәм халық шайырларының алдында ҳақыйқатлықты сөз бенен, қосық арқалы жеткерип барыўды ўазыйпа етип қойды. 1933-жылы Жапақ Шамуратов усы мақсет пенен Төрткүлдеги радио еситтириў комитетине, музыкант-қосықшы болып жумысқа алынды. Оның хошҳаўазы менен атқарған «Ешбай», «Қошадес», «Еллерим барды», «Хожа бала», «Гөркыз» тағы басқа қосықларын радио тыңлаўшылар үлкен ҳүрмет пенен қарсы алды. 1935-жылдан баслап Өзбекстанлы композиторлар И.Штейнберг, Д.Туманьян,

А.Брайловский, Қазақстанлы А.Затаевич, Киев консерваториясының профессоры И.Г.Компанеец, Москвалы педагог-скрипкашы Плаксин, композиторлардан В.Шафранников, А.Кондорштилов, педагоглар Заржевская, Н.Ягодинлер жергиликли музыка кадрларын таярлаўға хызмет етти. Жапақ бақсы 1936-жылда Қарақалпақ мәмлекетлик театрына музыкант ҳәм қосықшы болып жумысқа алынады. Оның шерткен намаларын Туманьян пианниноға салып, ноталастырады. Жапақ бақсы 1938-1939-жыллары театр қапталынан шөлкемлестирилген концерт бригадасына басшылық етип, пүткил республика бойлап гастролға шығады. Ол өзиниң сүйкимли даўысы, репертуарының көп түрлилиги, атқарыўшылық усылының өзгешелиги менен тыңлаўшылардың бар ықласын өзине бәнт етип алады. [4.]

1939-жылы Москваға барып, көзге көринген көркем өнер шеберлери менен ушырасады. Соның менен бирге, «Ўатан», «Алақайыс», «Ешбай», «Қошадес», «Салтық», «Еллерим барды» намаларын айтып, грампластинкаға түсиреди. Жапақ бақсы белгили рус педагогларының «Биз жеңемиз», «Фашизмге өлим», «Жаўды жексен етемиз» ҳәм тағы басқа қосықларды жыйнап «Ўатандарлық қосықлар» деген ат пенен 1941-жылы Төртқүлде топлам етип баспадан шығарды. Ж.Шамуратов Б.Туманьян, Г.Компанеец, В.Шафранников, А.Халимов ҳ.т.б. менен бирге көп жыл даўамында 20 дан аслам музыкалы драма ҳәм комедияларға музыка жазды. Булардың қатарына, «Бағдагул», «Көклен батыр», «Хорлықтан азат», «Айгул-Абат», «Арал қызы», «Бердақ», «Лейтенант Елмуратов», «Әмиў бойында», «Сүймегенге сүйкенбе» басқа да музыкалы драмаларға намалар жазды. Оның дөретиўшилик жолында қосық, хор ҳәм ойынлар саз музыкалары тийкарғы орынға ийе. Бул тараўда ол 200 ден зыят шығармалар жазды. Олардан «Қарақалпақстан» «Әмиўдәрья», «Мийнет бахыт», «Сондай күлдим», «Малика жан, Мәккежан», «Естелик еттим орамал», «Наўқан тутқан қыз», «Бәҳәр сүйген яр», «Пахта», «Нәмарт жигит неге дәркар», «Унивесалшы достыма», «О, Мари, Мария», «Шопанлар», «Еки ана», «Биз бахытлы жаслар», «Толқын», «Әмиўдәрья» басқа да мектеп оқыўшылары ушын жазған намаларын халқымыз сүйип тыңлап киятыр.

Ж.Шамуратов «Мийнет қызыл байрағы», еки рет «Ҳүрмет белгиси» орденлери менен ҳәм де бир неше медаллар менен сыйлықланған. Ж.Шамуратов 1938-жылдан баслап бес мәртебе Республика Жоқарғы Кеңесиниң депутатлығына сайланған. Ол Өзбекстан композиторлары аўқамының ағзасы. 1974-жылы Нөкис мәмлекетлик көркем өнер билим журтына оның аты қойылды.

Ж.Шамуратовтың аткарыўшылық ҳәм дөретиўшилик музыкалық мийрасларын «Жүрек тарлары», «Жапақ бақсы Шамуратов» тарийх, әдебият ҳәм энциклопедия топламларында баспадан шығарған. Ардақлы устаз Ж.Шамуратов белгили композиторлардан А.Қайратдинов, А.Султанов, Ғ.Аманиязов, Х.Турдықулов ҳ.т.басқаларға устазлық еткен. Композитордың ерискен үлкен табысы 1950 жыллары дөретилген «Қарақалпақстан» атлы хор болды. Бул шығарма 1957-жылды Ташкентте өткерилген қарақалпақ мәденияты ҳәм әдебияты декадасында атқарылады.

Оның дөреткен бай бийбаҳа музыка мийраслары телерадиокомитет архивинде грампластинкаларда жазып қалдырылған. Ж.Шамуратов 1973-жылы қайтыс болады. [5.] Республикамыздың бай мәдений мийрасынан саға алған бүгинги күндеги қарақалпақ музыка мәденияты жоқары шоққыларға көтерилди. Бул шоққыға көтерилиўде профессиональ музыка қәнигелериниң үлеси айрықша. Себеби, саз өнери жүдә күшли раўажланған, жәҳән халықлары өз көркем өнери менен жарысқа түсип атырған биз жасап атырған әсирлерде (XX-XXI), үлкен дүньялық сахнада қарақалпақ халқының өзине тән ҳаўазын, өнерин, өзлигин танытыў аңсат ис емес. Бул ўазыйпаны өз дәўиринде айрықша шығармалар дөретип халық байлығына айландырыўы менен табыслы атқарған композиторларымыз көп. Айырымлары ҳәзирги күнимизде де табыслы мийнет етип атыр. Биз бундай профессиональ музыка қәнигелерин ҳүрмет пенен тилге аламыз. Олардан атап өтетуғын болсақ, өткен әсирдиң 60-жылларынан баслап музыка тараўын раўажландырыўға өз үлеслерин қосқан ҳәм қосып атырған Жапақ ата Шамуратов, Әлимжан Ҳалимов, Нажимаддин Мухаммеддинов, Худайберген Турдықулов, Әбдирейим Султанов, Кеңесбай Абдуллаев, Қайып Демесинов, Марқабай Жийемуратов, Роман Султанов, Қурбанбай Заретдинов, Шарапатдин Пахратдинов, Зийўатдин Лепесов, Нурназар Қәллибеков, Қәдир Ҳилалов ҳ.т. басқалар биз жасап атырған дәўирдиң музыка мәдениятын жүдә рәңбәрең дәрежеде тасқынлатып раўажландырды. Жәҳән музыкасы сахнасынан өзлерин көрсете алды, жарысларда қарақалпақ халқының ылайықлы орынын алып берди. Бири биринен ағла,

әжайып шығармалар жүзеге келип халқымыздың руўхый дүньясын байытыўда, кеўил гәўҳарының нурын өткирлестириўде айрықша хызмет етти. Олардың мийнетлерин халқымыз бәрҳа қәдирлеп келди ҳәм буннан былай да қәдирлей береди.

Әдебиятлар

1. Ш.М.Мирзиёев «Бақсышылық өнерин және де раўажландырыў ис-илажлары ҳаққында»ғы ПҚ-4320-санлы Қарары, 14.05.2019 ж.
2. Қ.Мақсетов «Дәстанлар, жыраўлар, бақсылар», «Қарақалпақстан»-1990 ж, 8-9 бб.
3. М.Нызанов «Қарақалпақлар», «Билим» баспасы, 2020 ж.
4. Ж.Шамуратов «Қосықлар ҳәм намалар», Нөкис-1995.
5. М.Нызанов, 402-404 бб.

РЕЗЮМЕ. Бул мақалада қарақалпақ халқының әзелден киятырған миллий музыка көркем өнериниң басламасы саналған бақсышылық өнери, ҳәм оны раўажландырыўға үлес қосқан бақсылар ҳаққында баян етиледи. Сондай-ақ, бақсышылық өнериниң әўладтан-әўладқа жетип келиўи, оның бийбаҳа өнер дөретпеси екенлиги ашып берилген. Халық аўызеки дөретпелери ҳаққында да пикирлер келтирилген.

РЕЗЮМЕ. В данной статье описывается искусство бакши, считающееся национальным музыкальным наследием каракалпакского народа, и бакши, внесшие большой вклад в его развитие. Также выясняется, что искусство дарения подарков передается из поколения в поколение и является бесценным шедевром искусства. Также высказываются мнения о фольклоре.

SUMMARY. This article describes the art of bakshi, which is considered the national musical heritage of the Karakalpak people, and the bakshi who made a great contribution to its development. Also, it is revealed that the art of gift giving is passed down from generation to generation, and that it is a priceless masterpiece of art. Opinions are also given about folklore.

DAWÍS APPARATÍN RAWAJLANDÍRÍW PRINCIPLERI HÁM REZONATORLAR - DAWÍSTÍ KÚSHEYTTIRIWSHI ORGANLAR HAQQÍNDA

Kulambetova Jańıl – *oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: xonanda, ovoz apparati, vokal, tovush, ovoz mashqlari, badiiy asar.
Ключевые слова: певец, звуковой аппарат, вокал, звук, голосовые упражнения, художественная работа.
Key words: singer, sound apparatus, vocals, sound, voice exercises, artistic work.

Xalıq óziniń basınan ótkergen hár qıylı tariyxıy waqıyalarǵa bay turmısın, ruwxıy kewil keshirmelerin hám psixologiyasın qosıqlar arqalı sáwlelendirgen. Adamlardıń hár tárepleme estetikalıq zawıqqa bólenıwıne qosıqtıń tásiri oǵada kúshli bolǵan. Ápiwayı hám jaydarı sózlerden quralǵan qosıqlar barlıq waqıtta adamnıń ómirge, gózzallıqqa degen muhabbatın arttırıp, óziniń eń jaqsı ideyaları menen xalıqqa tárbiyalap keledi. Bunday qosıqlar Watandı qádirlewge shaqıradı, miynetke degen súyispenshilikti arttıradı hám júreklerde muhabbat sezimlerin oyatadı. Sebebi qosıq hám saz arqalı insan quwanıshın, shadlıǵın, qayǵısın, arzıw-ármanların, ishki sezimlerin, debdiwlerin shıǵara alǵan. Qosıq adamdı sıyqırlap alatuǵın kúshke iye ekenligi hámmege belgili. Sonlıqtan da sóz benen jetkere almaǵan názik oyların saz arqalı jetkergen.

Qosıq – (latınsha cantus, cantio, italyansha canzona, francuzsha chanson, inglisshe song, nemecshe lied) – vokal muzıkasında keńnen rawajlanǵan janr, sonday-aq, qosıq yamasa rechitativ shınıǵıwǵa arnalǵan poetikalıq shıǵarmanıń belgileniwi. Qosıq sóz hám muzıkalıq mazmunına (patriotlıq, lirikalıq, satiralıq, marsh, ayaq-oyın sıyaqlı taǵı basqa túrlerinde), faktura hám atqarıwshılar quramına (bir hám kóp dawıslı, jeke hám xor, saz ásbap járdeminde hám saz ásbapsız – qalalıq, kúndelikli, áskeriy h.t.b.) qaray dóretiledi. Qosıqtıń muzıkalı forması poetikalıq teksttiń mazmunı hám dúzilisi menen baylanıslı. Onıń keń tarqalǵan túri – kupletli forma. Qosıqlar jeke avtorlı hám avtorsız (umıtılıp ketken) bolıp ajıraladı. Mısalı, xalıq qosıǵı – awızeki sóz folklorınıń túri bolıp esaplanadı.[1,98]

Xalqımızdıń kóp jıllardan berli turmıs keshirmeleri menen sıbaylas bolıp kiyatırǵan, ruwxıy mádeniyatımızdıń altın miyraslarımızdıń biri – bul qosıq atqarıwshılıq bolıp esaplanadı. Xalqımızdıń bay ǵáziynesi bolǵan qosıqlar, elimiz arasında keń en jayıwı, sonday-aq, bizge shekem miyras bolıp saqlanıp keliw tariyxı hám olardıń búgingi kúnimizge shekem jetip keliwinde atqarıwshılardıń ornı girewli. Xalıq qosıǵı bul – úzliksiz jańalanıp baratuǵın háreketsheń material. Ruwxıy mádeniyatımızdıń ǵáziynesi sanalǵan bul qosıqlar, keleshek áwladqa jańasha oy-pikirler júritiw ushın túrtki boladı. Bul xalıq qosıqlarımızdıń bizge shekem jetip keliwinde, xalqımızdıń sheber atqarıwshılarınıń ornı girewli bolıp tabıladı.

XV-XVI ásirlerde kompozitorlar kóp dawıslı qosıqlardı túrli milliy variantlarda dóretken. XVII-XVIII ásirler aralıǵında bir dawıslı qosıqlar general-bas járdeminde atqarılıwı rawajlanǵan, al XVIII ásirdiń II yarımında fortepiano ásbabı, geypara waqıtları saz ásbap ansamblleri hám orkestr járdeminde atqarılatuǵın qosıqlar payda boladı. XIX ásirde kompozitorlardıń qosıǵı (romans) rawajlanǵan janrlardıń biri bolıp tanıladı. Olardan F.Shubert, S.V.Raxmaninov, R.Shuman, I.Brams, M.I.Glinka, A.S.Dargomıjskiy, A.P.Borodin, M.P.Musogskiy, P.I.Chaykovskiy. Qaraqalpaq muzıka kórkem ónerinde qosıq janrı úlken orındı iyeleydi. Xalıq qosıqlarınıń tiykarı uzaq ótmishke barıp taqaladı. Sebebi qosıqlardıń payda bolıwı hám janǵa jaǵımlı nama ırǵaqlarınıń estetikalıq bay mazmunǵa iye bolıwı bul óz-ózinen payda bolmaǵan. Vokal shıǵarmaları xalıqtıń turmıs tirishiligi menen birgelikte tıǵız baylanısıp rawajlanıp kelgen. Olar hár qıylı toy-tamashalarda, geshteklerde atqarılǵan. Bir awılǵa jıraw, baqsı, qıssaxanlar kelse alıs-jaqın awıllardan adam qalmay qurǵa jıynalǵan. Jıynalǵan jámáát milliy dóretpelerimiz bolǵan dástanlarımızdı, xalıq qosıqları menen namalarımızdı uyıp otırıp tıńlaytuǵın bolǵan. Mine usınday mádeniy demalıslar sol waqıttaǵı xalıq turmısında úlken tárbiya mektebi bolıw menen birge, olarǵa ruwxıy baylıq inám etken. Xalıq dóretpeleriniń hámmesi awızeki túrde áwladtan-áwladqa, atadan-balaǵa, alıs-alıs awıllardan izlep kelip ustaz-shákirt túsiw jolı menen biziń zamanımızǵa shekem jetip kelgen. [2,47-49]

Muzıka miyrasınıń dóretiwshileri, saqlawshıları, qosıqshılar, sazendeler hám de basqada xalıq dóretiwshileriniń wákilleri ásirler boyı xalıqtıń kórkem óner miyrasın esinde saqlap kelgen. Xalıq arasında muzıka ónerine degen qızıǵıwshılıq júdá kúshli bolǵanlıǵı sebepli, muzıka mádeniyatı jaqsı rawajlanıp kelgen. Xalıqta hár qıylı dárejedegi talant iyeleriniń dóretpeleriniń ishinde xalıq júreginen orın iyelegen shıǵarmalarınıń eń hasılları saqlanıp, usı kúnge shekem jetip, búgingi atqarıwshılardıń repertuarlarında tiykarǵı orınlardı iyelep kelmekte. Sebebi bul dóretpelerde ideyalıq mazmunı jaǵınan xalıqtıń aqıl-oyı, arzıw-ármanları, keleshekke bolǵan umtılısları sáwlelengen. Sonıń menen birge xalıq qosıqları xalıqtıń tariyx aynası bolıp, milletimizdiń ózligin ańlatıp turadı.

Qaraqalpaq xalqınıń kórkem óneri álwan túrli qosıqlarǵa hám hár qıylı awızeki dóretpelerine oǵada bay bolǵanlıqtan, kóp jıllar dawamında biybaha baylıqlarǵa iye bolǵan xalıqtıń turmıs tárizinen kelip shıqqan kewil keshirmelerin bildiriw menen birge tereń tariyxıy dereklerge iye. Sebebi xalıqtıń basınan ótkenleri xalıq qosıqlarında jarqın kórinislerin tapqan. Qosıqlarda ápiwayı xalıqtıń turmıs haqıyqatlıǵı anıq kórinedi. Awır dáwir waqtında dórelgen bunday hasıl dóretpeler óziniń qunın usı kúnge shekem joǵaltpaǵan. Xalıq óz qosıqlarına húrmet penen qaraǵan hám qádirlep saqlay bilgen. Ata-babalarımızǵa ruwxıy mádet bağıshlaǵan awızeki xalıq dóretpeleriniń esap-sanı joq. Filologiya ilimleriniń doktorı N.Dáwqaraev «Qaraqalpaq xalqı - óziniń qayǵılı kúnlerinde de, quwanıshlı kúnlerinde de qosıqsız, saz-sáwbetsiz, awızeki poeziyasız jasay almadı»-dep jazǵan. [3,117]

Qosıq adamǵa tuwılǵan waqtınan baslap joldas bolǵan. Rus ilimpazı A.Belyaev 1903-jılı Sankt Peterburg Universitetinde 5-kurs studenti waqtında folklordı jıynaw hám izertlew jumısları menen qaraqalpaq awılların aralaǵan hám xalıqtıń qosıqshılıǵın kórip tań qalıp, olardı «Qaraqalpaqlar dala búlbúlleri»-dep atap ótken. Bul haqıyqatlıqtı kórgen ilimpazlar biziń xalqımızdıń qosıq penen tuwılıp, qosıq penen jasaytuǵınına hám qosıq penen dúnyadan ótetuǵınına tiykarlanıp aytqan. Qosıq xalıq turmısındaǵı hárqanday tariyxıy ózgerislerge qaramastan xalıqtıń ruwxıy baylıǵı bolıp xızmet etip kelgen. Kórkem óner xalıqqa zawıqlı ómir bağıshlaw menen birge óziniń tınımsız miyneti arqalı jaqsı turmıs keshiriwge talpındırıp, ruwxıy jaqtan qollap quwatlap, arzıw-niyetlerine qaray jeteleydi.

Ses payda bolıwı dawıs apparatınıń háreketi nátiyjesinde ámelge asırıladı. Dawıs apparatı úsh bólimnen ibarat:

1. Dem alıw organları (ókpe, bronx, traxeya-talaqtıń dem alıw jolı)
2. Alqım (dawıs perdeleri jaylasqan bólim)
3. Rezonatorlar[1] (jutqınshaq, awız hám murın)

Ses bálent perdelerge kóterilgen sayın dawıs tesigi tarayıp baradı hám eń joqarı perde seslerine jetkende tesik jabıladı. Dawıs perdeleriniń uzınlıǵı hám qalıńlıǵı hár qıylı. Bas hám bariton dawıs perdeleriniń uzınlıǵı shama menen 22-25 mm, tenor hám mecco-soprano 18-22 mm, soprano 14-19 mm. Qalıńlıǵı da hár qıylı bolıp, sopranoda 5 mm den, baslarda 5 mmge shekem boladı. Ses terbelisiniń tezligi, yaǵnıy ses bálentligi dawıs perdeleriniń tartılıw dárejesi menen baylanıslı: terbelis qansha tez bolsa, ses sonsha joqarı perdelerge kóteriledi. Sestiń kúshli bolıwı, tiykarınan joqarı rezonatorlardan tańlaydıń keńeyiwi sebepli. Buǵan awız benen murında járdem beredi, sonday-aq olar tembrdiń qáliplesiwine de úlken tásir etedi. Rezanatorlar joqarǵı hám tómengi bólimlerden ibarat bolıp, olar dawıs perdeleriniń joqarısında hám tómeninde jaylasadı. Joqarǵı rezonatorlarǵa jutqınshaq, awız hám murın boslıqları, tómengi rezonatorlarǵa traxeya hám bronx boslıǵı kiredi. Qosıqshınıń dawısı ses kúshi, tembri hám bálentligi menen ǵana emes, bálkim diapazonı menen de ajıralıp turadı. **Diapazon**-bul qosıqshı dawısınıń eń tómengi sesti menen joqarǵı ses aralıǵı. Adam dawısınıń tolıq diapazonın registrlerge bóliw múmkin. Registr dawıs diapazonınıń bir bólegi bolıp, tembr hám ses jónelisiniń biri-biri menen jaqınlıǵı tiykarında anıqlanadı. Ádette, tómengi (kókirekten shıǵıwshı sesler), orta (aralas) hám joqarı (bas penen baylanıslı sesler) registrler qosıqshılıqta qollanıladı. [5,82-85]

Hayal-qızlar dawısı tómengi, orta hám joqarı registrlerge bólinedi. Er adamlar dawısı bolsa kókirek hám bas (falcet) registrlerine iye. Balalar dawısı kókirek, aralas (miksit) hám bas (falcet) registrlerinen ibarat. Balalar dawısı ushın bas registriniń bálent tasqınlanıwı tábiyiy hal bolıp esaplanadı.

1.Falcet-(it.falso-qálbeki). Lekin, ámelde miksit registri sesleri saqlanıp qaladı. Registrler shegarasında «ótkinshi sesler» bolıp, olarda dawıs apparatınıń qayta sazlanıwı bolıp ótedi. Tessitura-dawıs, qosıq partiyası yaki qosıq diapazonınıń bir bólegi bolıp, shıǵarmada eń kóp qollanılatuǵın sesler bolıp tabıladı. Tessitura pás, orta, joqarı bolıwı múmkin. Dawıstıń erkin hám tábiyiy shınıǵıwın orta tessitura támiyinleydi. Joqarı hám pás tessituralar qosıqshı ushın qıyınshılıq tuwdıradı, sebebi uzaq waqıt qosıq aytıw waqtında artıqsha kúsh sarplanadı hám dawıs sharshaydı.

Laringolog shıpakerlerdiń aytıwına qaraǵanda bul dáwirde qız balalardıń dawısı balalıq sesten kókirek sestine ótip bekkemlenedi. Sonda da bul degenimiz, qız balalarda mutaciya dáwiri ulıwma bolmaydı degen emes. Er balalarǵa baǵdarlanǵan rejim mutaciya dáwirinde qız balalarǵa da qollanıwı kerek. Balalardıń barlıǵında da dawıs apparatında fiziologiyalıq ózgerisler boladı. Biraq dawıs apparatı sistemalı túrde shuǵıllanıp turǵan bala ushın qolaysızlıq tuwdırmaydı. Balalıq dáwirden qáliplesken barlıq vokal uqıpları (artikullyaciya, dem alıw, dikciya, sesti hár qıylı alıp barıw) er adam dawısına aylanǵanda da saqlanıp qaladı hám jańa sharayatta qosıq aytıwdı jeńilletedi. Bunday dawıs uqubına iye balalar heshbir qıyınshılıqsız eki túrli dawıs penen onsha úlken bolmaǵan diapazonda qosıq atqarıwı múmkin: a) balalar dawısı diapazonında hám b) er adamlar diapazonında. Joqarıda aytqanımızday, mutaciya fiziologiyalıq kórinis sıpatında er balalar hám qız balalardıń barlıǵında da bolıp ótedi, biraq bul qubılıs qosıq aytıw imkaniyatları hár qıylı bolǵan qosıqshılarda túrlishe ótedi.

Dem aliw. Qosıq aytqan waqıtta, ses payda etkende qosıqshınıń durıs dem alıwı áhmiyetli bolıp esaplanadı. «Qosıq aytıw óneri-nápesti tuwrı jolǵa salıw óneridur»-degen sóz klassik ibara bolıp qalǵan. Qosıq atqarıwshılıǵındaǵı dem alıw menen fiziologiyalıq dem alıw arasında málim dárejede parıq bar. Fiziologiyalıq nápeste dem dem alıw hám demdi shıǵarıw anıq bir ritmde hám málim bir waqıt aralıǵında bolıp ótedi. Qosıq aytıw payıtında dem alıw tez, qısqa waqıt aralıǵında bolıp, hawanı shıǵarıw bolsa birqansha waqıtqa sozıladı. [6,92]

Diafragma adam organizminde kókirek hám qarın boslıǵın ayırıp turadı. Tómengi qabırǵalar hám diafragmalar járdeminde dem alıwda hawanı jutıw hám shıǵarıw diafragma arqalı tártipke salınadı. Bul mınanday boladı: qosıqshı gúl iyiskelep atırǵanday etip dem aladı. Bunda ókpeler keńeyip, tómengi qabırǵalardı eki qaptalǵa súrip qoyadı hám diafragma tómen túsedi, nátiyjede, qarın aldıǵa isip shıǵadı. Jelke hám kókirektiń joqarı bólegi bul jaǵdayda ózgermeydi. Dem alıw tereń, tolıq hám eń áhmiyetlisi, shawqımsız bolıwı kerek. Demdi shıǵarıw tejemli, uzaq múddetli, bir tegis bolıwı shárt. Demdi shıǵarıw qarın qabıǵınıń háreketi menen basqarılıp, hawa joqarıǵa háreketlenip dawıs perdelerin terbeliske shaqıradı. Tómengi qabırǵalar hám diafragma áste-aqırın óz halına qaytadı. [7,46]

Qosıqshınıń dem alıw usılı hám onıń túrleri. Qosıqshılardı durıs dem alıwǵa úyretiw qosıqta vokal ústinde islewde eń zárúrli shártlerden bolıp esaplanadı. Dem alıw qosıqta birgelikte bolıwı múmkin. Bunda qosıq qatnasıwshıları qosıqtıń frazaları basında, eki pawzalar waqtında birgelikte dem alıwı kerek. Eger de shıǵarmanıń mazmunına

qarap uzaq dawam etiwshi muzıkalı pikir bolsa, qosıqta úzliksiz ses esitiliwin támiyinlewshi «shınjır» usılındağı dem alıw qollanıladı. Bul jağdayda qosıqshılar gezeklesip dem aladı, yağnıy bir qosıqshı dem alǵanda basqaları aytıp turıw kerek. Dem alıp bolıp jáne qosıq aytıwǵa boladı, bilindirmey, áste-aqırınlıq penen qosılıw talap etiledi, bolmasa ansambl birligi joǵalıwı múmkin. Ayırım shıǵarmalar basınan aqırına shekem, **«shınjır usılında» atqarıwdı talap etedi.** Ses payda etiw. Joqarıda aytıp ótilgenindey, ses dem alıw hám dawıs apparatlarınıń háreketi nátiyjesinde payda boladı. Sestiń payda bolıw waqtı «ses húјimi» dep ataladı. Dawıs perdeleriniń háreketi, dem alıw shıǵarıwdıń kúshi hám xarakterine qarap ses húјimi qattı, jumsaq hám dem alıw alıwdan sońǵı húјim bolıwı múmkin. Sestiń jumsaq húјiminde dawıs perdeleri dem shıǵarıwdıń baslanıwı menen ashıladı.[8,55-56]. Shıǵıp atırǵan hawanıń dawıs perdelerine jeńil tiyip ótiwi nátiyjesinde júdá jumsaq, «iykemge keliwshi ses» payda boladı. Nápes shıǵarıwdan aldın dawıs perdeleriniń keskin jabılıwı nátiyjesinde qattı, húјim payda boladı. Bul jağdayda shıǵıp atırǵan hawa úlken basım menen dawıs perdeleriń kelip urıladı hám payda bolǵan ses qattı hám keskin xarakterge iye boladı. Dawıs apparatınıń hárbir bólimi bir-biri menen tıǵız baylanıslı. Ses tómendegi jol menen payda boladı: ókpeden shıqqan hawa aǵımı bronx, traxeya arqalı tamaqqa kelip sol jerde dawıs perdeleri tosqınına ushıraydı. Hawa basımı tásirinde dawıs perdeleri háreketke keledi, perdelerdiń tákirar ashılıp jabılıwı hám terbeliwi nátiyjesinde hawa tolqınları-ses payda boladı. Ses payda qılıw menen baylanıslı bolmaǵan ádettegi dem aliw alıw paytında dawıs perdeleri erkin halatta bolıp, hawa úsh múyeshlik formasındağı dawıs tesiginen erkin ótedi. [4,114]

Ádebiyatlar

1. Abdullaeva U. “Bahasın joǵaltpaǵan namalar” monografiya «Fan ziyosi» nashriyoti, 2022
2. Allanazarov T. «Qaraqalpaq teatrı» Tashkent 1966
3.Адамбаева Т. Музыкальная культура каракалпакского народа до октябрьского периода. //АН КазССР. Ин-т литературы и искусства им. М.О.Ауэзова – Алма-Ата, 1967.
4. Аспелунд Д. Развитие певца и его голоса. -М.: МУЗ.ГИЗ, 1952.
5. Бризгалов И.О. Школа пения для баритона и баса. - .: Г.Гулям, 1987.
6. Бўриева К. Анъанавий хонандалик (аёллар овозлари учун). - Т., 2008
7. Khodjametova, Gulchira. "Dastans are the main genre of Karakalpak folklore." international journal of social science & interdisciplinary research issn: 2277-3630 Impact factor: 7.429 12.02 (2023): 52-54.
8. Xodjametova, Gulchira. "O'quvchi tarbiyasida individual yondashish samaradorligini oshirishi." Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры 3.1 Part 3 (2023): 101-105.
9. Вызго Т. Опера и музыкальная драма //в сб.: Музыкальная культура Сов. Узбекистана – Т., 1955.

REZYUME. Ushbu maqolada har bir qo‘shiqchining vokal harakatlarni sezgi organlari kompleksi boshqaradiganligi haqqida aytilgan. Shu sababli har bir xonanda nafaqat o‘zi chiqarmoqchi bo‘lgan jarangini ichki eshitish bilan eshitadi, balki sezadi ham. Har bir xonanda «vokal jarangining tana sxemasiga» ega, unga turli organda va ovoz apparati qismlaridan turli sezgilar kiradi.

РЕЗЮМЕ. В этой статье говорится, что голосовые движения каждого певца контролируются комплексом органов чувств. Поэтому каждый певец не только слышит тот звук, который хочет издать, но и чувствует его. У каждого певца есть «схема голосового тела», включающая в себя разные ощущения от разных органов и частей голосового аппарата.

SUMMMARY. This article states that the vocal movements of each singer are controlled by a complex of sense organs. Therefore, every singer not only hears the sound that he wants to make, but also feels it. Every singer has a “voice body map” that includes different sensations from different organs and parts of the vocal apparatus.

TEATR KÓRKEM ÓNERI DÓRETIWSHILERI LABORATORIYASÍN ÚYRENIW

Qalbaev Aleuatdin - assistent oqıtıwshı
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı
Omarova Anar- assistent oqıtıwshı
Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so‘zlar: musiqa, spektakl, opera, balet, teatr, saxna, asboblar, san’at, ijodkor, an’anaviy, aktyor, repertuar, xoreografiya, vokal.

Ключевые слова: музыка, спектакль, опера, балет, театр, сцена, инструменты, искусство, творчество, традиционное, актер, репертуар, хореография, вокал.

Key words: Music, performance, opera, ballet, theater, stage, instruments, art, creativity, traditional, actor, repertoire, choreography, vocals.

Teatr - bul xalıqqa úlgi bolatuǵın ullı dárgay. Bunda jámiyette bolıp atırǵan waqıyalardıń, hádiyselerdiń barlıǵı teatr ónerinde óz izin qaldıradı hám úlken áhmiyetke iye. Teatr (grekshe thatron - tiykarǵı mánisi - tamasha ushın jay, keyininen - tamasha, themonadan - kórmek, kórıw) - túrli kórkem óner túrleri (ádebiyat, muzıka, xoreografiya, vokal, súwretleytuǵın kórkem óner hám basqalar) hám ayrıqsha ózgeshelikke iye: haqıyqatlıqtı, qarama-qarsılıqlardı, personajlardı sáwlelendiriw, sonıń menen birge olardı aytıw hám bahalaw, bul jerde málim ideyalardı tastıyıqlaw dramalıq háreket, tiykarǵı atqarıwshı aktyor bolıp tabıladı.

"Teatr" dıń ulıwma túsinigi onıń hár qıylı túrleri hám formaların óz ishine aladı: drama teatrı, opera, balet, quwırshaq teatrı, pantomima teatrı hám basqalar. Dúnyada qansha xalıqlar hám milletler bolsa olardıń hárbiriniń ózine tán basıp ótken tariyxı bar. Sol tariyxıy waqıyalar tásiriniń nátiyjesinde qáliplesip rawajlanǵan muzıka mádeniyatı hám kórkem óneri boladı. Solar qatarında qaraqalpaq xalqınıń ásirler dawamında qáliplesip, atadan-balaǵa shınjırma-shınjır ótip kiyatırǵan xalıq awızeki dóretpeleri bolǵan milliy dástúrleri menen úrp-ádetleri, toy-tamashalarınıń ótkeriw máresimleri, qız-jigitlerdiń geshtektegi házil-dálkek aytısları, xalıq oyınları sózimizge mısal bola aladı. Joqarıda aytıp ótilgen bul mádeniy miyraslarımızdı biz xalqımız arasında dástúrge aylanıp ketken: “quda túsiw”, “kúyew keldi”, “qız uzatıw”, “kórimlik”, “bet ashar”, “besik toy”, “tusaw kesiw” máresimlerinde kóriwimizge boladı, bul dástúrlerimizdi jıraw hám baqsılarımız sheber aktyorlıq penen atqarǵanlıǵı sol dáwirden baslap-aq, xalqımızdıń haqıyqıy teatrlasqan tamashalarınıń dáslepki saǵaları bolǵanınan derek beredi. 1918-jıl húkimet tárepinen «Teatr bólimin dúziw haqqında» arnawlı qararınan keyin elimizde teatr ónerin qáliplestiriwge úlken itibar berilip, respublikamızdıń barlıq orınlarında hár qıylı mádeniy-aǵartıw isleri menen shuǵıllanıwshı mákemelerin shólkemlestiriw, xalıqqa tamasha beriwde dóretiwshi insanlardıń shólkemlestiriliwi menen teatr koncert toparların dúziw isleri bir qatar saplastırıldı. Sonıń menen birge mádeniy aǵartıw isleriniń shólkemlestiriliwi Tórtkúl qalasınan baslanadı. 1919-jılı Tórtkúlde dóretiwshi insanlardıń birigiwi menen muzıkalı-drama jááátiniń Qaraqalpaqstan bólimi ashıladı, bul shólkem óz jááátine qońsı rayonlardan háweskerler toparların da óz jumısına tarta basladı. Bul shólkem jááátiniń reje hám wazıypasında usı teatr háweskerlik dógereklerin birlestiriw, olarǵa basshılıq etiw, qalalarda tólemli spektakller qoyıw, koncertler, oyın-zawıq keshelerin ótkerip turıw, sonday-aq, Oraylıq qalalardan qánige teatrlar hám cirk toparların shaqırıw sıyaqlı isler orın alǵan. 1920 – jıllardıń ortalarınan baslap qaraqalpaq eli arasında «Teatr», «Teatr truppası» - degen atama sózler xalıq turmısında payda bola basladı. Ázelden óziniń milliy dástúrinde teatr óneri bolmaǵan xalıqlarda evropa úlgisindegi teatrlar sol jıllardan baslap ashılıp, dóretiwshilik jumıslar milliy tilinde alıp barıla baslaydı. Bul jańa baslamalar xalıqtıń teatr ónerine bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttırıp, onıń rawajlanıwına óziniń unamlı tásirin tiygizdi. Tórtkúl pedagogika texnikumınıń tábiyattanıw oqıtıwshısı Zárip Fatixovich Kasımov 1925-jıldıń basında texnikum oqıwshılarınan qaraqalpaq milliy truppasın shólkemlestiredi. Bul dógerek dáslep 13 talantlı jaslardan ibarat boldı. 1925-jıldın 3-maydağı buyrıǵı menen Z.F.Qasımov qaraqalpaq milliy truppasınıń kórkemlik basshısı bolıp tayınlanadı. Z.F.Qasımov 1924-1925-jıllar oqıw máwsiminde pedagogikalıq texnikum oqıwshılarınan qaraqalpaq milliy teatr truppasın birinshi ret shólkemlestirgen, házirgi qaraqalpaq mámleketlik akademiyalıq muzıkalı teatrınıń tiykarın salıwshılardıń biri bolıp esaplanadı. «Tań nurı» truppasınıń qáliplesiwi, oǵan jergilikli talantlı jaslardı jámlestiriwde, truppa repertuarın dáslep qazaq, tatar, ózbek dramaturglarınıń, sońın ala jergilikli milliy avtorlardıń shıǵarmaları

menen bayıtıwda onıń xızmetleri oǵada ullı. Respublikamızda bilimlendiriw tarawında milliy kadrlar tayarlawdaǵı xızmeti ılayıqlı bahalanıp, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikaları Joqarı Keńesi Prezidiumınıń húrmet jarlıqları menen sıylıqlanǵan. 1926 - jıldıń yanvar ayında Z.F.Qasımov qaraqalpaq teatr saxnasında tuńǵısh mártebe jergilikli dramaturg Qasım Áwezovtıń qálemine tiyisli “Tilek jolında” atamasındaǵı pyesasınıń dáslepki qısqasha variantın saxnalastıradı hám spektakl xalıq arasında úlken tabısqa iye boladı. 1925-1929-jılları Q.Áwezov Qaraqalpaqstan oblastlıq atqarıw komitetiniń baslıǵı, 1929-1930- jılları Qazaqstan Oraylıq Atqarıw Komiteti baslıǵınıń birinshi orınbasarı bolıp isleydi. 1931-jılı onı Qaraqalpaqstannıń Moskvadaǵı turaqlı wákili etip tayınlaydı hám 1932-jıldan baslap Q.Áwezov Qaraqalpaqstan Xalıq Komissarlar Keńesin basqaradı. Qaraqalpaqstan oblastlıq Atqarıw komiteti 1926-jılı 11-aprelde “Qaraqalpaq milliy drama truppasın dúziw haqqında” arnawlı qarar qabıl etedi. Qaraqalpaq milliy teatrınıń tariyxında bul qarar eń dáslepki rásmiy húǰjet bolıp esaplanadı, “Tań nurı” Qaraqalpaq milliy teatr truppası degen atama berilip oǵan may ayınan baslap Z.F.Kasımov kórkemlik basshısı etip tayınlanadı. 1926-jıldıń 8-noyabrinde Qasım Áwezovtıń “Tilek jolında” atlı tórt kartinalı tariyxıy draması menen “Tań nurı” teatrınıń perdesi saltanatlı jaǵdayda ashıldı. Qaraqalpaq milliy teatrı tariyxınıń jılnaması áyne usı kúnnen baslandı. 1930-jılı «Tań nurı» milliy teatr truppası «Qaraqalpaq mámleketlik milliy teatrı» bolıp qayta dúziledi. Á.Ótepov teatr direktorı hám kórkemlik basshı lawazımına tastıyıqlandı. Mámleketlik teatr dárejesine ótkennen soń kórkem háweskerler arasınan talantlı jaslar tańlanıp, teatr truppası tolıqtırıladı. Olardan keleshekte joqarı húrmetli ataqqa iye bolǵan Ayımxan Qazımbetova (Shamuratova), Toxta Raxmanova, Yuldash Sharipov, Zayıt Zaripov, Anar Qurbanova, Isak Shadiev, Jiyen Masharipov hám basqa da saxna sheberleri bar edi. Mámleketlik teatr saxnasında bul dáwirde Á.Ótepovtıń kóp aktlı «Gúman» hám kishi kólemdegi «Odekolon», «Eki baslı suw qabaq», «Boyawshı wákil», «Seytmurat jalqaw», «Kolxozshı menen doktor», qazaq jazıwshısı B.Maylinniń «Taltańbaydıń tártibi», J.Aymurzaevtıń «Hákisliler», A.Begimovtıń «Bul kim?» dramaları jarıq kórdi.

Qaraqalpaq teatr ónerin rawajlandırǵan dóretiwshiler Tóresh Allanazarov, Yuldash Mamutov, Yuldash Sharipov, Ayımxan Shamuratova, Reyimbay Seytov, Gúlxan Shirazieva, Arzıgúl Atamuratova, Sulıw Allamuratova hám jánede basqa teatr dóretiwshilerin, aktyor hám aktrisalardı ayrıqsha atap ótsek boladı. Sonıń menen birge, XX ásirdiń II yarımında qaraqalpaq kórkem ónerinde kóplegen jetiskenlikler payda bola basladı. Sol dáwirde qaraqalpaq draması hám muzıkalı draması hár tárepleme rawajlanıp hám usı tarawdıń repertuarları keńeyip bara basladı. Milliy dramaturgiyamız rawajlandı. S.Xojaniyazov, P.Tilegenov, T.Seytjanov, T.Jumamuratovlar pesaları repertuardan keń orın aldı. «Súymegenge súykenbe», «Aygúl-Abat», «Berdaq», «Ǵarip-Ashıq», «Rawshan» pyesaları saxnaǵa qoyılıp xalıqqa inám etildi. Bul saxnalastırılǵan shıǵarmalar sol dáwirdegi muzıkalı drama janrınıń eń joqarı shıńı bolıp tán alındı. A.Xalimov hám J.Shamuratov tárepinen dórelgen J.Aymurzaevtıń «Aygúl-Abat» muzıkalı draması teatrdıń eń sátli shıqqan spektaklleriniń biri boldı. Pyesada ájayıp kórinisler orın alıp, onda kúshli xarakterdegi realistlik principler súwretlengen. Bul shıǵarmalarda kompozitorlar kóplegen xalıq namalarınan kerekli jerinde sheberlik penen paydalanıwda professionallıq penen jantasqan. Bul shıǵarmalarda kompozitor qaraqalpaq xalıq namaların jańa kórinislerde ráńbáreń boyawlardı úlken sheberlik penen paydalana bilgen. Onda xalıq terme-tolǵawları, salt jırları sıyaqlı dástúr óneri saxnalıq jaqtan beyimlestirilip, baqsı-jırawlardıń sóz benen taqmaqlap bayan etiw usılları, yaǵnıy rechitativlik ayırmashılıqları orkestrge tapqırlıq penen ıqshamlastırıldı. Nájimatdin Ańsatbaev 1960-jılı Berdaq atındaǵı qaraqalpaq mámleketlik muzıkalı teatrǵa ápiwayı jumısshı bolıp kiredi. 1961-jıl Tashkent mámleketlik teatr hám súwretshilik institutına muzıkalı drama aktyorı fakultetine oqıwǵa kiredi. 1966-jılı oqıwdı pitirip Berdaq atındaǵı qaraqalpaq mámleketlik muzıkalı teatrına aktyor bolıp kiredi. Teatrǵa kelgennen soń ol Q.Ábdireymovtıń assistenti boladı hám bul jerde onıń rejissyorlıqqa uqıbı bar ekenligin sezip, N.Ańsatbaevtı 1973-jılı Moskva qalasınıń kishi teatrına 2 jıl tájiriybesin asırıwǵa jiberiledi. 1975-jıl N.Ańsatbaev jáne teatrǵa kelip rejissyor, aktyor bolıp jumısın dawam etedi. 1978-jılı S.Xojaniyazov atındaǵı jas tamashagóyler teatrı ashılıp, oǵan N.Ańsatbaevtı bas rejissyor etip tayınlaydı. Teatrdıń birinshi perdesin K.Raxmanovtıń «Keshikken báhár» draması menen ashadı. Jaslar teatrında bir qatar qızıqlı shıǵarmalar qoyıladı. Olardan «Jalańash karol», «Ókinish», «Oyınnan oymaq» sıyaqlı spektakllerdi saxnalastırıp jaslarǵa usınadı. 1979-jıl jáne de Berdaq atındaǵı qaraqalpaq mámleketlik muzıkalı teatrına bas rejissyorı bolıp jumısın dawam etedi. Ol rejissyor sıpatında

S.Xojaniyazovtıń «Súymegenge súykenbe», T.Jumamuratovtıń «Tiklengen tuw», T.Seytjanovtıń, «Meni sudlańlar», K.Raxmanovtıń «Jaralanǵan júrekler», «Urını qaraqshı urdı», «Jetinshi papam», U.Abduraxmanovtıń «Ójetler», M.Karimniń «Ay tutılǵan túnde», A.Abdullinninń «On úshinshi rais», B.Jakievtıń «Ata táǵdiri», C.Axmadtıń «Kelinler qozǵalanı», A.Qahhardıń «Tabıttan shıqqan dawıs», U.Umarbekovtıń «Óz arzasına kóre», S.Balǵabaevtıń «Eń sulıw kelinshek» hám basqa da spektakllerdi saxnalastırıp, xalıqlar arasındaǵı doslıqtı bekkemlewge óz úlesin qostı. 1984-1990-jılları sol teatrdıń direktorı hám bas rejissyorlıq eki lawazımdı alıp baradı. 1990-1995-jılları aralıǵında ol jas tamashagóyler teatrına qaytıp, kórkemlik jaqtan basshısı bolıp isleydi. 1995-2001-jılları Berdaq atındaǵı Nókis mámleketlik muzıkalı drama teatrına barıp teatr rejissyor postanovshigi hám de sol teatrda keyingi jılları direktorlıq lawazımın, teatr rejissyorlıq lawazımın dawam ettiredi. Sol dáwirde A.Oripovtıń «Saxıpqıran», Berdaqtıń «Ádalatqa qıyanet», N.Dáwqaraevtıń «Alpamıs» spektakllerin aytıp ótiw orınlı.

1999-jılı B.Muqaynnıń «Turmıstan toyǵan tún» shıǵarmasın ózbek milliy Akademiyalıq teatrında saxnalastırıp, Tashkentli tamashagóylerge usındı. Spektakl teatr qánigeleri hám tamashagóyler tárepinen joqarı baha aldı. 2009-jılı Kair qalasında ótkerilgen XXI xalıq aralıq eksperimental teatrlar festivalında «Eń sulıw kelinshek» spektakli menen qatnastı. 2011-jıl Tashkent qalasında ótkerilgen «Seni kuylaymiz zamondash» Ózbekstan Respublikası teatrlarınıń kórik tańlawına P.Aytmuratovtıń «Umtılǵanǵa tóle yar», 2013-jılı Q.Narqabıldıń “Nur sayada qalmaydı” spektaklleri menen qatnasıp tamashagóy hám qánigelerdiń unamlı pikirlerine eristi. 2015-jıldan baslap ol Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialında ustazlıq etip jaslarǵa tálim berip kelmekte.

Onıń bul miynetlerin húkimetimiz bahalap, oǵan 1969-jılı Qaraqalpaqstan Respub-likasında xızmet kórsetken artist, 1974-jılı Ózbekstan Respublikası xalıq artisti, 1980-jılı Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı, 2000-jılı «Mehnat shuhrati» hám 2009-jılı «El yurt hurmati» kókirek nıshanı menen sıylıqlandı.

Ózbekstan Respublikası ǵárezsizlikke eriskennen keyin barlıq tarawlardaǵı júz berip atırǵan ózgerisler sıyaqlı, respublika teatrları da jańa rawajlanıw jolına óte basladı.

Ǵárezsizliktiń dáslepki jılında teatrımızǵa ullı sóz zergeri, klassikalıq ádebiyatımız bayteregi Berdaqtıń ismi berildi. Kórkem ónerdi, sonıń ishinde teatrlar jumısların bunnan bılay da rawajlandırıw boyınsha Prezident Pármanları hám Húkimet qararları qabıllandı.

1998-jılı 26-marttaǵı 1980-sanlı «Óz-bekstan Respublikasında teatr kórkem ónerin rawaj-landırıw haqqında»ǵı, 2017-jıl 31-maydaǵı «Má-deniyat hám kórkem óner tarawın jáne de rawajlandırıw hám jetilistiriw ilajları haqqında»ǵı Prezident Pármanları, 2017-jıl 3-avgust kúni mámleketimiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoevtıń Ózbekstan dóretiwshi-zıyalılar wákilleri menen ushırasıwda shıǵıp sóylegen sózi hám ushırasıwdan keyingi dáwirde dóretiwshi zıyalılarǵa, teatrlarǵa kórsetilip atırǵan ǵamxorlıqların ayrıqsha atap ótiw orınlı.

Birinshi milliy operamız «Ájiniyaz» (2014-jıl, rejissyor N.Ańsatbaev) hám birinshi baletimiz «Ayjamal» (2017-jıl, baletmeyster A.Sharipov) qayta saxnalastırılıp, xalqımızǵa inam etildi. Klassik shayırımız Berdaq Qarǵabay ulınıń 190 jıllıq yubileyi múnásibeti hám teatrdıń 90 jıllıq yubiley kesheleri aldınan dramaturg Q.Mátmuratovtıń «Berdaq» (rejissyor B.Utebaev) shıǵarması jańadan saxnalastırıldı.

Bul jılları milliy opera hám baletlerimiz kóbeyip bardı. N.Muxammeddinovtıń «Ájiniyaz» operası menen «Ayjamal» baletinen soń, aradan biraz jıl ótip Q.Zaretdinovtıń «Tumaris» operası, «Qırıq qız» baleti saxnalastırılıp qaraqalpaq kórkem ónerinde úlken jańalıq boldı. 2019 jılı N.Muxammeddinovtıń jáne bir operası «Gúlayım» (libretto avtorı G.Matyakubova) premerası ótkerildi.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik akademiyalıq muzıkalı teatrı jámáati xalqımızdıń kewillerinen shıǵatuǵın, búgingi kún talabına juwap beretuǵın spektakllerdi saxnalastırıp kelmekte.

Ádebiyatlar

1. A.Nadırova Qaraqalpaq muzıka tariyxı. «Sano-standart» Tashkent 2018
2. Adambaeva T. Qaraqalpaq sovet muzıkasınıń tariyxı. Nókis «Qaraqalpaqstan» 1985. 80-81 betler
3. Allamuratov A. «Qaraqalpaq iskusstvosı tariyxınan». Nókis «Bilim» 1978.
4. Allamuratov A. «Máńgi miyras». Nókis «Bilim» 1993.
5. Nızamov B. «Qaraqalpaqlar». Nókis «Bilim» 2020.

REZYUME. Maqolada Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat akademik musiqali teatr tariyxi haqida malumot, milliy qadriyatlaridan, fol’klor an’analari Qoraqalpoq teatrining yilnomasi keng yoritilgan.

Mustaqillik yillarida erishilgan yutuqlar, qolaversa, zamonaviy mavzular, o‘tmishimizni aks ettiruvchi asarlar yoritilib berilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье широко освещены сведения об истории Каракалпакского государственного академического музыкального театра имени Бердаха, его национальных ценностях, фольклорных традициях и летописи Каракалпакского театра. Освещены достижения, достигнутые за годы независимости, а также современные темы и произведения, отражающие наше прошлое.

SUMMARY. The article widely covers information about the history of the Karakalpak State Academic Musical Theater named after Berdak, its national values, folklore traditions and the chronicle of the Karakalpak theater. The achievements achieved during the years of independence are covered, as well as contemporary themes and works reflecting our past.

ALOQA VOSITASI SIFATIDA TELEVIDENIE VA RADIO DASTURLARI

Qdirbaev Islambek Qutlibaevich - *o‘qituvchi*
O‘zbekiston davlat san’at madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: televideniye, radio, rejissyor, intonatsiya.
Ключевые слова: телевидение, радио, режиссура, интонация.
Key words: television, radio, rejissyor, intonatsiya.

Ovoz paychalarining tebranishida ular orasidan o‘tuvchi havo oqimi ham harakatlanib, tovush hosil qiladi. Bunday tovush sekundiga ma’lum miqdordagi tebranishlarga ega bo‘lgan havo zarbalari yoki qisqa impulslar ketma-ketligidan boshqa narsa emas. Har bir bunday impuls, burun bo‘shlig‘ida joylashgan havoning tebranishini keltirib chiqaradi. Tilning, jag‘ning, lablarning, yonoqlarning turli pozitsiyalaridan foydalanib, siz turli xil tovushlarni yaratishingiz mumkin va shu bilan ma’lum rezonans chastotalarni hosil qilishingiz mumkin. Shunday qilib akustik (tovushli) signal paydo bo‘ladi.

Akustik signal spektrining shakli va tarkibi doimiy ravishda o‘zgarib turadi. Spektrlar yuqori va past chastotali, diskret, uzluksiz, uzluksiz va intervalgacha bo‘linadi.

Ovoz yordamida estetik ma’lumotlar havoga uzatiladi, bu xabarni to‘g‘ri idrok etish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega emas. Semantik ma’lumotlar alohida rol o‘ynaydi, bu bayonotning ma’nosini tushunishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Zamonaviy tilshunoslar "nutq" va "til" kabi tushunchalarni ajratadilar. Nutq - murakkab akustik signalni ishlab chiqarish va qabul qilish jarayoni bo‘lib, u orqali bir shaxsning (adresatning) fikri boshqa (adresat) tomonidan uzatilishi va tushunilishi mumkin. Insonning nutqi, birinchi navbatda, uning fikr va his-tuyg‘ularini aks ettiradi.

Til insoniy muloqotning eng muhim vositasi, “vositasi fikr va his-tuyg‘ularni shakllantirish va ifodalash, yangi ma’lumotlarni, yangi bilimlarni o‘zlashtirish vositasi. Nafaqat nima deyishimiz, balki uni qanday aytishimiz ham muhim, chunki noto‘g‘ri qo‘llangan so‘z yoki uning buzilgan shakli, ayniqsa, efirda nutq madaniyatiga ta’sir qiladi. Yaratilgan televideniye va radio asarlar hamisha ma’lum bir uslubga mos kelishi kerak. (ilmiy, publitsistik, badiiy va boshqalar) dastur janriga qarab.

Ovoz rejissyori ba’zida nutq yozuvlarini translyatsiyaga tayyorlashda juda ko‘p xatolarni tuzatishi kerak. Albatta, buning uchun uning o‘zi malakali tahrirlash qobiliyatiga ega bo‘lishi kerak.

Televideniye va radio dasturlari matnlarini tahrirlash xususiyatlari haqida gapirishdan oldin biz nutq va og‘izaki muloqotni tavsiflovchi keng lingvistik tushunchalarni ko‘rib chiqamiz.

Intonatsion-semantik va semantik-sintaktik xususiyatlariga ko‘ra nutqni quyidagicha tasniflash mumkin:

- qisqa (qisqa);
- kengaytirilgan (davriy);
- aralash (qisqa nutqdan davriy nutqqa va aksincha) o‘tish bosqichini ifodalaydi.

Diktor yoki boshlovchining televidenie va radiodagi nutqiga juda jiddiy yondashish kerak. Ekrandagi har qanday ma’ruzachi doimo u yoki bu tarzda tinglayotganlarning ongi va xatti-harakatlariga ta’sir ko‘rsatishga intiladi. U ularni ishontirishga yoki ko‘ndirishga yoki hayratga solishga yoki qo‘rqitishga va hokazo. Bundan tashqari, erishilgan natijalar diktor yoki taqdimotchining niyatlariga kiritilishi mumkin yoki ular kiritilmasligi mumkin, lekin o‘z-o‘zidan paydo bo‘ladi. Eshittirish mahorati ma’ruzachining niyatlari erishilgan natijalar bilan mos kelishini ta’minlashdan iborat.

Til va nutqning ajralmas qismi so‘zdir. Radio va televidenieda so‘zlarning boshqa til

vositalari sifatida tanlanishi bir qator xususiyatlar bilan bog‘liq. Televizorda bu birinchi navbatda ekran konteksti, vizual tasvirlar (ramka tarkibi, tahrirlash, kompozitsiya, tasvir dinamikasi); tovush ketma-ketligi (musiqa, shovqinlar, ovozlar, pauzalar, intonatsiyalar); tomoshabinga maksimal ta’sir ko‘rsatishga qaratilgan nutq holati.

Og‘izaki nutqning bevosita maqsadi televidenie va radio tinglovchilariga turli, ba’zan bir-biriga zid bo‘lgan ma’lumotlarni tushunish va tushunishga yordam berishdir.

Og‘izaki nutq - Bu o‘ziga xos sifat va funktsiyalarga ega bo‘lgan nutq uslubi. Og‘izaki nutqning asosiy sifati so‘zlovchilar atrofidagi vaziyatning haqiqatidir. Bunday nutqning mazmuni -bu muloqot momentining manfaatlari. Suhbat nutqi oldindan tayyorlanmaydi. Shuning uchun u ko‘pincha loyqalik bilan tavsiflanadi, differensiallikning yo‘qligi, sukut saqlash va h.k. Bu asosan har doim dialogik va bevosita suhbatdoshning idrokiga bog‘liq. Suhbatning ekspressiv vositalariga temp, balandlik, pauza va stress kiradi. Bularning barchasi ma’ruzachining individual xususiyatlari bilan chambarchas bog‘liq. Intonatsiya so‘zlashuv nutqida katta rol o‘ynaydi, u og‘izaki so‘zlarning ma’nosini yaxshiroq ifodalashga (va shunga mos ravishda tushunishga) yordam beradi.

Adabiyotlar

1. Н.Н Эфимова – Звук в эфире (Москва 2015г).
2. А.А. Деникин - Звуковой дизайн в кинематография и мультимедиа: Учебное пособие. – М.: ГИТР, 2012. – 394
3. А.А. Деникин Звуковой дизайн в видеоиграх. Технологии «игрового» аудио для непрограммистов ДМК Пресс, 2012. – 696 с
4. Никамин В.А.Цифровая звукозапись. Технологии и стандарты. — СПб: Наука и Техника, 2002. - 256 стр с ил.
5. Qdırbaev I. "Teatrda texnikalıq úskeneler" Intellectual education technological solutions and innovative digital tools 2.17 (2023): 107-111.
6. Qdirbaev I. "Filmda maxsus ovoz effektlar" *IMRAS* 7.1 (2024): 784-788.
7. Qdirbaev I. "Video oyinlarda maxsus ovoz effektlar" *Scientific Impulse* 2.15 (2023): 154-157.
8. Кыдырбаев И. "Ёш томошабинлар театрида овоз режиссёри тутган ўрни (қорақалпоқ ёш томошабин театри мисолида)" *Journal of Culture and Art* 1.2 (2023): 127-132.

REZYUME. Ushbu maqolada aloqa vostasi sifatida televideniye va radioda dasturlar ya’niy eshittiruvlar va ko‘rsatuvlardagi diktorlarning ovoz, sozlar va intonatsiyalari haqida so‘z etiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье речь пойдет о звуке, словах и интонациях дикторов в передачах и передачах, транслирующих программы на телевидении и радио в качестве средств коммуникации.

SUMMARY. This article will talk about the sound, sound and intonations of announcers on television and radio programs, as a vosta of communication.

QARAQALPAQ BAQSÍSHÍLÍQ KÓRKEM ÓNERINDE USTAZ – SHÁKIRT MEKTEPLERINIŃ RAWAJLANÍWÍ

L.M.Maxammatdinova – *«Folklor hám etnografiya» kafedrası baslıǵı*
A.A.Nawrızbaeva –*oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: baxshı, doston, ustoz, sozanda, folklor,
Ключевие слова: бахши, эпос, учитель, музыкант, фольклор
Key words: Bakhshi, epic, teacher, musician, folklore

Baqsıshılıq kórkem - ónerinde shákirtke ustaz bolıw, ustazlar shákirt shıǵarıw ázelden kiyatirǵan dástúriy jol. Muzıkalıq miyraslardı atadan balaǵa, ustazdan shákirtke ótkerip qádirlep saqlaw, shákirtlerdi kóplep tayarlaw máseleleri baqsılardıń xalıq aldındaǵı ádiwli wazıypalarınan biri bolıp esaplanadı.

Kóp shákirt shıǵarıp namalar dóretip xalıq arasında úlken abırayǵa iye bolǵan belgili atqarıwshılardan biri Aqımbet baqsı boldı. Ol XIX ásirdiń ortalarında ómir súrgen qaraqalpaqtıń ataqlı baqsısı bolıp pútkil Xorezmge, ózbek, túrkmenler, qazaqlar arasında dańqı jayılǵan.

Aqımbet shólkemlestiriwshi, namalar dóretip rawajlandırıwshı bolıp ǵana qoymastan, ol kúshli atqarıwshı, aytqısh, xosh hawazlılıǵı menen de tań qalarlıq talantqa iye boldı. Onıń atqarıw sheberligi jóninde xalıq arasında saqlanǵan

ráwiyatlar onıń talantlı baqsı bolǵanlıǵın tárıyiplep, olar xalıqtıń baqsıǵa bolǵan súyiwshilik maqtanıshın sulıw romantika menen súwretleydi. Kúnlerden bir kúni Xıywanıń xanı Muxammed Raxım xan óziniń patshalıq saltanatın maqtatıw hám kewil kóteriw ushın qol astındaǵı ellerden ataqlı baqsı, jıraw, sázendelerdi shaqırtıp ayttıradı. Usı shaqırıqlardıń birine qaraqalpaqtıń ataqlı baqsısı Aqımbette baradı. Sonda eń dáslep xan sarayınıń ataqlı Tanbur degen baqsısı "Shırwan" degen namanı atqaradı. Izin ala sol namanı Aqımbet shertip Tanburdanda tolıǵıraq hám kútá sulıw etip atqaradı. Usı jerde xan óz baqsısınıń jeńilgenligine ızalanıp Aqımbetke qattı ǵázebin tigedi. Xan Maqtımqulınıń qosıqlar toplamın qazınıń qolına berip, Aqımbetti aldına otırǵızıp: "awzın baǵıp tıńlap otır, eger Aqımbet usı kitaptaǵı qosıqlardıń bir sózin yaki bir buwının qaldırıp yaki ǵálet aytsa dárhal maǵan xabar ber" dep buyrıq beredi. Aqımbet bul sınaqtan da súrinbey ótedi. Qalay degen menen de Aqımbet qısımǵa shıday almay awırıp jatıpta qaladı. Sóytsede "awzıń qanǵa tolsada dushpannıń aldında tókpe degendey" kúsh salıp sır bermewge tırısadı. Aqırında ilajı qurıp, óz sózine baylanǵan xan: "Sınaqtan súrinbey óttiń qáne, tilegińdi ayt baqsı" dewge májbúr boladı. Sonda Aqımbet xanǵa qarap: -Bir qasıq qanımnan keshseńiz taqsır - depti. Xan Aqımbetke kózin alartıp, qáhárli názer menen: - Bar keshtim aytaǵoy – degen, mine usınnan keyin Aqımbet xanǵa qarap turıp salmaqlı túrde: - Taqsır endigiden bılay ilaya siz meni kórmeń, men sizdi kórmegeymen, tilegim sol depti. Sonda xan ornınan ushıp turıp qanjarın suwrıp alǵanın bilmey-aq qalıptı, bıraq eki jaǵındaǵı wázirleri "qáhárińizdi tárk etiń, bendeńizge jábir etpeń taqsır" dep toqtatıptı. Wádesin buzǵan xan emes, óz tili ózine gúwa, aytılǵan shártti buza almay bayraqqa bir ala qayıslı at berip, Aqımbetti jónetip, ılajsızdan xannıń kúyigi betine shıǵıp ókiniwi menen qaladı. Bul quwanıshqa arnap Aqımbet qaraqalpaqtıń klassikalıq naması bolǵan ala qayıslı atqa "Ala qayıs" namasın dóretedi. Óz erkin qoldan bermeytuǵın polattay berik azamat óz xalqınıń arın, onıń ádil tapsırmasın solay orınlap, oǵan bolǵan xalıqtıń húrmetin taǵıda tereńlestiredi. "Ala qayısta" xannıń sán-saltanatın maqtamaydı, kerisinshe óz xalqına, ádiwli elatına, onıń keń peyil júregine quwanıshına arnaydı.

Aqımbettiń kóp sanlı shákirtleri onıń muzıka mektebiniń dańqın qaraqalpaq, Xorezm, túrkmen hám Buxara ámirliginiń qol astındaǵı ellerge jayadı. Aqımbette olarǵa tereń mehir muhabbat penen ózinde bar barlıq muzıkalıq bilimlerin qunt penen úyretedi. Ózi de Ámiwdáryanıń arǵı hám bergi jaǵına dańqı túsken baqsı bolıp, zamanınıń aldınǵı qatarlı adamı boldı.

Aqımbettıń súyikli shákirtlerinen eń kórneklisi Muwsa bolıp, ol tek ǵana baqsı bolıp ǵana qalmay, talantlı dóretiwshilik xızmeti menen de kózge túsedi. Muwsa ustazınıń barlıq baqsıshılıq hám dóretiwshilik sheberligin úyrenip alıp, Aqımbet baslaǵan mektep dóretpelerine ózgerisler kirgizip, diapazonın keńeytti, kóp ǵana xalıq namaların qayta isleydi hám birqansha jańa namalar dóretedi. Ol óz zamanınıń nama dóretiwshisi, xalıq muzikasın tereń úyrenip onıń rawajlanıwı ushın úlken úles qostı. Aqımbette Muwsanı 6-7 jıl izine ertip, óziniń barlıq muzıkalıq ónerleriniń giltin isenip tapsıradı. Muwsanıń usı ısenimdi aqlaǵanın onıń ómiri hám muzıkalıq dóretiwshiliginen tabamız. Usınday ayrıqsha talantlı adamlar bolmaǵanda muzıkanıń ózi qaydan payda bolıp, rawajlanar edi? Sonlıqtan Muwsaǵa qaraqalpaq muzıkasınıń ataqlı wákili hám Aqımbet baslaǵan mektepti dawam ettiriwshi ǵana bolıp qalmay dóretiwshilik jaqtan qayta islep, rawajlandırıwshı, onı biyik dárejege kóteriwshi kórkem óner ǵayratkeri retinde baha beremiz.

Muwsa Aqımbettiń saz shertiw, qosıq aytıw usıllarına bar ıqlas, intasın qoyıp, olarǵa jańa ómir baǵısh ete basladı. Aradan aylar óte berdi. Bular ustaz - shákirt boldi. Solay da bolsa ustazı onıń saz shertiwdegi qashırımların itibarǵa alıp, basqa shákirtleriniń aldına qoyatuǵın minnetlerin ózinen talap etpey kemsalıyqalı bolıp júrgenine qapalanǵan Muwsa Aqımbettiń jubayı Aysulıwǵa shaǵınıp, haǵınan jarıladı. Bul jaǵdaydı birazdan beri sezip júrgen Aysulıw "Begim, mına balanıń sizge shákirt bolıp kelgenine de eki - ósh jıl bolıp qaldı, oǵan kewil bólmey júrgenińiz qudaylıq pa, bala siziń máslahátińizge, aqılıńızǵa mútajǵoy" - degende, baqsı "Ele hawazı irilensin, tamaǵına may baylasın, sesti ǵańǵırlap shıqsın, sózdi, sazdı meńgere tússin dep júrmen" - deydi.

Shákirtiniń uqıplılıǵın sırtınan sınap, joqarı baha berip júrgen ustaz sol kúnnen baslap-aq neshshe kún, neshshe ay, neshshe jıllarǵa shekem saz shertiw, qosıq aytıw, dástanlardı atqarıwdaǵı usıllardı, barmaqların uslap perdeni basıp otırıp, dás qaǵıwların hár qıylı tezliklerde jetkeriw qaǵıydaların tınımsız úyrete basladı. Ózinshe úyrengen basqa, ustazdan úyrengen basqa ekenligine shákirttiń de kózi jete basladı. Toylarda qosıq atqarǵanlarında bolsın, úyde shınıǵıw ótkergende bolsın, ustazınıń tamaqtıń hawazlıq ses jolların tınıqtırıp, ózinshe qayta - qayta ıshqına otırıp hawaz sazlawların esine salıp, uzliksiz takirarlatıp turıwları, oǵan oń tásirin tiygizdi. Solay etip, ustazınıń qosıq aytıw, saz shertiwdegi namanı qaytarmaları menen duwtardıń

janapaylıǵında aytılatuǵın hárbir qosıqtaǵı obrazlardı jańa minez-qulıq, milliy kelbet, túr-tús, qashırım, sekiller menen beriw sheberligin de jetilistirdi.

Shákirtiniń talantına, kásiplik bilimin tınıq iyelegenligine hám ádep-ikramlı bolıp kamalǵa kelgenine ábden kewli pitken Aqımbet baqsı Qaratawdıń arjaq-berjaǵındaǵı xalıqtı jıynap, ullı toy berdi. Toy beriwdegi niyeti, ózinińtórt shákirtin – Muwsa, Edenbay, Esemurat hám Bayniyazlardi sınaǵınan ótkerip, pátiya berip jiberiwden ibarat edi.

Sınaqtıń shárti boyınsha shákirtlerine eń qıyın namanı birim-birim ayttırıp kórip, qaysı shákirtiniń atqarıwı kópshilikke maqul bolsa, dáslep soǵan pátiya beriw edi. Xalıq jıynalǵan qurdıń oraylıq maydanına ornatılǵan gúlmıyıqlı arbanıń gúpshegine tal shıbıqtay salınǵan xoshirey jas óspirim balanıń kelip otırıwı, bir qaraǵanda kópshilikke elespesiz bolıp kórinse de, duwtardıń kóterip gúmbirlete shertip, ayaqtı tirep turıp, «ha-a-a» dep hawazdı kótere jańlatıp qosıq aytqanında, hammeniń qarsı aldında jezpánjeli burkittey, ańlar patshası arıslanday aybatlı bir qudiretli tulǵanıń payda bolǵanına jurt gúw etip, dúr silkingendey boldı. Ustazdıń sınaqqa tańlaǵan tórt naması da jańa usıl, jańa dóretiwshilik ózgerisler tásiri menen jıynalǵan xalıqtı quwanıshqa bólep, olarǵa tap bir teatrdaǵı saxnalıq kórinisti ráhátlene júrekten sezin-dirgendey kúyge túsirdi.

Ádebiyatlar

1. A.Allamuratov, O.Dospanov, G.Tilewmuratov «Qaraqalpaqsha kórkem óner atamalarınıń sózligi» 1991-jıl.
3. Q.Maxsetov «Dástanlar, jırawlar, baqsılar» 1992.
4. Q.Ayımbetov «Xalıq danalıǵı» 1988.

REZYUME. Bu maqolada baxshilarning shogirdka ustoz bo‘lish, ustozlar shogird chiqarish, shogirdlarni ko‘plab tayyorlash masalalari baxshilarning xalq oldidagi yuksak vazifalari haqida so‘z etiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье обсуждаются вопросы того, как бахши становится учителем ученику, учителя делают учеников, обучают множество учеников, а также высокие обязанности бахши перед народом.

SUMMARY. This article discusses how a bakhshi becomes a teacher to a student, teachers make students, teach many students, as well as the high responsibilities of a bakhshi to the people.

СУРХАНДӘРЬЯ ЎӘЛАЯТЫ ТЕРМИЗ ҚАЛАСЫ ИЛИМИЙ ЭКСПЕДИЦИЯ НӘТИЙЖЕЛЕРИ

Моянов Ықласбай Жийенбаевич – *доцент, п.и.б.ф.д (PhD)*
Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: қарор, бўйруқ, экспедиция, экскурсия, фольклор, этнография, савол-жавоб, суҳбат, халқ оғзаки ижодиёти наъмуналари, достончилик, бахшчилик, миллий анъана ва қадриятлар, тўй маросимлари.

Ключевые слова: решение, приказ, экспедиция, экскурсия, фольклор, этнография, вопросы и ответы, беседа, образцы устного народного творчества, былинность, бахши, национальные традиции и ценности, свадебные обряды.

Key words: decision, order, expedition, excursion, folklore, ethnography, questions and answers, conversation, samples of oral folk art, epics, Bakhshi, national traditions and values, wedding ceremonies.

Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2023-жыл 25-декабрьдеги «Материяллық емес мәдений мийрасларды қорғаў, илимий үйрениў ҳәм көмеклесиўди еледе раўажландырыўға тийисли қосымша илажлар ҳаққында»ғы қарары, Өзбекстан Республикасы мәденият министрлигиниң 2024-жыл 9-феврал күнги «Министрлик қурамындағы жоқары оқыў орынлары студентлериниң материаллық емес мәдений мийрас үлгилерин жазып алыўға бағдарланған илимий экспедицияларға қамтып алыў ҳаққында»ғы буйрығында белгиленген ўазыйпалардың орынланыўын тәмийинлеў мақсетинде, Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис филиалы директорының 29-июль 2024-жыл буйрығына тийкар Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис филиалы Халық дөретиўшилиги факультети «Фольклор ҳәм этнография» кафедрасы доценти, п.и.б.ф.д (PhD) Ықласбай Моянов басшылығында «Бақсышылық дәстаншылық» тәлим жөнелиси студентлери Айтбаев Азизжан ҳәм де

Теңелбаев Қаржаўбайлар менен биргеликте 29-июль, 3-август сәнелери аралығында Сурхандәрья ўәлаяты Термиз қаласында экспедиция сапарына атландық. Илимий экспедициямыз барысында, ўәлаят аймақларындағы халық аўызеки дөретпелериниң үлгилери, дәстаншылық, бақсышылық, миллий үрп-әдетлери ҳәм қәдириятлар, той мәресимлери сыяқлы жанрларды үйрениўди алдымызға мақсет етип алдық. Экспедиция ағзалары усы жылдың 30-июль күни Сурхандәрья ўәлаяты Термиз қаласына жетип барып, орналасып сол күнниң өзинде мәденият басқармасы менен биргеликте шөлкемлестириў жумысларын алып бардық.

Ертеңине, мәмлекетлик емес мәдений мийрасларды үйрениў бойынша бақсышылық көркем өнерине қәнигелестирилген республика мектеп интернатында болып, бул жерде Өзбекстан халық бақсысы, Өзбекстан жазыўшылар аўқамы ағзасы усы мектеп интернаты оқытыўшылары Шодмон бақсы Хожамбердиев, «Мәденият ҳәм көркем өнер пидайысы» көкирек белгиси ийеси Омон бақсы Шерназаров ҳәмде Жовли бақсы Танировлар менен көрисип Сурхандәрья бақсышылық мектеби бойынша сәўбетлесиў жумыслары алып барылды.

Мениң өзимди Өзбекстан халық бақсысы Шодман бақсы Хожамбердиевтиң дөретиўшилик жолы қызықтырғанлықтан, оның өзинен бизлерге оғада керекли бир қанша мағлыўматлар алыўға тырыстық. Шодмон бақсы шынжырма-шынжыр киятырған бақсылар әўладынан екен. Шодмон бақсының дайылары тәрепинен Шомурад бақсы, Байқул бақсы, Шотура бақсы, Шодмон бақсының ағасы Эргаш бақсы кейин Шодмон бақсы болып, бесинши әўлады екен. Алдынғы бақсылар мектеби Шерна бақсыдан алынған. Шерна бақсының шәкиртлери болған Шотура бақсылар, Умир бақсы, Чарша бақсы, Қора бақсылар өтти мархум, Чори бақсы Умиров жақында 90 жасында дүньядан өтти. Қодир бақсы сол бақсылардан изине ерип үйренетин едик, бизлер сол бақсылардың шәкиртлеримиз. Он жыллап устаздың изине ерип еситип үйренгенбиз. Бул бақсылардың устаз-шәкирт дәстүри болып есапланады, бул дәстүрди бузбаўымыз керек деп тоқталып өтти. Булардың бәри Шерна бақсының мектеби. Мысалы: Эргаш Жуманбүлбил мектеби, Фозил Юлдош мектеби, ал бул жерде Шерабатда Шерна бақсы дәстаншылық мектеби бар.

Сораў: Бақсышылық көркем өнерине қәнигелестирилген республика мектеп интернаты ашылмастан бурын, бақсышылық мектебин оқытыў жағдайы қандай еди?

Жуўап: Алдын бизлерде бақсышылық көркем өнерине итибар онша жоқ еди. Бақсышылық көркем өнери бир булақ болатын болса, Президентимиз булақтың көзин ашты. Бақсышылық көркем өнери жоғалып кетпесин, бул миллий өнеримиз, ата-бабамыздан киятырған миллий көркем өнер деп усы бақсышылық мектебин қурып берди.

Сораў: бақсышылықтағы нама, қосық жағы қалай айтылады? деп сорағанымызда төмендегише жуўап берип өтти.

Жуўап: Бизлерде куй деп айтылмайды, бизлерде нағма деп айтылады. бул нағмалардың өз алдына атамалары бар, деп бизлерге Шодмон бақсы өзи нағмалардың атларын айтып домбырада шертип көрсетип берди. Бизлер Шодмон бақсы шерткен нағмаларын аудиео запис қылып жазып алғанбыз. Мысалы: «Омонияизи» нағмасы, «Түркмани» нағмасы, «Қоводиёрим» нағмаси, «Қизлар сув бергил ичайлик» нағмаси болып дәстанларда айтылады. «Қилайим» нағмаси, «Худоёри» нағмаси, «Сарбиназ» нағмаси.

Түркмани куйин Абдимурат бақсы утсаздың қолынан үйренгенмен. Енди бақсылар бир-биримизден үйренип кетеберемиз. Тәжирийбеси асып кетебереди. Бир бақсыдан бир нәрсе үйренесиз, басқа бақсыдан және бир басқа нәрсе үйренесиз. Солай етип бақсылар излениўде болыў керек.

Сораў: Шәкиртлердиң келиўи, балалардың қызығыўшылығы қандай деп сорағанымызда.

Жуўап: Шодмон бақсы өзиниң шәкиртиниң жетискенлиги менен баслап, бунда Тошмуродов Дониёр 6-класс оқыўшысы Бозатаў фестивалынан 2-орынды алып келди. Республикада 1-орынды алды, кейин гранприди қолға киритип Испанияға жоллама алды. Қәбилетли балалар жүдә көп, Наўайы ўалаятынан келген, Самарқанд, Ферғана ўалаятларынан келген шәкиртлеримиз бар.

Жәнеде устазлардың айтыўы бойынша бақсының мойнында қарызы бар, бир жақсы шәкирт таярлап шығарыў керек ҳәмде билгенинше дәстанын китап қылып жазып бериў керек деп сөзин жуўмақлады Шодмон бақсы.

Теңелбаев Қаржаўбай 2-курс студентимиз «Мәденият ҳәм көркем өнер пидайысы» көкирек белгиси ийеси Омон бақсы Шерназаров пенен сәўбетин өткерди. Омон бақсы устазы Қодир бақсы екенлигин айтып, өз сәўбетин баслады. Самархандта Эргаш Жуманбүбилден 50 дәстанын жазып алған,

Фозил Юлдаштан 60 тай дәстан жазып алынған, Полкан шайырдан 70 тей дәстан жазып алынып әўладтан-әўладқа жетип келинген. Мениң өзим де 2 дәстанды баспаға бергенмен, жақын арада несип етсе баспадан шығады. Бул «Момогул» деген дәстан «Гөроғлы» дәстаны түркимине киреди. Өзбекстан Республикасы Алишер Наўайы атындағы әдебият музейиниң директоры филология илимлери докторы, профессор Жаббар Эшанқулов «Қундиз бенен Юлдиз» дәстанын Сурхандәрья Шерна бақсы вариантын маған жазып тапсырың деген еди. Мен оны жазып тапсырдым қуда қәлесе жақын арада шығады. Мениң бабам нағма шерткен, қосықта азырақ айтқан бирақ үлкен бақсы болмаған. Өзим ҳәм мениң қарындасым Зулхумар бақсы оның избасарларымыз.

Сораў: Қолыңыздағы домбыра ҳаққында мағлыўмат берип өтсеңиз.

Жуўап: Бул домбыра алмурт мийўе ағашынан исленген, зардоли тереги, ғоза терегинен, алма терегинен исленеди. Ең домбыра жақсы шығатуғыны алмурт пенен зардоли терегинен жақсы шығады.

Бул қолымдағы домбыра пүтин ағаштан исленген, кийинги ўақытларда бөлек қылыпта исленип атыр, дәстеси бөлек, касасы бөлек қылып.

Енди еки жанрда атқарып жүрген бақсылар бар. Сыртқы даўыста айтатын бақсылар ҳәм ишки даўыста айтатын бақсылар. Сизлерде қарақалпақта қобыз бенен атқарғандай. Алдын бизлерде 60-70-жыллары қобыз бенен атқарған бабаларымызды көрдик. Дәстанларды қарақалпақша даўыс (ырғақта)да, қарақалпақша жөнелисте айтатын еди.

Омон бақсы 1984-жыллары Ташкент қаласында марҳум Жумабай жыраў Базаров пенен ушрасқан екен ҳәм Жумабай жыраўдың «Не жаман» деген термесин үйренип ядлап алыпты ҳәм бизлерге домбыра әсбабында қарақалпақша жөнелисте атқарып берди.

Сораў: Сиз 30 дай дәстан билемен деген едиңиз, сол дәстанлардың атларын айтып бересизбе?

Жуўап: атлары «Қишкелди» дәстаны Гөроғлы түркимине киреди, «Олти қобоқ» дәстаны Гөроғлы түркимине киреди, «Малла совдогор» дәстаны Гөроғлы түркимине киреди, «Хондәли» дәстаны Гөроғлы түркимине киреди, «Ҳасанхон» дәстаны Гөроғлы түркимине киреди, «Юсипбек», «Бексори» дәстанлары. Гөроғлы дәстанынан басқа, Сурхандәрья, Қоңырат дәстанларынан «Алланазар олчинбек» дәстаны, «Алпамыс» дәстаны, Шерободта «Айпарша» дәстанлары бар. Бақсы дегени ҳәм шайыр, ҳәм композитор, ҳәм атқарыўшы. Бақсы бирден тоқып кетеди. Мысалы: дәстан айтып атырған болса Алпамыстың Қоңырат елинен Қалмақ елине барыўы ане соның ишиндеги сөзлерди тоқыпта кетебереди. Ядлап айтпаймыз бизлер тоқып айтамыз, ядлап болмайды китапты. Бир ўақыяның сюжетини билсек соны дәстан қылып атқарамыз. Дәстан қысса, ўақыя, ертек дегени. Маған бир ертекти айтып берсеңлер мен сол ертектиң мазмунын сюжетин билип алсам мен соны дәстанға айландыраман.

Сораў: Тарийхта қыз бақсылар болғанба?

Жуўап: Самарқандта Эргаш Жумам-бүлбилдиң мамасы болған дейди. 1860-жыллары Султан буви тилла кемпир өткен. Бир қазақ адам келип Султан кемпирге саўал берипти өзбектиң сулыўы мына таў неше жасқа кирген деген ўақта.

Кемпир:

Палакни гардишин көр,

Оллоҳни ишини көр,

Мен билмеймен,

Аўзын ашып тисин көр деген. Сондай шешен кемпир өткен деседи. Басқа бизде Сурхандәрья, Қашқадәрьяда ҳаял бақсы болмаған. Ҳәзир ишки даўыста айтатуғын Зулхумар бақсы бар тек. Ҳәзир Өзбекстанда бир өзи, ишки даўыста айтатын. Сыртқы даўыста айтатын бақсы көп Майсара бақсы бар. Бирақ бақсышылық өнеринде сыртқы даўыста айтыў мүмкин емес, дәстүр бузылады.

Айтбаев Азизжан 2-курс студентимиз Жовли бақсы Таниров пенен сәўбет өткерип барды. Жовли бақсы Таниров 1963-жылы Қашқадәрья ўәлаяты дийханабат аўылында туўылғанман деп сөзин баслады. Бизиң бабамыз Өмир бақсы Сапаров бақсы болған. 2003-жылы «Саксаннор» дәстанын Абдуали Эргашов жазып алып китап етип шығарған. Усы 2024-жылы «Гөруғлининг туғилиши» дәстанын запис етип жазып алды, оны енди китап етип басып шығыўы керек. Кейин «Зайдиной» дәстанын, «Ғайипной» дәстаны Гөроғлының ең ақырғы дәстанын жазып алды.

Сораў: Сизлерде домбырада неше нағма бар?

Жуўап: Алдынғы устаз бақсылар айтып өткен: Отыз еки нағмам бар, бирин шертсем бирим бар. Тийкарынан 32 нағма шығады. Буған кейин ҳәр нағмаға қосымша киритип бараберген. Ҳәзир енди 80 нағмадан асты жаңа нағмалар жаратылып атыр.

Сораў: Сол билетин нағмалар атын санап бераласызба?

Жуўап: Қара қоңырат, Омон ёр, Лоқай жилаш, Келиной, От ҳайдаш, Түркман нағма,

Ғарип нағма, Амир қошди, Оқсоқ, Чопан, Қирғиз нағмалар бор, Қой қайтариш нағмаси қой гүйис қайтарып турған жери деп шертеди, Калиш қоқма деген нағманы атамнан еситкенмен бирақ ядымда қалмаған. Және сондай нағмалар бар адамның атына қойылып кеткен. Сол адам шерткенсоң, соның нағмасы деп кеткен.

Сораў: Қандай дәстанларды атқарасыз көбинше?

Жуўап: Тийкарғы дәстан төрт дәстан өзи. Қоңыратларда Алпамыс, Дөрманларда Күнтуғмиш дәстаны, Хорезмде Юсип-Ахмет, Сурхандәрьяда Ойпарша дәстаны. Одан кийингилер дөретиўшилиги күшли бақсылар, сюжети күшли ертеклерди дәстан қылып атқарған. Мысалы: Рустамхан, Ширин-Шакар, Арзигул ҳ.т.б лар, булар сюжети ертек дәстанлар. Енди Гөроғлы түркимине киретуғын 120 дәстан. Содан ҳәзир 112 ме дәстаны жазылды. Гөроғлының 40 жигитин алып келиўи 40 дәстан. Қашқадәрья, Сурхандәрьяда атқарылатуғын дәстүрге айланып қалған өзи 20 ға жақын дәстан айтылады. Оданда ҳәзир биразы қысқарып қалған. Алпамыс, Кунтуғмиш, Сулыўхан, Малла совдогар, Болқиўа, Хондали, Олтин қовоқ, Авазхоннинг туғилиши, Авазханнинг дуўа олиб кетиши, Ойпарша, Алланазар Олшинбек, Юсип-Ахмет ҳәр ўақта атқарылады. Тийкарынан усылар.

Сораў: Сурхандәрья менен Қашқадәрья бақсыларының айырмашылығы қандай? Айтылыў жолларынанба мысалы:

Жуўап: Қашқадәрьяныңда дийханабат районы Шерабат мектебине қарайды. Сурхандәрья, Қашқадәрья бақсыларының устаз мектеби бир. Және оларда Қамай мектеби бар. Ол Қамай мектебинде Шомирод Тоғаев олардың жөнелисиде бөлек, дәстан атқарылыўыда бөлек. Сурхандәрья, Қашқадәрья бақсыларының айтылыўы бир, мектеби бир, бирақ атқарыў жолы бөлек, яғный дәстанлары бир, бирдей дәстанды айтады, бирақ атқарыў жоллары парықланады. Сурхандәрьяда Шоберди Болтоев бақсы ол йошлы, шоқ, ойынға қолай нағмаларда атқарылады. Қашқадәрьяда Қодир бақсы өткен ол аўыр, жылататын нағмаларды атқарады.

Сораў: Неше шәкиртиңиз бар? Усы ўақытқа дейин қанша шәкирт жетистирдиңиз?

Жуўап: Ҳәзир мектептеги шәкиртим 6 шәкиртим бар. Мектептен тысқары 6, 7 шәкиртим бар. Ең танықлысы Шухрат медалын алды Бахрам бақсы. Өмир бақсы Сапаров бизиң бабамызға Қодир бақсы Рахимов шәкирт түскен, Қодир бақсыға мен шәкирт түскенмен. Қодир бақсының генже улы маған шәкиртликке түскен.

Сораў: Домбыраның нағмаларын ноталастырыў имканияты бар ма? Ол бойынша қандай жумыслар алып барылып атыр?

Жуўап: Әсте-әсте бул жолға түсип киятыр. Бәрибир қәлеймизбе қәлемеймизбе ноталастырылады бул. Нағмаларды ноталастырып атыр. Дәстанды ноталастырылған жоқ себеби дәстан бир текстте айтылмайды. Бирақ термелерди 1,2 нағмаларды нотаға түсирсе болады. Жовли бақсы Танировтың қасында отырған жас қыз (атын билмедим, сол мектепте ислейди) менде өз пикиримди билдирсем деп, өз пикирлери менен бөлисти. Ноталастырыў бул сақлап қалыў, мысалы Шоберди бақсы Болтаевта 32 нағмам бар деп айтқан болса, сол 32 нағманың бәри сақланып қалынған жок. Нағмалардың атларын айтып бериң деп атырсыз, бизлер бәрин айтып бере алмай атырмыз. Мысалы: Мақомда өз ўақтында ноталастырылмаған, ҳәзирги ўақытта нотаға түскени менен нота менен атқарылмайды. Сулық пенен еситип үйренип киятырғанлар қанша. Бақсышылықта тап усындай. Егер ўақтында ноталастырылғанда бизлер өтип кеткен устазды көрмесекте нотасын алып шертип көрип мәнисин түсинген болар едик, нағмасы усындай болған екенғо деп түсинер едик. Соның ушында ноталастырылыў керек деп ойлайман. Бул енди жаслардың пикири. Жане устазлар өзлери биледи.

Жовли бақсы пикири: Тийкарғы мақсет дәстүрди сақлап қалыў. Дәслепки дәстүр солай болған нотаға салынбаған, еситип солай үйренип атқарылып келинген. Бул ноталастырылса тийкарғы дәстүр сақланбайды, дәстүрди сақлап қалыў қыйын бунда. Және бир нәрсе бир нағманы шертетин болсақ барлық ўақта бирдей болып шертилмейди. Бирақ сол нағма. Деп пикирлерин билдирип өтти.

Соның менен бизлердиң бақсышылық көркем өнерине қәнигелестирилген республика мектеп интернатында өткерилген 1-кунимизди усылай жуўмақладық.

Экспедиция ҳәм экскурсия жумысларының екинши күни 1-август сәнесинде мәмлекетлик емес мәдений мийрасларды үйрениў бойынша Сурхандәрья ўәлаяты Қумқорған қаласы Янгиер аўылында болып. Онда мәденият орайында экспедиция, экскурсия жумыслары шөлкемлестирилди. Бул жерде «Боботоғ гүллари» фольклор халық жәмәәти көркемлик жақтан басшысы Ешқабулова Анар апа ҳәм де фольклор халық

жәмәәти ағзалары менен биргеликте сәўбетлесиў жумысларын алып бардық. Бул жерде бизлерди жәмәәт ағзалары миллий кийимлери менен сахнада сәлемлесиў қосығы менен жүдә жақсы күтип алды. Бул жерде момолар Сурхандәрья фольклоры, үрп-әдетлери, дәстүрлери, қәдриятлары ҳаққында кеңнен түсиндирип айтып өтти. Фольклор қосықларын өзлери атқарып көрсетип берди. Соның ишинде жүдә кең түрде той мәресимлери ҳаққында яғный ул үйлендириў, қыз узатыў дәстүринен баслап перзентли болып ол перзентиниң камалға жетиўине шекемги аралықтағы үрп-әдети, дәстүрлери ҳаққында кеңнен мағлыўматлар берип өтти.

Экспедиция ҳәм экскурсия жуўмағында алған тәсирлеримиз ҳәм мағлыўматларымыз бойынша илимий мақалалар ҳәм де Сурхандәрья халық аўызеки дәстүрлери бойынша методикалық қолланбалар таярлаўды алдымызға мақсет етип алдық.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада 2024 йил 29 июл ва 3 август кунлари Сурхондарё вилояти, Термиз шаҳрида экспедиция натижалари Сурхондарё бахшилари билан қилинган суҳбатлар ва ундан олинган таъсуротлари ҳақида маълумот берилган.

РЕЗЮМЕ. В этой статье представлена информация о результатах экспедиции, проведенной 29 июля и 3 августа 2024 года в Термезе, Сурхандарьинская область, об интервью с бахши Сурхандарьи и учреждениями, полученных в результате этой экспедиции.

SUMMARY. This article provides information about the results of the expedition conducted on July 29 and August 3, 2024 in Termez, Surkhandarya region, about interviews with Bakhshi Surkhandarya and institutions obtained as a result of this expedition.

MUSIQA TA’LIMI TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH - DAVR TALABI

B.Mustafoyev- *professori v.b.*
Bux. DU «Musiqa ijrochiligi va madaniyat» kafedrasi

Tayanch so‘zlar: san’at, madaniyat, musiqa, bastakor, musiqiy asar, milliy me’ros, koncert.

Ключевые слова: искусство, культура, музыка, композитор, музыкальное произведение, национальное наследие, концерт.

Key words: Art, culture, music, composer, musical work, national heritage, concert.

Mustaqillik yillarida barcha sohalar qatori musiqa ta’lim-tarbiyasi tizimini rivojlantirishga ham alohida e’tibor qaratildi. Ayniqsa, yoshlarni milliy musiqa san’atiga qiziqtirish, musiqiy merosimiz bilan tanishtirish, san’at va madaniyat sohasi mutaxassislarining kasbiy mahoratini oshirishda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 17-noyabrda “O‘zbek milliy maqom san’atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori muhim ahamiyat ega. Unda xalqimiz madaniy merosining ajralmas qismi bo‘lgan milliy maqom san’ati o‘zining qadimiy tarixi, teran falsafiy ildizlari, betakror badiiy uslubi va boy ijodiy an’analari bilan ma’naviy hayotimizda muhim o‘rin egallayotganligi ta’kidlab o‘tildi. Qarorda o‘zbek milliy maqom san’ati markazining asosiy vazifalari etib quyidagilar belgilandi: jumladan, xalqimiz, xususan, yosh avlodni maqom san’ati bilan keng tanishtirish orqali ularda milliy o‘zlikni anglash tuyg‘usi, yuksak badiiy-estetik did va tafakkurni kamol toptirish, ta’lim muassasalariga mohir maqomchi san’atkorlarni biriktirish va shu asosda “Ustoz- shogird” maktablarini tashkil etish vazifasi topshirildi [1].

Aslida, musiqa ta’lim-tarbiyasi Konsepsiyasida ham “Musiqa ta’lim-tarbiyasining maqsad - yosh avlodni milliy musiqa merosimizga vorislik qila oladigan hamda umumbashariy musiqa musiqa namunalarini anglaydigan, tushunadigan va qadrlaydigan madaniyatli kishilar qilib tarbiyalash” ko‘zda tutilgan [2].

1990-yillar O‘zbekiston Respublikasida musiqa ta’limini rivojlantirish yangi bosqichi boshlandi. san’at va madaniyatga e’tibor yanada kuchaydi. Milliy musiqa san’ati va ijrochiligini yanada rivojlantirish, yoshlar o‘rtasida uni targ‘ib etish maqsadida muhim ishlar amalga oshirildi. O‘zbekiston davlat Konservatoriyasi, madaniyat va san’at institutlari, musiqa, san’at va madaniyat kollejlari, akademik litsey va maxsus musiqa maktablarida yoshlarga milliy musiqa san’atini o‘rgatish shart-sharoit va imkoniyatlari vujudga keldi. Jumladan, quyi, o‘rta va oliy musiqa ta’limi tizimidagi o‘quv muassasalari o‘quv reja va dasturlariga “An’anaviy xonandalik va sozandalik” mutaxassislik fanlari kiritildi.

Musiqiy ta’lim-tarbiyani rivojlantirish oliy va o‘rta-maxsus, xalq ta’limi tizimlarida musiqa madaniyati fani o‘qitilishining samaradorligini oshirish, borasida qator hujjatlar qabul qilindi,

darsliklar nashr ettirildi, dasturlar tayorlanib, o‘quv-metodik adabiyotlar chop ettirildi

Umumta’lim maktabida musiqa va san’at ta’limi mazmunini yanada oshirish, tarbiya jarayoni samaradorligini oshirishda 2017-yil 6-aprelda Vazirlar Mahkamasining 187-sonli qarori bilan qabul qilingan Davlat ta’lim standartining ahamiyati katta bo‘ldi [3].

Bu haqda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 27 fevraldagi PQ 4623-sonli “Pedagogik ta’lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi qarori qabul qilindi. Qarorga asosan musiqiy ta’lim tasviriy san’at va muhandislik grafikasi, texnologiya ta’limi, jismoniy madaniyat, chaqiriqqacha harbiy ta’lim hamda maktabgacha va boshlang‘ich ta’limda jismoniy tarbiya va sport yo‘nalishlari bo‘yicha 3 yillik bakalavrlik ta’limi joriy etildi. Oliy pedagogik ta’lim tizimida mutaxassis-o‘qituvchilar tayyorlash ishi yo‘lga qo‘yildi

Umumiy o‘rta ta’lim tizimida “Milliy o‘quv dasturi”ning ishlab chiqilishi va bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etilishi ommaviy musiqiy ta’lim tizimini rivojlantirishda muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda. Bu hujjatga asosan amaliy fanlar, jumladan musiqa madaniyati ta’limida ham o‘quvchi-yoshlarga fanga oid - “Estetik madaniyat va ijodkorlik”, “O‘zini-o‘zi rivojlantirish va asrash”, “Amaliy faoliyatni rivojlantirish” kabi kompetensiyalarni shakl-lantirish vazifasini amalga oshirilmoqda [4].

Bugungi kunda mamlakatimizda O‘zbe-kiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 2-fevraldagi “Madaniyat va san’at sohasini yanada rivojlantirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-112 sonli qarorini amalga oshirish maqsadida belgilangan dastur asosida ishlar olib borilmoqda. Jumladan, musiqa va madaniyat ta’limi sohasi sifatini oshirish, zamonaviy malakali kadrlarni tayyorlash, ularda kasbiy mahoratni shakllantirish, ta’lim muassa-salari bilan san’at va madaniyat tashkilotlarining o‘zaro ijodiy hamkorligini yanada rivojlantirish borasida muhim ishlar amalga oshirilmoqda.

Xullas, musiqa ta’limi tizimining barcha bo‘g‘inlarida respublikamizda amalga oshi-rilayotgan islohotlar davr talabi asosida davom ettirilib, yosh avlod musiqa madaniyatini rivoj topishida, ma’naviyatini o‘sishiga xizmat qilmoqda. Bu mas’uliyatli jarayonda tizimdagi soha mutaxassislari, pedagog olimlar, metodist-o‘qituvchilar o‘zaro ilmiy - ijodiy hamda uslubiy hamkorlikda faoliyat yuritmoqlari talab etiladi.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 17-noyabrdagi “O‘zbek milliy maqom san’atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ – 3391-sonli qarori (“Xalq so‘zi”. 2017y. - 18-noyabr)
2. Ўзбекистон Республикаси мактабларида мусиқа таълим-тарбияси Концепцияси. Маърифат газетаси 1992 й. 25-ноябрь.
3. “Umumiy o‘rta va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limining davlat ta’lim standartlarini tasdiqlash to‘g‘risida” gi 187-sonli qarori. (Musiqa madaniyati fanidan Davlat ta’lim standarti). 2017 y. 6-aprel.
4. Umumiy o‘rta ta’limning Milliy o‘quv dasturi. Musiqa madaniyati. -Toshkent. 2021.
5. Мустафаев Б. Musiqa madaniyati fani o‘qituvchilarini innovatsion faoliyatga yo‘naltirish //центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2023. – Т. 34. – №. 34.
6. Мустафаев Б. Umumiy o‘rta ta’lim tizimi islohotlarida musiqa madaniyati //центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2022. – Т. 23. – №. 23.
7.Мустафаев Б. Бошланғич синф ўқувчиларида мусиқий саводхонликни шакллантириш жараёнида мантиқий фикрлаш ва баҳолашга ўргатиш //центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2022.– т. 23. – №. 23..
8. Mustafoyev B. Ta’lim islohotlari mazmunida yosh avlod musiqa madaniyati tarbiyasi //technical science research in uzbekistan. – 2023. – т. 1. – №. 4. – с. 60-66.
9. Ibodovich T. R. Boshlag‘ich (1-4 sinflarda) musiqa tinglash faoliyatining pedagogik ahamiyati //Yangi O'zbekistonda Tabiiy va Ijtimoiy-gumanitar fanlar respublika ilmiy amaliy konferensiyasi. – 2024. – Т. 2. – №. 2. – С. 214-223.
10. Ibodovich T.R., Hamidovich B.B. Milliy maqom san’ati va ma’naviyatining yoshlar tarbiyasidagi o‘rni //Yangi O'zbekistonda Tabiiy va Ijtimoiy-gumanitar fanlar respublika ilmiy amaliy konferensiyasi. – 2024. – Т. 2. – №. 2. – С. 206-213.
11. Ibodovich T. R. Xalq qo‘shiqlari vositasida o‘quvchilarning ma’naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirishning pedagogik asoslari//Journal of Universal Science Research. – 2023. – Т. 1. – №. 12. – С. 324-332.
12. Ibodovich T. R. Xalq og‘izaki poetik ijodining tarixi va o‘ziga xos xususiyatlari//Technical science research in Uzbekistan. – 2023. – Т. 1. – №. 4. – С 144 155.

REZYUME. Bul maqala orta bilim beriw mekteplerinde muzıka sabaǵı procesinde xalıq muzıka dóretpelerin oqıwshılarǵa uyretiw jol-jobaları, pedagogikalıq sheberlik hám tarbiya mazmunı haqqında sóz etiledi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье говорится об основных принципах, педагогических навыках и образовательном содержании обучения учащихся народной музыке на уроках музыки в общеобразовательных школах.

SUMMARY. This article talks about the guidelines, pedagogical skills and educational content of teaching folk music to students during music lessons in secondary schools.

ФОРТЕПИАНО ПӘНИ САБАҒЫНДА МЕКТЕП ОҚЫЎШЫЛАРЫНЫҢ ДӨРЕТИЎШИЛИК АКТИВЛИГИН ҚӘЛИПЛЕСТИРИЎ

Насыров М.Б. – *үлкен оқытыўшы*
Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис филиалы

Таяныш сөзлер: қәлиплестириў, дөретиўшилик активлик, үлкен класс оқыўшылары, фортепиано пәни сабақлары, балалар музыка мектеби.

Ключевые слова: формирование, творческая активность, старшие школьники, уроки фортепиано, детская музыкальная школа.

Key words: formation, creative activity, older schoolchildren, piano lessons, children's music school.

Бүгинги тәлим системасын модернизациялаўда балалар музыка мектеплер ҳәм көркем өнер мектеплеринде музыкалық тәлимди шөлкемлестириўде жаңаша көз-қарасты талап етеди. Усы мүнәсибет пенен мектеп оқыўшыларының балалар музыка мектеплеринде фортепиано пәни сабақларында дөретиўшилик искерлигин раўажландырыўдың нәтийжели усыллары, техникасы ҳәм формалары кеңнен байытып барыў әҳмийетлилиги артпақта. Л.Выготский, А.Леонтьев, С.Рубинштейн, Б.Теплов дөретпелеринде дөретиўшилик искерлигин нәтийжели алып барыў, раўажландырыў, психологиялық билиў процесслери ҳәм жеке шахстың зәрүрли сыпатлары көрсетилген.

Педагогикалық көз-қарастан В.Андреев, М.Скребцова, Л.Столяренко, В.Сухомлинский дөретиўшилик жумыслары нәзерде тутылады. Музыкалық дөретиўшилик теориялық машқала сыпатында ҳәм оның әмелиятта шешими Л.Баренбойм, Б.Брылин, З.Кодай, К.Орф жумысларында өз көринисин тапты. Алымлардың музыкалық концепциясы-түсиниклери балалардың дөретиўшилик искерлигиниң активлигин раўажландырыўға, олардың пикирлеўи, көркем дөретиўшилик ҳәм саналы түрде қатнасын хошаметлеўге қаратылған. Музыкант-оқытыўшылар А.Гольденвейзер, К.Игумнов, Г.Коган, В.Ленэин, Е.Либерман, Б.Милич, В.Михелис, Г. Нейгауз балалар музыка мектеплеринде мектеп оқыўшыларына фортепиано пәни сабағын үйретиў машқаласының теориялық ҳәм әмелий тәреплерин ислеп шықты. Анализлер соны көрсетпекте, балалар музыка мектеплеринде фортепиано пәни сабақлары мектеп оқыўшыларының дөретиўшилик искерлигиниң раўажланыў машқаласы жеткиликли дәрежеде, соның менен бирге фортепиано пәни сабақларында дөретиўшилик искерлиги өз раўажланыўын даўам етпекте.

Илимий әдебиятларда фортепиано пәни сабақларында дөретиўшилик искерлигиниң айрықшалығы айтылады, бул көплеген факторларға байланыслы: психологиялық, жеке пазыйлетлер, оқыўшылардың жас өзгешелиги, турмыслық тәжирийбе, ўазыйпаға итибар қаратыў, өз жумысын режелестириў қәбилети, соның менен бирге, оқыўшы оқытыўшы менен өз-ара қатнаслар өзгешелигине байланыслы. Фортепиано пәни сабақларында ҳәр бир оқыўшы индивидуал, өзиниң жеке қәбилетлери ҳәм мүмкиншиликлерине қарамастан, дөретиўшилик активлик ушын шараятлар жаратыў зәрүрли болып табылады. Оқытыў системасы нәтийжелилиги киши, орта ҳәм үлкен класс оқыўшыларының дөретиўшилик потенциалын ашып беретуғын педагогикалық тәсир көрсетиў усыллары ҳәм көрсетпели қураллары менен тәмийинленеди.

Ҳәр бир шынығыўда дөретиўшилик процесс оқыўшының өзлигине, дөретиўшилик қәбилетине, фортепианода атқарыўшылықтың техникалық көнликпелерин раўажландырыў дәрежесине, топланған атқарыўшылық тәжирийбесине, тезаурусына, соның менен бирге, кейпиятына ҳәм физикалық жағдайына итибар қаратылады. Оқыўшылардың дөретиўшилик активлигин қәлиплестириўде музыка көркем өнери, жанрлар, усыллар,

түрли композиторлар, фортепиано атқарыўшыларының өмири ҳәм дөретиўшилик жолы туўралы да БММның киши, орта ҳәм үлкен классларында топланған билимлери үлкен әҳмийетке ийе болады. Оқытыўшы фортепиано пәни сабақларында түрли форма, усыл ҳәм тәлим усылларынан пайдаланса, класс оқыўшылары ушын музыка дөретиўшилик жеке характерге ийе болады.

Фортепиано пәни сабақларында дөретиўшилик жумыслары музыкалық искерлигиниң қабыллаў, атқарыўшылық, композиция сыяқлы түрлерин есапқа алған ҳалда жумыс алып барылады. Аудиторияда музыкалық-еркин ислесиў, үйренилген дөретпениң музыкалық формасын, музыкалық аңлатпаларды анализ ислеў, музыка тараўындағы билимлерди көркем өнердиң басқа түрлерине пайдаланыў бойынша көнликпелерди раўажландырыў ушын ўазыйпалар мектеп оқыўшыларының дөретиўшилик қәбилетин активлестириўге мүмкиншилик береди. Тәлим алыўшылардың көркем өнер - билимлендириў активлигин қабыллаў ҳәм атқарыўшылықты хошаметлеў, келешекте оқыўшылардың билим алыўы ушын фортепиано пәни сабақларында дөретиўшилик орталықты тәмийинлеў үлкен әҳмийетке ийе.

Дөретиўшилик методика, усыл менен бир қатарда, түсиндириў, гүрриң етиў, музыка шығармасын сүўретлеў усылларын қолланыў мақсетке муўапық болып табылады. Бул болса оқыўшыларға фортепиано пәни сабақларында алған билимлерин ой-пикирлерин еркин қолланыўға жәрдем береди. Пикиримше, мектеп оқыўшыларының музыкаға болған қызығыўшылығы ҳәм музыкаға болған қәлеўин сақлап қалыў ушын, оқыўшылардың билимге болған мүтәжликлерин максимал дәрежеде асырыў, қызықтырыўшы ҳәм олардың нәтийжели искерликке болған қәлеўин оятатуғын көркем репертуарларды ҳәм оқытыў усылларын таңлаў керек.

Жоқары класс оқыўшыларының дөретиўшилик активлигин раўажландырыў, оларды мәжбурий үйрениў, еслеп қалыў, мудамы фортепианода атқарыўшылықтың арнаўлы бир қағыйдалары ҳаққында еслетип турыў ҳәм оларға әмел қылыў кереклиги менен беккем байланыслы. Оқыўшыларға: «Мен» өзин көрсетиў, өзи киши болса да, өз пикирлерин әмелге асырыў ушын көбирек еркинлик бериў зәрүр.

Мысалы, И.Бахтың си минор «Француз сюита» сын үйретиўден алдын-ала оқытыўшы фортепианода атқарады, соң оқыўшыға музыканы характеристикалайды ҳәм ол қандайда бир суўретлемелер менен байланыслылығын айтып бериўди усыныс етеди.

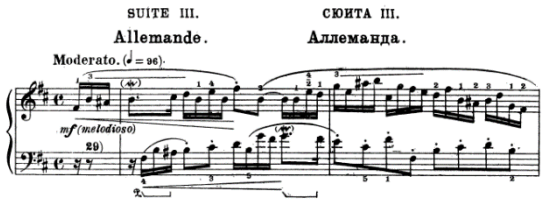

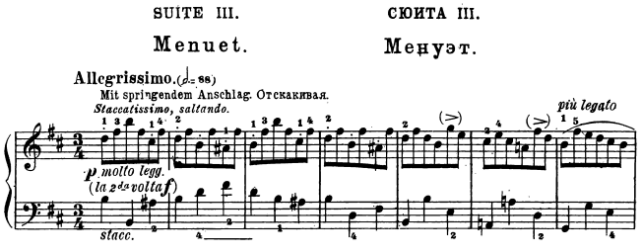

Музыканы характеристикалаў ушын Г.В.Келдыш «Музыка энциклопедия сөзлиги», В.Н.Холопов «Музыка шығармаларының формасы» сондай-ақ басқада сөзликлерден пайдаланыў мүмкин. «Менуэт» ҳәм «Аллеманда» музыка дөретпелеринен бирине қандай сәйкес келиўи ҳаққында өз тәсирлениўлери менен бөлисиўи, өз сүўретлемелерин сызыўы, темпти, динамиканы, регистрларды, бөлимлер санын, музыкалық сөзлерди анализ ислеў, оқыўшыларды музыка темасы ҳәм формасы менен таныстырыўдан ибарат.

«Менуэт» ҳәм «Аллеманда» текстин үйрениў процессинде олардың фортепианода атқарыўшылық усылларын салыстырмалы анализ ислеў, текстти әсте-темпте үйрениў, бул дөретпелердиң атқарылыўындағы видео жазыўларын көриў ҳәм ойын ҳәрекетлерине муўапық дөретпелер интонациясын анализ ислеў керек.

К.Станиславский айтқанындай фортепиано пәни сабағында қабыллаў усылынан пайдаланыўда тәлим алыўшылардың ассоциатив фондын, олардың музыкалық тәжирийбесин кеңейтиўге мүмкиншилик береди. Бул усыл түрли жанрлардағы музыка шығармаларының ассоциатив тембрал реңлери менен байланысты орнатыўда әсиресе үлкен роль ойнайды, ол дөретиўшилик ойда сәўлелендириўде суўретленетуғын ой-пикирлерди

келтирип шығарады ҳәм жаңа даўыс фортепиано атқарыўшылығы шешимлерин пайда етип излениўге жетелейди. Мысалы, оқыўшыға клавесинге, тарлы квартет ҳәм симфониялық оркестрдиң И.Бахтың си минор «Француз сюита»сынан «Аллеманда» ҳәм «Менуэт» музыкаларын атқарыўды усыныс етиўи мүмкин. Пикиримше, соната формасындағы дөретпелер үстинде ислеўде оқыўшылардың музыкалық ҳәм дөретиўшилик искерлигине болған мотивациялық бағдарланғанлығын раўажландырыў ушын ең нәтийжели усыл - бул бөлимлерди толық анализ ислеў, бөлимлердиң схемасын дүзиў, музыкалық аңлатпалар, ҳәр қандай фразаны, сес шығарыў усылларын қолланыў, көрсетпе қураллары усылынан пайдаланыў, оқыўшылардан өзлериниң анализлерин, сораў-жуўап, дискуссия ҳәм олар жаратқан көркем суўретлемеге өз қатнасларын аңлатыў болып табылады. Музыкалық-дөретиўшилик искерлигине сезимлик, тәсирли баҳалы қатнасты қәлиплестириў ушын тәлим алыўшыларға тыңланған үш пьесадан биреўин таңлаўды усыныс етиўимиз мүмкин. Мысалы (С.Рахманинов «Элегия» П.Чайковский «Жаворонок қосығы», И.Шамо «Юмореска») атқарыўды қәлеўшилерди, соңынан өз таңлаўларын тийкарлайды.

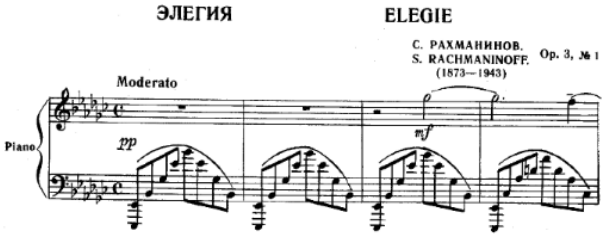

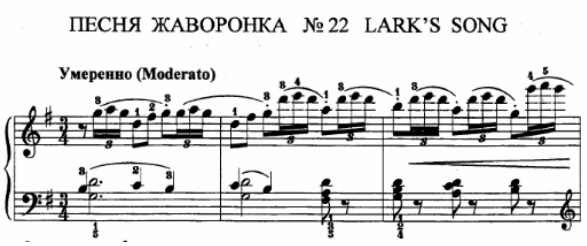

Үйге тапсырма сыпатында мектеп оқыўшылары өзлери үйренип шыққан композиторлар дөретиўшилиги менен танысып шығыўы ҳәм сүўретлемелерди таярлаўы керек болады. Сабақта оқыўшылар топланған материалды музыка шығармасы менен бирге көрсетип береди. Бундай шынығыўларда жоқары класс оқыўшылары музыкалық тәжирийбеге ийе болады ҳәм музыкалық дүньяға көз-қараслары кеңейеди. Оқыў репертуарын өзлестириўде музыка мағлыўматларды аңлатыўшылар – семантикалық мәнислерин өзлестириў ушын даўыс, мотивларды интонациялаў, сөйлеў ҳәм динамика үстинде ислеў керек. Соннан кейин ғана техникалық көнликпелерди қәлиплестириўге кирисиў. Музыка дөретиўшилиги тараўында ой-пикирлерди, идеяларды топлаў, анализ ислеў, салыстырыў, фортепиано атқарыўшылық искерлигинде өз ҳәрекетлерин тийкарлаў қәбилетин раўажландырыў ушын оқытыўшы оқыўшыларға музыкалық шығарманы фортепиано әсбабында атқарыўшылықтың дурыс усылын көрсетиўи керек, кейин оқыўшыларға оны жеке түрде атқарыў ҳәм алынған вариантына түсиндирме бериў мүмкиншилигине ийе болады. Аўдармашы автордың ой-пикири, идеясы ҳәм сезим-туйғысы менен танысыўы, оның менен бирдей болыўы керек. Дөретпе идеясын өзлестириў процесинде атқарыўшы өз ойда сәўлелендириўинде өз образын жаратады.

Сабақлардың биринде Р.Глиэрдиң кантилена характериндеги «Романс» үстинде жумыс алып барылады. Шығарманы тыңлағаннан кейин, оқыўшы бул аз-аздан, мелодиялық характери өзгешелигине ийе болған пьеса екенлигин анықлайды, оның музыкасы, мелодиясы еркин ҳәм бир тегис раўажланып, гармониясы уйғынлығы менен басқа жанрлардан ажыралып турады. Тийкарынан алғанда, мелодияның өзи лирикалық қосық болып, жанрдың жарқын рәңбәреңлигине ийе. Қысқа сөз дизбеклер ишинде толқын формасындағы динамиканы сақлап қалыўда динамикалық кернеўдиң қысқа фразасы репризадан алдыңғы тактына өтиўине ерисиў керек. Соны да атап өтиў керек, пьесаның әпиўайы ритмикалық суўретлемеси тек даўам етиў ўақтын тәкирарлаўдың элементар анықлығы менен өткерилиўи мүмкин емес, бирақ мелодияның сезимлик тәсири оның декламацион образлы суўретленетуғын дүзилисине қаратылған болады. Дөретпениң екинши бөлими үстинде ислеп атырғанда пьесада педализация қолланылыўын көрсетемиз. Үйге тапсырмасы сыпатында бул шығарманы анализ ислеўди даўам еттириўди усыныс етемиз. Оқыўшылардың дөретиўшилиги өз-өзинен ҳәрекет қылыў, өз билим ҳәм көнликпелерин жаңа шараятларда, жаңа әмелиятларда қолланыў менен байланыслы. Ол стереотип ой-пикирлер, қыяллардан ўаз кешиўди талап етеди. Фортепиано пәни сабақларында дөретиўшилик ўазыйпалар кең қолланылады, мысалы, нотаны қағаздан оқыў, транспозиция, импровизация, еситиў бойынша таңлаў,

композициялар болып табылады. Қағаздан оқыў ушын оқыўшыларға БММниң басланғыш класслар репертуарынан әпиўайы киши пьесаларды усыныс еткенимиз мақул, бундай ўазыйпалар итибарды активлестиреди, музыка еситиўди раўажландырады, дөретиўшилик ҳәм өзин аңлатыў жолын ашады.

Оқыўшылардың дөретиўшилик активлигин қәлиплестириўдиң нәтийжели усылларынан бири бул транспозиция. Киши секунда ҳәм үлкен секундаға транспозиция ислеў ушын К.Черни «Этюд»ларынан пайдаланамыз.

Кейинги ўазыйпа музыка тараўында ҳәр қыйлы импровизацияларды атқарыўшылық қәбилетин раўажландырыўға қаратылған. Оқыўшыларға тийкарғы партия темасын ири формадағы шығармадан аткарыў ҳәм тийкарғы партияның өз ритмикалық импровизациясын дөретиў усыныс етиледи.

Еситиў бойынша таңлаў үлкен жастағы оқыўшылардың дөретиўшилик активлигин қәлиплестириўде үлкен жәрдем береди. Бул оқыўшыларға еситиў ҳәм клавиатурадағы жөнелис арасындағы байланысты орнатыўға жәрдем береди. Музыканы әсбапта еситиў бойынша таңлаўда оқытыўшы ҳәм оқыўшы атқарыўшылығын қоллап-қуўатлаўы керек. Усыныс етилген мелодияларды ҳәр қыйлы тонлықларда, фортепиано әсбабында ақ ҳәм қара клавиатуралары менен шертип атқарыў пайдалы. Бул клавиатура менен еркин байланысыўға жәрдем береди, музыкалық еситиў қәбилети, суўретлеме, пикирлеўди раўажландырыў, фортепиано әсбабын шертип үйрениўде әҳмийетли.

Еситиўи бойынша таңлаў музыка жанрларын тереңирек үйрениў ушын жумыс түрлеринен бири сыпатында қолланылған. А.Маклыгинниң «Фортепиано әсбабында импровизация фактуралық сүўретлемелер» музыка мектеби ушын оқыў қолланбасынан сабақта хореография аяқ ойыны жанрларының фактураларынан пайдаланылған. Ҳәр қыйлы ритмлерди ҳәм ойын жанрларының методларын үйренип (менуэт, вальс, мазурка, полька), оқыўшылар сегиз тактлы мелодияларды жаза баслайды. Музыка дөретиў, теориялық билимлерди дөретиўшиликте қолланыў қәбилетин раўажландырыў ушын өзлерине таныс болған, жағымлы эстрада қосықларын, мелодияларын гармония менен биргеликте фортепиано әсбабында өз бетинше таңлаў ўазыйпасын беремиз. Бундай искерлик мудамы оқыўшыға үлкен қуўаныш бағышлайды, сол себепли оқытыўшы оған айрықша ғамхорлық етиўи керек ҳәм келешекте де оның элементлерин үйрениў процессинде сақлап қалыў ҳәм турақлы түрде пайдалана алады. Буннан тысқары, оқыўшылар өзлериниң оқыў репертуарынан сонатаның (сонатинаның) тийкарғы бөлимин фортепинода атқарыўшылықлары ҳәм оған мелодияларды таңлаўы керек болады. Аккомпанаментти таңлаў ушын мектеп оқыўшылары ҳәр қыйлы аккордларды, функционал айланысларды, гармониялық фигурациялардан пайдаланады. Кейинги дөретиўшилик ўазыйпа - қосық текстлерине музыкалық суўретлемелер дөретиў болып табылады. Оның мақсети - тәлим алыўшыларда қосық текстлерине музыкалық суўретлемелер дөретиў қәбилетин раўажландырыўдан ибарат. Еки қосық текст (А. Пушкин тәрепинен жазылған қосық текстлеринен үзинди) – «Гүл», «Қыс жолы». Олардан биреўинде оқыўшы өзи таңлаған музыка шығармасын (пьеса) жазыўы, өз шығармасы жазыўын нотаға жазып қойыўы, кейин оны фортепиано әсбабында атқарыўы керек. Бул ўазыйпаны орынлаў нәтийжесинде биз оқыўшылардың көбисинде бул пьесада мелодиялық образларды қабыллаў ҳәм оларды музыка әсбабы фортепиано менен атқарыўшылық шеберлигиниң жоқары дәрежесин анықлаймыз. Ең жақсы музыка шығармасы таңлаўына оқыўшыларға үйге тапсырмасы сыпатында П.Чайковский «Ески француз қосығы» суўретлемесин сәўлелендириўши пьеса дөретиў усыныс етиледи. Тапсырманы орынлаў ушын үш ҳәпте ўақыт берилди, кейининен киши класс концерти формасында өз дөретпелери таңлаўы өткериледи. Мектеп оқыўшылары өзлериниң көркем өнер ҳәм коммуникатив уқыпларын көрсетип, өзлериниң музыка дөретпелерин сезим-туйғылар менен фортепианода атқарады. Музыка тәжирийбеси топланған тәрепке тәсирленип үлкен класс оқыўшыларында да көркем репертуар үстинде өз бетинше ислеў көнликпелери раўажланады.

Пикиримше, жоқары класс оқыўшыларының фортепиано пәни сабақларында дөретиўшилик активлигин табыслы қәлиплестириў ушын төмендеги педагогикалық методлардан пайдаланыў керек:

1.Көркем репертуарды таңлаў ол ямаса бул үлкен класс оқыўшылардың индивидуал, жеке өзлигине қарай олардың анық дөретиўшилик көнликпелерин раўажландырыўға қаратылған болыўы керек.

2. Сабақта дөретиўшилик активлик орталығының жаратылыўына жәрдем беретуғын актив жумыс формаларынан

пайдаланыў (импровизация, еситиў бойынша таңлаў, дөретпе жазыў, нотаны қағаздан оқыў, транспозиция ислеў).

3. Музыка искерлигиниң түрлерине қарай дөретиўшилик үлгилерин көрсетиўдиң ең нәтийжели усылларын таңлаў керек.

4. Ҳәр бир фортепиано пән сабағы дөретиўшилик пенен байытылған болыўы керек, сонда ғана дөретиўшилик ўазыйпалары басқышпа-басқыш қурамалыласады.

5. Сабақтың тийкарғы темасынан келип шығып, ҳәр бир сабақта музыка искерлигиниң түрли түрлериниң ишки өз-ара тәсирлениўиниң рационал жолларын анықлаў.

Әсиресе оқыўшыларда музыка шығармасы үстинде өз бетинше жумыс ислеў көнликпесин қәлиплестириў БММниң жоқары классларында зәрүрли әҳмийетке ийе. Оқытыўшының қолланбасында фортепиано ушын динамика, фразировкаа, форма, даўысты үйрениў характерлери үстинде ислеў бойынша усынысларын үйрениў, үй шараятында өз бетинше жумыс ислеў көнликпелерин және де нәтийжели раўажландырыўға жәрдем береди. Үйге берилген тапсырмасын пухта таярланыў, интизамлылық, қатаңлық, «қурамалы тәреплерин» көптен тәкирарлаў, композитор текстине итибарлылық пенен қатнаста болыў, музыка шығармасы текстин тезирек өзлестириўге ҳәм көркем сүўретлемелерди бериўге мүмкиншилик жаратады. Сондай-ақ бул суўретлемелерди өз күшимиз бенен тыңлаўшыларға жеткерип бериў имканияты пайда болып өз бетинше шынығыўлар даўамында аз-аздан, өз-өзин бақлаў қәбилети раўажланады, бул кейинирек өз-өзинен қойылған көркем ўазыйпаларға ерисиў мүмкиншилиги пайда болады. Оқыўшы фортепианода атқарыўшылық ўақтында өзин тыңлаўға, қурамалы болмаған шығарманы өзинен үйрениўге ҳәм сабақта өз жумысын көрсетиўге үйретиў керек. Бул тәлим алыўшының өз бетинше ислеў сапасын жақсылаўға жәрдем береди. Орта мектеп оқыўшылары ушын зәрүрли болған әҳмийетли нәрсе - олар қолында бар болған қәбилет ийеси, ҳәр қандай усылда, яғный дослары, шаңарақ ағзалары, тыңлаўшылар ҳәм концертлерде фортепианода атқарыўшылық тәжирийбесин топлаў, бунда атқарыўшылық сапасы ушын жуўапкершиликти қәлиплестириўди талап етеди.

Жуўмақлап айтқанда, БММде фортепиано пәни сабақларында дөретиўшилик жумыс музыка искерлигиниң барлық түрлерин есапқа алған ҳалда, соның менен бирге, музыкалық ҳәм еситиў; музыка формасының тийкарғы принциплери туўрысында билимге ийе болыў; көркем-өнер тараўының бир тараўдан басқасына ғәрезсиз түрде билимлерди өткериў көнликпесин раўажландырыў; музыкада сезим-туйғыларды суўретлейтуғын тәрепи туўралы мағлыўматларды беккем өзлестириў. БММда фортепиано пәни сабақларында жоқары класс оқыўшыларының дөретиўшилик активлигин қәлиплестириў тәлимниң актив усыллары, методикалары ҳәм формаларынан пайдаланған ҳалда нәтийжели болады. Музыка шығармасы менен дөретиўшилик ислеўди баслаған оқыўшы оны өз үстинде ислеген жумысы арқалы әмелий өзлестириўге таяр болыўы: қағаздан нота текстин оқыўды, фортепианода атқарыўшылықтың теориялық, техникалық ҳәм атқарыўшылық көнликпелерин өзлестириўди, импровизация ислеў сыяқлы көнликпелерге ийе болса келешегимиз болған жасларымыз белгили бир нәтийжелерге ериседи.

Әдебиятлар

1. Воспитание пианиста в детской музыкальной школе / под ред. Б.Е. Милича. – К.: Мистецтво, 1964. – 220 с.

2. Кристи Г.В. Работа Станиславского в оперном театре / Г.В. Кристи. – М.: Просвещение, 1952. – 250 с.

3. Милич Б. Воспитание ученика-пианиста в 5-7 классах ДМШ / Б. Милич. – К.: Музична Україна, 1982. – 86 с.

4. Щапов А.П. Фортепианный урок в музыкальной школе и училище / А.П. Щапов. – М.: Классика – XXI, 2001. – 176 с.

5. Маклыгин А.Л. Импровизируем на фортепиано. Фактурные рисунки: учеб. пособие для музыкальной школы / А.Л. Маклыгин. – М.: Престо, 1999. Вып. 2. – 32 с.

6. “Музыкальный энциклопедический словарь” Г.В.Келдыш Выпуск 1990 год.

7. Советская энциклопедия, “Энциклопедический музыкальный словарь” Б.С.Штейнпресс, И.М.Ямпольский 1959 год.

8. “Краткий словарь любителя музыки” Б.С.Штейнпресс, И.М.Ямпольский 1959 год.

9. В.Н.Холопова “Форма музыкальных произведений” Санкт-Петербург 2001 год. Монография

10. “Краткий биографический словарь композиторов” И.Гусин, Ю.Вайнков Издательство «Музыка» Ленинград 1971 год.

РЕЗЮМЕ. Мақалада балалар музыка мектебиндеги фортепиано пәни сабақларында мектеп оқыўшыларының дөретиўшилик активлигин қәлиплестириў методлары, усыллары ҳәм формалары көрип шығылады. Әсбапта атқарыўшылықты үйрениўдиң дөретиўшилик процеси оқыўшылардың билим алыў қызығыўшылықлары ҳәм мүтәжликлерин есапқа алған ҳалда әмелге асырылыўы, жеке шахстың айрықшалығына, оның дөретиўшилик қәбилетлерине, атқарыўшылықтың техникалық көнликпелерин раўажландырыў дәрежесине, топланған атқарыўшылық тәжирийбесине, тезаурусына қарай моделлестирилиўи айтылады.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются методы, приёмы и формы формирования творческой активности школьников на уроках фортепиано в детской музыкальной школе. Подчёркивается, что творческий процесс обучения игре на инструменте осуществляется с учётом познавательных интересов и потребностей обучающихся, моделируется в зависимости от индивидуальности личности, её творческих способностей, уровня развития технических навыков игры, накопленного исполнительского опыта, тезауруса.

SUMMARY. The article discusses the methods, techniques and forms of the formation of creative activity in older scholchildren in piano lessons at a children’s music school. It is emphasized that the creative process of learning to play the instrument is carried out taking into account the cognitive interests and needs of students, is modeled depending on the personality of the person, her creative abilities, level of development of technical skills of the game, accumulated performing experience, thesaurus.

MUSIQA MADANIYATI DARSLARIDA BUXORO FOLKLOR QO‘SHIQLARINI O‘RGATISHDA O‘QITUVCHI MAHORATI

To‘xtasin Rajabov- *Bux. DU professori, pedagogika fanlari doktori (DSc)*

Tayanch so‘zlar: Buxoro folklori, musiqa tarbiyasi, kuylash faoliyati, mahalliy uslub, musiqa san’ati, qo‘shiq o‘rgatish, pedagogik mahorat.

Ключевые слова: Бухарский фольклор, музыкальное образование, певческая деятельность, местный стиль, музыкальное искусство, пение, педагогическое мастерство

Key words: Bukhara folklore, music education, singing activities, local style, musical art, singing, pedagogical skills.

Umumiy ta’lim maktablari musiqa madaniyati darslarida jamoaviy aytim faoliyatining o‘rni alohida. Zero, kuylash jarayonida o‘quvchilarga musiqiy, axloqiy–estetik tarbiya berish nazarda tutiladi. Musiqa ta’limi jarayonida o‘quvchilar milliy musiqiy meros durdonalari, jahon xalqlari musiqa madaniyati eng sara namunalari bilan bir qatorda o‘zbek xalq musiqa ijodiyoti - folklor qo‘shiqlarini tinglab, kuylab bahramand bo‘lishlari lozim.

Keyingi yillarda mamlakatimizda yosh avlodni milliy musiqa merosimizga mehr uyg‘otish, qadtimiy musiqa san’atimiz durdonalaridan bahramand etish borasida talay ishlar amalga oshirildi. Masalan, musiqa madaniyati fanidan Davlat ta’lim standartiga asosan tuzilgan o‘quv dasturida musiqa ta’limida o‘zlashtirish uchun 6-sinf musiqa darsligida mumtoz musiqa, kuylar, ashulalar, Shashmaqom mumtoz musiqamizning asosi ekanligi, “Farg‘ona-Toshkent”, “Buxoro-Samarqand”, “Surxandaryo-Qashqadaryo” va Xorazm ijrochilik uslubi, mumtoz musiqaning madaniyatimizdagi o‘rni, o‘zbek zamonaviy musiqasi, estrada musiqasi, musiqa san’ati bo‘yicha ko‘rik-tanlov va festivallari, Sharq xalqlari hamda Yevropa mumtoz musiqasiga oid materiallar o‘z aksini topgan. Shuningdek, dasturda folklor musiqasi va dostonchilik san’ati bo‘yicha ikkita mavzu ham kiritilgan. [1]

Shuni ta’kidlash joizki, o‘zbek xalq musiqa folklori qatorida viloyatimiz maktablarida ham musiqa madaniyati darslarida mahalliy ijrochilik uslubiga oid asarlarni o‘rgatish, Buxoro folklor qo‘shiqlarini jamoa bo‘lib kuylash asosida o‘quvchilarni ma’naviy-axloqiy, estetik tarbiyalash ishlarini o‘rganish bo‘yicha maxsus dastur va rejalar ishlab chiqildi. Maktab o‘qituvchilarining folklor musiqasi asosida o‘quvchilarni ma’naviy axloqiy - estetik tarbiyasiga oid fikr va mulohazalarini aniqlash hamda umumlashtirish kabi ishlar ham amalga oshirildi.

Bunda musiqa madaniyati darslarida o‘quvchilarga milliy musiqamiz folklor san’ati, ayniqsa Buxoro folklor qo‘shiqlairdan o‘quvchilarni ma’naviy-axloqiy, estetik tarbiyasini amalga oshirish jarayonida qay darajada foydalinilayotganligi, o‘quvchilarning musiqa folklori, uning namunalariga bo‘lgan munosabati, bu borada amalga oshirib kelinayotgan muayyan ishlar, qo‘llanilayotgan shakl va usullar bilan tanishish, o‘rganish, tahlil qilish, maktablarda musiqa madaniyati fanidan dars berib kelayotgan o‘qituvchilarning Buxoro folklor qo‘shiqlari haqidagi tasavvuri, bilish darajasi, ularni ijro etish mahorati, o‘quvchilarga o‘rgatib kelayotgan shart-sharoitlari va mazmun-mohiyatini tushuntirib berish mahorati, o‘z fikrlarini o‘zaro qiyoslab, masalaga musiqiy qiziqish va estetik tarbiya masalalari nuqtai-nazardan yondashish bo‘yicha mavjud holatini aniqlashga harakat qilindi.

Kuzatish va o‘rganishlar natijasida shular ma’lum bo‘ldiki, o‘smir-o‘quvchilar musiqa ta’limida ya’ni 5-7-sinflar musiqa darsliklarida folklor qo‘shiqlari, jumladan, Buxoro bolalarning mahalliy musiqa folkloriga oid nazariy va tarixiy ma’lumotlar, uning ijrochi namoyandalari haqida tushunchalar mavjud emas. Bu esa o‘smir yoshdagi o‘quvchilar musiqa madaniyati darslarida o‘zining vohasiga doir xalq musiqa ijodiyoti asarlaridan to‘la bahramand bo‘la olishini ta’minlay olmaydi.

Musiqa folklori asarlarini o‘rgatish jarayoni bilan tanishilganda ham musiqa madaniyati fani o‘qituvchisidan tashkil etayotgan darsining mavzusi, mazmuni va o‘quvchilar imkoniyatidan kelib chiqqan holda, mashg‘ulot jarayonida musiqa folklori asarlaridan namunalarni o‘rgatish jarayonida ilg‘or usullar asosida innovatsion texnologiyalar foydalanishga yetarli e’tibor berilmayapti. Zero, davr talabiga ko‘ra o‘qituvchi bilimli, ilg‘or, iste’dodli ijodkor, izlanuvchan, tashabbuskor, pedagogik-metodik mahoratga ega bo‘lishi, ayniqsa o‘quvchi-yoshlarga mahalliy musiqiy folklor qo‘shiqlarni o‘rgatishda o‘qituvchining musiqiy-nazariy, metodik tayyorgarlikka ega bo‘lishi talab etiladi.

Bu borada chinakam ma’nodagi samaraga erishish uchun yana bir omil o‘qituvchining madaniy-ma’rifiy va axloqiy-estetik saviyasi masalasidir. O‘qituvchi nafaqat ma’naviy-axloqiy madaniyati bilan atrofdagilarga ibrat bo‘lishi, balki shu bilan birga pedagogik mahoratini namoyon eta olishi, yetuk o‘qituvchi sifatida malakali ta’lim-tarbiya jarayonida o‘zining munosib hissa.sini qo‘shishi zarur. Chunki, “ta’lim-tarbiyadek nihoyatda murakkab va mashaqqatli jarayonning bevosita harakatlantiruvchi kuchi, avvalo o‘qituvchidir” [2].

Xulosa sifatida aytish mumkinki, kichik yoshdagi o‘smir o‘quvchilar musiqa darslarida o‘qituvchilar folklor qo‘shiqlari, jumladan Buxoro bolalar mahalliy musiqa folkloridan namunalar tanlab, o‘rgatishni amalga oshirsalar, o‘quvchilarning folklor musiqasiga qiziqishi yanada ortadi. Bu esa musiqa madaniyati darslarini samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Adabiyotlar

1. Umumiy o‘rta va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limining davlat ta’lim standartlarini tasdiqlash to‘g‘risida” gi 187-sonli qarori. (Musiqa madaniyati fanidan Davlat ta’lim standarti). 2017 y. 6-aprel.
2. Maxmudov N. Ma’rifat manzillari (maxsus muharrir R. Qo‘chqorov). T. Ma’naviyat, 1999-yil. 23-24 betlar.
3. Umumiy o‘rta ta’limning Milliy o‘quv dasturi. Musiqa madaniyati. -Toshkent. 2021.
4. Мустафаев Б. Musiqa madaniyati fani o ‘qituvchilarini innovatsion faoliyatga yo ‘naltirish //центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2023. – Т. 34. – №. 34.
5. Мустафаев Б. Umumiy o‘rta ta’lim tizimi islohotlarida musiqa madaniyati //центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2022. – Т. 23. – №. 23.
6. Мустафаев Б. Умумий ўрта таълим тизимида мусиқий таълим ислоҳоти ва истиқболлари //центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2022. – Т. 23. – №. 23
7. Мустафаев Б. Бошланғич синф ўқувчиларида мусиқий саводхонликни шакллантириш жараёнида мантиқий фикрлаш ва баҳолашга ўргатиш //центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2022. – Т. 23. – №. 23.
8. Mustafoyev B. Ta’lim islohotlari mazmunida yosh avlod musiqa madaniyati tarbiyasi //technical science research in Uzbekistan. – 2023. – Т. 1. – №. 4. – С. 60-66.
9. Ibodovich T. R. Boshlag ‘ich (1-4 sinflarda) musiqa tinglash faoliyatining pedagogik ahamiyati //Yangi O'zbekistonda Tabiiy va Ijtimoiy-gumanitar fanlar respublika ilmiy amaliy konferensiyasi. – 2024. – Т. 2. – №. 2. – С. 214-223.
10. Ibodovich T.R., Hamidovich B.B. Milliy maqom san’ati va ma’naviyatining yoshlar tarbiyasidagi o‘rni //Yangi O'zbekistonda Tabiiy va Ijtimoiy-gumanitar fanlar respublika ilmiy amaliy konferensiyasi. – 2024. – Т. 2. – №. 2. – С. 206-213.

11. Ibodovich T. R. Xalq qo‘shiqlari vositasida o‘quvchilarning ma’naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirishning pedagogik asoslari //Journal of Universal Science Research. – 2023. – T. 1. – №. 12. – C. 324-332.
12. Ibodovich T. R. Xalq og‘izaki poetik ijodining tarixi va o‘ziga xos xususiyatlari //Technical science research in Uzbekistan. – 2023. – T. 1. – №. 4. – C 144 155.

REZYUME. Maqolada umumta’lim maktabi musiqa madaniyati darslari jarayonida bolalar folklor qo‘shiqlarini o‘rgatishda pedagogik shart-sharoit va imkoniyatlar hamda o‘qituvchi kasbiy mahorati xususida mulohazalar bayon etiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье описаны педагогические условия и возможности обучения детей народным песням на уроках музыкальной культуры общеобразовательной школы, а также даны комментарии к профессиональному мастерству педагога.

SUMMARY. The article describes the pedagogical conditions and opportunities for teaching folk songs to children during the music culture classes of the general education school, as well as comments on the teacher's professional skills.

MUSIQA SAN’ATINI YANADA RIVOJLANTIRISH ASOSLARI

Jaqsılıq Jarılqasınovich Saytov– *o‘qituvchi*
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: to‘garak, sinfdan tashqari ta’lim**,** kompleks, xor, vokal-cholg‘u, ashula va raqs ansambli,vokal ansambli,cholg‘uchilar ansambllari (rubobchilar, dutorchilar,doirachilar va h.k), nafasli puflama cholg‘uchilar, pauza, fermata, kanon,VIA, raqs ansambli, orkestr (puflama damli, xalq cholg‘u asboblari orkestri), yakkaxon qo‘shiqchilar, folklor dastasi, vokal-xor, lad, ovoz apparati, ovozni tayyorlash mashqlari, temp, dikstiya, intonastiya, registr, badiiy ijro, teatr.

Ключевые слова: кружок, внеклассное обучение, комплекс, хор, вокально-инструментальный, ансамбль песни и пляски, вокальный ансамбль, инструментальные ансамбли (руобисты, дуторщики, кружковщики и др.), духовые инструменты, пауза, фермата, канон, ВИА, ансамбль танца, оркестр (духовой, оркестр народных инструментов), сольные певцы, фольклорная труппа, вокальный хор, лад, звуковая аппаратура, упражнения для тренировки голоса, темп, дикция, интонация, регистр, художественное исполнение, театр.

Key words: circle, out-of-class education, complex, choir, vocal-instrumental, snging and dancing ensemble, vocal ensemble, instrumental ensembles (ruob players, dutor players, circle players, etc.), wind instruments, pause, fermata, canon, VIA, dance ensemble, orchestra (duchovoy, folk instruments orchestra), solo singers, folklore troupe, vocal choir, lad, sound apparatus, voice training exercises, tempo, diction, intonation, register, artistic performance, theater.

O‘quvchilarni umumiy rivojlanish, qiziqishlarini kengayishi, ahloqiy-estetik va emotsional kamoloti mustaqil va sinfdan tashqari mashg‘ulotlar va tadbirlarga ko‘p jihatdan chambarchas bog‘liqdir. Kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, umumta’lim maktablarida musiqaviy-estetik tarbiya musiqa tarbiyachisiga qaraganda ancha keng ko‘lamli vazifalarni ko‘zda tutadi va qamrab oladi. Bu jarayonda musiqa darsi muhim o‘rin tutadi, lekin buni o‘zi to‘la ma’noda yetarli bo‘lmaydi. Hozirgi kunda umumta’lim maktablarida musiqiy-estetik tarbiya tizimi ko‘pgina yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi. Bular musiqa darsi, musiqadan sinfdan va maktabdan tashqari ishlar, xor studiyalari, to‘garaklar va oilaning roli juda katta. Bularning barchasi umumiy (kompleks) tarzda musiqaviy-estetik muhitni tashkil etadiki, bu muhitda o‘quvchilarning san’at va adabiyotga, uning turli sohalariga qiziqish va ehtiyojlari vujudga keladi, rivojlanadi, shakllana boradi. Maktabda musiqiy-estetik ta’lim va tarbiyaning asosiy ish formasi fan uchun tavsiya etilgan yagona DTS dastur asosidagi olib boriladigan musiqa darslaridir. Bu faoliyat o‘quvchilarni musiqa sohasida har tomonlama rivojlantirish, ahloqiy-estetik kamol toptirish vazifalarini nazarda tutadi.

Musiqadan sinfdan va maktabdan tashqari ta’lim va tarbiyasi bevosita darsdagi o‘qitish tizimiga tayanadi, umumiy maqsad va vazifalar negizida o‘quvchilarni musiqaga qiziqish va ehtiyojlarini izchillik bilan rivojlantirib boradi. Ma’lumki, umumiy ta’lim maktablari o‘quvchilarni professional musiqa faoliyatiga tayyorlashni o‘z oldiga asosiy maqsad qilib qo‘ymaydi.

Biroq musiqani tushunish, uni idrok qilish, undan emotsional ta’sirlanish har bir o‘quvchiga, u kelajakda musiqachi san’atkor bo‘ladimi yo‘qmi bundan qat'iy nazar xos bo‘lmog‘i kerak. Shu narsa yaxshi ma’lumki, musiqadan yaxshi tayyorgarligi bo‘lgan kishilarda badiiy did ancha

yuqori bo‘ladi, idroki boy bo‘ladi. Maktabda musiqa bo‘yicha sinfdan tashqari ishlarni yaxshi yo‘lga qo‘yilishi musiqiy ta’lim va tarbiya mazmunini har jihatdan toldirish, mukammal va to‘laqonli bo‘lishda katta ahamiyat kasb etadi. Sinfdan tashqari musiqiy tarbiyani asosiy maqsadi o‘quvchilarni iloji boricha ko‘proq ommaviy-madaniy va to‘garak ishlariga jalb etish orqali ularni dunyoqarashlarini, qiziqish va ehtiyojlarini har tomonlama rivojlantirish, badiiy didini o‘stirish, shu orqali malakaviy madaniyatini tarbiyalashdan iboratdir. Umumta’lim maktablarida sinfdan tashqari musiqa tarbiyasini ikkita shakli mavjud.

1. Musiqa tarbiyasining ommaviy shakli
2. Musiqa tarbiyasining to‘garak shakli.

Sinfdan tashqari musiqa tarbiyasi ommaviy shaklida o‘quvchilarga yalpi tarzda o‘tilaveradi. Bu shaklda turli bayramlarga, musiqa bo‘yicha ko‘rik-tanlovlarga, ijodiy uchrashuvlarga teatr va konsertlarga jamoa bo‘lib tushishi, «Alifbe» bayramlari, shoir, bastakor, qo‘shiqchi-hofizlar bilan uchrashuvlarga tayyorgarlik, qatnashish kabilar kiradi. Ammo bularning har biriga bolalarni yoshi, qiziqishlariga qarab oldindan tayyorlab berish kerak bo‘ladi. To‘garaklar esa maktab o‘qituvchisining imkoniyatlariga (chol-g‘uvchilik, ijrochilik) qarab tuzilishi mumkin. Maktablarda tuziladigan to‘garaklar:

1. Xor.
2. Vokal-cholg‘u.
3. Ashula va raqs ansambli.
4. Vokal ansambli.
5. Cholg‘uchilar ansambllari (rubobchilar, dutorchilar, doirachilar va h.k).
6. Raqs.
7. Nafasli puflama cholg‘uchilar.

Bu ishlarni tashkil etish musiqa o‘qituvchisini kasbiy tayyorgarligi va darajasiga bog‘liq bo‘ladi. Har bir ommaviy tadbir va to‘garak ishlarini yuksak badiiy did bilan tashkil etish, tizimli asosda olib borish juda ma’suliyat bilan ishlansa va bu ishga alohida mehrni talab etadi.

Musiqa o‘qituvchisining ommaviy ishlar rejasi maktab ma’naviy-ma’rifiy ishlar mudiri, maktab ytakchisi bilan tanish bo‘lgan holda turli bayram, uchrashuvlar, tadbirlarni hisobga olgan holda tuziladi. Ommaviy musiqa mashg‘ulotlarini har biri aniq maqsad, aniq ishlab chiqilgan reja asosida amalga oshirilmog‘i lozim. Bunda har tadbirni o‘z hususiyatlaridan kelib chiqib, ularga o‘quvchilarni jalb qilish muhim payt hisoblanadi. Mushg‘ulot turli xususiyati, repertuar mazmuni, maktabning imkoniyatlari, taklif etiladigan mehmonlar hisobga olinadi. To‘garaklar ish rejalar ko‘proq musiqa o‘qituvchisi yoki to‘garak rahbarining imkoniyatlariga qarab tuziladi. To‘garak ishlariga jalb qilishda birinchi galda o‘quvchilarni qiziqishi, cholg‘uchilik va ashulachilikka mos imkoniyatlari (ovozi, diapozoni) e'tiborga olinadi va ular guruhlarga bo‘linib, haftasiga 2-3 bor mashg‘ulotlar olib boradi. To‘garak faoliyatini ko‘zga ko‘rsatadigan, uni samaradorligini belgilovchi narsa bu maktab sahnasidir. O`quvchilar tadbirlarda qo‘shiqlar, raqslar, rollar ijro etib, maktab jamoasi oldida e'tibor qozonadi, shahar, tuman, viloyat, respublika ko‘rik-tanlovlarida qatnashadilar. Bularning barchasi ularning o‘z mehnatidan, zavqlanish, vatanga, tabiatga, hayotga, musiqa san’atiga hurmat ruhida tarbiyalashga hizmat qiladi.

Shunday ekan bugungi kunda pedagog kadrlarni tayyorlashda jiddiy yondoshish dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Talabalarmizni olgan nazariy bilimlari bilan birga amaliy mashg‘ulot o‘tkazgan darslari va o‘quv tarbiya mashg‘ulotlarida guruhning barcha talabalari o‘qituvchi ishtirokida tahlil va muhokamalar darslarni umumta’lim maktablaridagi musiqa madaniyati darsi va sinfdan tashqari ishlar bilan bog‘lash, talabalik davridan ularni ijodiy ishlarga jalb qilish muhim rol o‘ynaydi.

O`tkazilgan darslarning, tarbiyaviy ishlarning va madaniy-ommaviy tadbirlarning tahlili talabalarni musiqa o‘qituvchilari oldiga qo‘yilayotgan talablar darajsida tayyorlash asosiy omil bo‘lib hisoblanadi.

Musiqa yosh avlodga shodlik va ilhom baxsh etib, ularning tafakkur hamda hissiyotini rivojlantirib boradi, g‘oyaviy – badiiy va ma’naviy tarbiyasiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Musiqa ta’limi majmuidagi havaskorlik to‘gsrak san’ati, jumladan, milliy xalq cholg‘u asboblari ansambli (to‘garagi) maktab hayotida yetakchi o‘rinni egallaydi. CHunki maktabda o‘tkaziladigan xilma-xil mavzudagi adabiy kechalar va uchrashuvlarda ansambl jamoasi bevosita ishtirok etadi. O’zining musiqiy ijrosi, qo‘shiq va raqslari bilan kecha qatnashchilariga olam-olam shodlik ilhom etadi. SHuningdek, to‘garak qatnashchilari o‘z qiziqishlarini qondiribgina qolmay, ma’naviy jihatdan boyib, badiiy madaniyat va san’atga doir bilimlari kengayib, o‘zlari tayyorlagan kontsert nomerlari bilan yoshlarni estetik ruhda tarbiyalaydilar. To‘garakning yana bir fazilati – yoshlarni axloqiy jihatdan har tomonlama o‘stirishga yordam beradi, chunki har bir madaniyatli kishi o‘zining yaxshi fazilatlarini chiroyli va tabiiy holda namoyon qilishga intiladi. Shuning uchun davlatimiz badiiy havaskorlikni rivojlantirishga katta ahamiyat berib, ular to‘g‘risida g‘amxo‘rlik qilib kelmoqda va yosh ijrochilarning kamol topib, yetuk

san’atkorlarga munosib o‘rinbosarlar bo‘lib yetishishlari uchun bor imkoniyatlarni yaratib bermoqdalar.

Ma’lumki, maktabda milliy xalq cholg‘u asboblari ansamlbi to‘garagini tashkil etib, ko‘pchilikka o‘quvchilarni san’at sirlaridan bahramand etish o‘z-o‘zidan bo‘lmaydi. Buning uchun, eng avvalo ansambl ishi va uning turlarini to‘g‘ri tashkil qilish zarur. Ayniqsa bu sohada o‘quvchilar yoshiga va didiga mos musiqa asarlarini tanlab o‘rgatish hamda ta’lim-tarbiya jarayonini zamon talabi asosida olib borish o‘ta muhimdir. Chunki har tomonlama puxta o‘ylab tanlangan musiqa asarlari o‘quvchilarni ahloqiy, ma’naviy jihatdan to‘g‘ri tarbiyalaydi, ularning badiiy didi va ijodiy malakalarini, shuningdek, go‘zallikdan zavqlanish qobiliyatlarini rivoj-lantiradi.

To‘garak rahbarlari; Musiqa ta’limi bo‘yicha sinfdan va maktabdan tashqari ishlarni tashqil etish, shakl va usullari bilan tanishish, ommaviy tadbir va to‘garaklar rejasi va tadbirlarini tuzish. Maktabda sinfdan tashqari ishlarning turlariga to‘garaklar ish faoliyatini tashkil etish. O‘quvchilarni sinfdan va maktabdan tashqari tadbirlarga tayyorlash va konsertlarga jalb etish metodlariga ega bo‘lmog‘i darkor. O’zbekiston maktablari tajribasi va shart-sharoitlarini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, aksariyat maktablarda milliy xalq cholg‘u asboblari ansambli yo boshqa turdagi jamoaviy dastalari tuzilmagan va mavjudlari ham amaliy-tadrijiy (o‘quv qo‘llanma) yordamiga muhtoj. Ana shularni inobatga olib, milliy xalq cholg‘u asboblarining to‘garak shaklidagi ansambli rahbarlariga amaliy yordam ko‘rsatish maqsadida ushbu o‘quv qo‘llanmasi yaratildi.

Musiqa to‘garaklarini tashkil etish; (ilg‘or pedagogik innovatsion texnologiyalar misolida) deb, nomlangan mazkur o‘quv qo‘llanma barcha musiqiy fanlarni o‘z ichiga qamrab olingani bilan ahamiyatlidir. Jumladan; ixtisoslik fanlaridan “Musiqa o‘qitish metodikasi va maktab repertuari, maktab darsligi bilan ishlash, musiqa o‘qitish tarbiyasi, musiqa nazariyasi, xalq cholg‘ulari, vokal ijrochiligi, an’anaviy ijrochilik, estrada klavish cholg‘ulari va xonandaligi, kabi fanlar bilan chambarchas bog‘lab olib borilganda muvafaqqiyatli amalga oshirilishi muqarrar. Ushbu yangi adabiyotlar ish tarjibalari va fan yangilikiari bilan boyitildi. O’quv qo‘llanma pedagogik oliy o‘quv yurtlari talabalari va “Musiqa to‘garaklarini tashkil etish” fani o‘qituvchilari uchun mo‘ljallangan bo‘lib, unda bo‘lg‘usi musiqa o‘qituvchilari egallashi lozim bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalar mazmunan belgilab berilgan.

“Inson,-yumushlari birla o‘tar, qayg‘ulidir bu damlar,

ne oldindan qo‘ysang maqsad, sabring erishtirar unga albat!.

Umring o‘tsa tanhoyu na-kor, na-xotirot ul-qaytari zamon,

- bilgin!, qabring ham unda bekor!!”

O‘quvchilarni umumiy rivojlanish, qiziqishlarini kengayishi, ahloqiy-estetik va emotsional kamoloti mustaqil va sinfdan tashqari mashg‘ulotlar va tadbirlarga ko‘p jihatdan chambarchas bog‘liqdir. Kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, umumta’lim maktablarida musiqaviy-estetik tarbiya musiqa tarbiyachisiga qaraganda ancha keng quylashli vazifalarni ko‘zda tutadi, qamrab oladi. Bu jarayonda musiqa darsi muhim o‘rin tutadi, lekin buni o‘zi to‘la ma’noda yetarli bo‘lmaydi. Hozirgi kunda umumta’lim maktablarida musiqiy-estetik tarbiya tizimi ko‘pgina yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi. Bular musiqa darsi, musiqadan sinfdan va maktabdan tashqari ishlar, xor studiyalari, to‘garaklar va oilaning roli juda katta. Bularning barchasi umumiy (kompleks) tarzda musiqaviy-estetik muhitni tashkil etadiki, bu muhitda o‘quvchilarning san’at va adabiyotga, uning turli sohalariga qiziqish va ehtiyojlari vujudga keladi, rivojlanadi, shakllana boradi.

Ta’lim sohasida olib borilayotgan islohotlar, yangicha ijodiy yondoshuvlar, bo‘lajak musiqa o‘qituvchilariga kasbiy faoliyatlarini puxta o‘rganishlari uchun ko‘maklashadi.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Xalq ta’limi tizimidagi maktabdan tashqari ta’lim samaradorligini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2019-yil 30-sentabrdagi PQ-4467-son qarori ijrosini ta’minlash maqsadida Vazirlar Mahkamasi qarori deyilgan. Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 27-maydagi 331-son qaroriga 5-ilova.

2. Кароматов Ф.Ўзбек ҳалқ мусиқаси, “Ўзбекистон” нашриёти, Тошкент, 1972.
Musiqa o‘qitish metodikasi. TDPU – 2005 yil.

3. Омонуллаев Д.В. “Биринчи синфда мусиқа дарслари”. Ғ.Ғулом нашриёти. Т. , 1987 й.

4. Омонуллаев Д.В. “Иккинчи синфда мусиқа дарслари”. Ғ.Ғулом нашриёти. Т. , 1987 й.

5. Рўзиев Д.Й. “Болалар ансамбларининг репертуари ва уни такомиллаштириш йўллари” (Тадрижий тавсиялар), Республика илмий методик маркази. Т., 1985 й.

6. Саидий Саид Болта-Зода (2023). Теоретическое рассмотрение вероятности совпадения неаккордовых звуков в произведениях. Science and Education, 4 (1), 556-562.
7. Said Boltazoda Saidiy. Conseption of militariy musical instruments in the Temurid Era. Evropean Journal of Molekular & Clinikal Medicine. 2020/7/7.7002- 7010
8. Saidiy S.B. “O’zbek musiqasi tarixi”, Buxoro “Durdona” nashriyoti. 2020 yil.
9. Турсунов Р. “Ўзбекистонда мусиқа ҳаваскорлиги”, “Ўзбекистон”. Т., 1985 й.
10. Қўлдошев Л. Ҳ. Мактабда хор тўгараги. “Ўқитувчи”, Т., 1985 й.
11. Ҳасанов А. Ш. Мактабда вокал тўгараги. “Ўқитувчи”, Т., 1987 й.
12. Дўстов С.Д. “Ҳаваскорлик рубобчилар ансамбли ва оркестрини тузиш” (Тадрижий тавсиялар), Республика илмий методик маркази. Т., 1984 й.
13. Estetik tarbiya asoslari. N.A.Kushaev tahriri ostida. –Toshkent, -O‘qituvchi, 1988 yil.
14. Хрестоматия по методике музыкального воспитания. –Москва, -Проевеидение –1987 йил.

REZYUME. Maqolada “Musiqa san’atini yanada rivojlantirish asoslari” Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar o‘quv yurtlari talabalarini umumta’lim maktablarida musiqa madaniyati darslarini va sinfdan tashqari musiqa tarbiyasi va to‘garak ishlarini metodik jihatdan to‘g‘ri tashkil etib, DTS dasturi asosida mazmunli qilib olib borishga qaratilgan bo‘lib, Respublikamizdagi umumta’lim maktabi bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarini tayyorlash sohasida olib borilayotgan musiqa ta’limi va san’at sohasidagi madaniy– ma’rifiy islohotlar, ilmiy tadqiqot, chop etilgan mavjud adabiyotlardan ijodiy foydalangan holda mo‘ljallangan.

РЕЗЮМЕ. В статье «Основы дальнишего развития музыкального искусства» учащиеся высших, научно-инновационных образовательных учреждений методически правильно организуют уроки музыкальной культуры и внеклассное музыкальное воспитание и клубную работу в общеобразовательных школах. проводить содержательные, культурно-просветительские реформы в области музыкального образования и искусства, научные исследования, издавать существующую, оформленную с творческим использованием литературу.

SUMMARY. In the article “Foundations for the further development of musical art” students of higher, scientific and innovative educational institutions methodically correctly organize lessons in musical culture and extracurricular music education and club work in secondary schools. carry out meaningful, cultural and educational reforms in the field of music education and art, scientific research, publish existing literature, designed with creative use.

ПСИХОТЕХНИКА В АКТЕРСКОМ МАСТЕРСТВЕ

Уразмбетова Лизахан Тасполатовна - *заведующий кафедрой режиссуры*
Нукусского филиала Государственного института искусства и культуры Узбекистана

Таянч сўзлар: психотехника, актёрлик маҳорати, ҳиссий субтекст, тинглаш, эмоцианаль импровизация, ҳиссий заифлик, контекст, чидамлилик, мослашувчанлик, барқорарлик, актёрлик техникаси.

Ключевые слова: психотехника, актерское мастерство, эмоциональное вспоминание, эмоциональный подтекст, эмоциональные триггеры, эмоциональное слушание, эмоциональная импровизация, эмоциональная уязвимость, техники освобождения, эмоциональный контекст, эмоциональная выносливость, эмоциональная якорь, эмоциональная адаптивность, эмоциональная устойчивость, актерские приемы.

Key words: psychotechnics, acting skills, emotional recall, emotional subtext, emotional triggers, emotional listening, emotional improvisation, emotional vulnerability, release techniques, emotional context, emotional endurance, emotional anchor, emotional adaptability, emotional stability, acting techniques.

Введение:

Психотехника в актерском мастерстве - это набор техник и подходов, используемых актерами для доступа и эффективной передачи эмоций в своих выступлениях. Эти методы углубляются в психологические и эмоциональные аспекты персонажа, позволяя актерам создавать аутентичные и убедительные образы, которые находят отклик у зрителей. Понимая и применяя психотехнику, актеры могут проникнуть в свою эмоциональную глубину, установить связь со своими персонажами и воплотить свою игру в жизнь.

В этой статье мы рассмотрим концепцию психотехники в актерском мас-

терстве и углубимся в различные ключевые аспекты, которые актеры используют для расширения своего эмоционального диапазона и аутентичности. Мы рассмотрим такие методы, как эмоциональное вспоминание, эмоциональный подтекст, эмоциональные триггеры, эмоциональное слушание, эмоциональная импровизация и эмоциональная уязвимость. Кроме того, мы обсудим важность техник эмоционального высвобождения, понимания эмоционального контекста, повышения эмоциональной выносливости, установления эмоциональных якорей, адаптации эмоций к различным ролям и развития эмоциональной устойчивости. Освоив эти Благодаря психотехнике актеры могут создавать многоплановые, детальные и впечатляющие спектакли. Способность получать доступ к искренним эмоциям и передавать их позволяет актерам общаться с аудиторией на глубоком уровне, вызывая сочувствие, понимание и эмоциональный резонанс. Будь то на сцене или на экране, использование психотехники в актерской игре позволяет актерам оживлять персонажей и рассказывать истории, которые оставляют неизгладимое впечатление.

Литературный анализ:

Эффективное актерское мастерство основано на сочетании мастерства, интуиции и психологического понимания. Хотя техника и теория уже давно изучены, эмпирические исследования психологически обоснованных методов актерского мастерства остаются ограниченными (Hochschild, 1983; Schneider, 2014). Область актерского мастерства уже давно связана с исследованием эмоций и изображением сложных персонажей. Психотехника в актерском мастерстве как концепция получила значительное внимание и признание как в академической, так и в практической сферах. Многочисленные ученые, теоретики актерского мастерства и практики внесли свой вклад в понимание и развитие психотехники как важнейшего компонента актерского инструментария.

Одной из выдающихся фигур в исследовании психотехники является Константин Станиславский, российский актер и режиссер, который произвел революцию в современных актерских методах. Система Станиславского, которую часто называют «методом актерского мастерства», подчеркивала важность психологического реализма и эмоциональной правды в спектаклях. Его произведения, в том числе «Актер готовится» и «Создание персонажа», стали основополагающими текстами в изучении психотехники актерского мастерства.

Ли Страсберг, американский актер и режиссер, развил идеи Станиславского, популяризируя метод актерского мастерства в Соединенных Штатах. Страсберг представил такие методы, как эмоциональное вспоминание, когда актеры используют личные воспоминания, чтобы вызвать подлинные эмоции, и аффективную память, когда актеры используют свои собственные эмоциональные переживания, чтобы соединиться со своими персонажами.

Работы других теоретиков и практиков актерского мастерства, таких как Сэнфорд Мейснер , Стелла Адлер, Ута Хаген и Майкл Чехов, также внесли свой вклад в исследование и совершенствование психотехники в актерском мастерстве. Каждый из этих теоретиков привнес в эту область уникальные точки зрения и методы, сосредоточив внимание на различных аспектах эмоционального исследования, развития персонажей и внутренней жизни актера.

Методы:

1. Эмоциональное воспоминание. Этот метод предполагает, что актеры используют личные воспоминания и опыт, чтобы вызвать искренние эмоции в своих выступлениях. Опираясь на реальные эмоциональные события, актеры могут передать своим персонажам подлинное чувство эмоций.
2. Эмоциональный подтекст: актеры исследуют основные эмоции и мотивы, которые управляют действиями и диалогами своих персонажей. Они учатся передавать эти скрытые эмоции с помощью тонких сигналов, позволяя зрителям воспринимать многослойный подтекст, скрытый под поверхностью.
3. Эмоциональные триггеры. Актеры используют различные триггеры, как внешние, так и внутренние, чтобы получить доступ к определенным эмоциональным состояниям, необходимым для сцены или персонажа. Эти триггеры могут быть сенсорными, например, визуальными или слуховыми сигналами, или психологическими, например, воображаемыми сценариями или эмоциональными воспоминаниями.
4. Эмоциональное слушание: этот метод подчеркивает активное слушание и эмоциональную реакцию на партнеров по сцене. Актеры учатся искренне общаться со своими коллегами-исполнителями и искренне реагировать на их эмоции, способствуя

динамичному и органичному обмену эмоциями на сцене или на экране.

5. Эмоциональная импровизация. Упражнения по импровизации помогают актерам развивать спонтанность, эмоциональную гибкость и способность правдиво реагировать в данный момент. Посредством импровизационных сцен и сценариев актеры исследуют широкий спектр эмоций и практикуют плавные эмоциональные переходы.

6. Эмоциональная уязвимость. Актеры развивают способность быть уязвимыми и открытыми в своих выступлениях, позволяя себе в полной мере переживать и выражать широкий спектр эмоций. Эта уязвимость способствует глубокой связи между актером, персонажем и аудиторией.

7. Техники эмоционального высвобождения. Учитывая интенсивные эмоциональные требования определенных сцен, актерам нужны методы, позволяющие высвобождать и обрабатывать эмоции здоровым образом. Дыхательные упражнения, физические нагрузки или сеансы разбора полетов используются для обеспечения эмоционального благополучия и предотвращения эмоционального переноса.

8. Понимание эмоционального контекста. Актеры изучают исторический, социальный и психологический контекст своих персонажей, чтобы лучше понять их эмоциональный путь. Понимая обстоятельства, которые формируют эмоции своих персонажей, актеры могут создавать обоснованные и контекстуально богатые спектакли.

9. Повышение эмоциональной выносливости. Эмоциональные сцены могут истощать актеров физически и морально. Поэтому используются методы повышения эмоциональной выносливости, позволяющие актерам поддерживать сильные эмоциональные состояния в течение длительных периодов времени, не теряя при этом концентрации и энергии.

10. Установление эмоциональных якорей. Актеры используют якоря, физические или ментальные, чтобы соединиться с определенными эмоциями или состояниями бытия. Эти якоря служат напоминаниями или триггерами, которые помогают актерам получить доступ к желаемому эмоциональному состоянию и поддерживать его во время выступления.

11. Эмоциональная адаптивность. Актеры развивают способность адаптировать свои эмоциональные реакции и выражения в зависимости от требований различных ролей и жанров. Они учатся ориентироваться в различных эмоциональных стилях, от натуралистических до повышенных, в соответствии с конкретными требованиями материала.

12. Эмоциональная устойчивость. Актеры развивают эмоциональную устойчивость, чтобы справляться с проблемами и требованиями актерской профессии. Они разрабатывают стратегии преодоления трудностей, позволяющие справляться с отказами, критикой и эмоциональной напряженностью своей работы, гарантируя, что они смогут поддерживать свою страсть и приверженность в долгосрочной перспективе.

Эти методы и приемы, среди прочего, составляют основу психотехники в актерском мастерстве. Актеры проходят тщательное обучение, практику и самоисследование, чтобы развить свой эмоциональный диапазон, аутентичность и способность общаться с аудиторией на глубоком уровне. Сочетание теоретических знаний и практических упражнений дает актерам возможность создавать спектакли, которые вызывают эмоциональный отклик и оставляют неизгладимое впечатление.

Обсуждение:

Исследование психотехники в актерском мастерстве сильно повлияло на понимание и практику этого ремесла. Углубляясь в психологические и эмоциональные аспекты изображения персонажей, актеры могут создавать спектакли, богатые глубиной, аутентичностью и близостью. В этом разделе обсуждения мы продолжим изучение значения психотехники в актерском мастерстве, ее преимуществ, потенциальных проблем и будущих направлений исследований и практики.

1.Повышение эмоциональной достоверности. Психотехника в актерском мастерстве предоставляет актерам инструменты и приемы, позволяющие получить доступ к подлинным эмоциям и убедительно изобразить их. Используя такие методы, как эмоциональное воспоминание, эмоциональный подтекст и эмоциональные триггеры, актеры могут использовать свои собственные эмоциональные переживания и присоединиться к эмоциональному путешествию своих персонажей. Такой подход добавляет спектаклям аутентичности и реалистичности, позволяя зрителям соединиться с персонажами на глубоком и эмоциональном уровне.

2. Психологический реализм и развитие персонажей. Психотехника облегчает

исследование психологического облика персонажей. Актеры погружаются в мысли, мотивацию и эмоции своих ролей, что позволяет им создавать многомерных и полностью реализованных персонажей. Этот процесс включает в себя анализ биографии персонажа, отношений и внутренних конфликтов, что приводит к детальной игре, выходящей за рамки поверхностного изображения.

3. Проблемы и этические соображения. Хотя психотехника в актерском мастерстве может быть мощным инструментом для создания впечатляющих представлений, она также создает потенциальные проблемы. Участие в эмоциональном воспоминании и доступ к сильным эмоциям может быть эмоционально требовательным для актеров. Следует тщательно рассмотреть грань между искренним эмоциональным исследованием и эмоциональным манипулированием, чтобы отдать приоритет благополучию актеров. Должны существовать этические руководящие принципы и системы поддержки, чтобы гарантировать эмоциональную безопасность актеров и предоставлять ресурсы для эмоциональной обработки и последующего ухода.

4.Индивидуальные подходы и адаптируемость. Психотехника в актерском мастерстве позволяет использовать индивидуальный подход к развитию персонажей и эмоциональному исследованию. Разные актеры могут резонировать с конкретными методами и приемами, основанными на их личном опыте, обучении и художественных способностях. Гибкость психотехники позволяет актерам со временем адаптировать и совершенствовать свой подход, оттачивая свое мастерство и находя методы, которые лучше всего подходят для них.

5. Междисциплинарные связи. Изучение психотехники актерского мастерства пересекается с различными областями, включая психологию, нейробиологию и социологию. Сотрудничество между актерами-практиками и исследователями этих дисциплин может привести к более глубокому пониманию когнитивных и эмоциональных процессов, связанных с актерским мастерством. Этот междисциплинарный подход может способствовать развитию научно обоснованных практик и дальнейшему развитию психотехники.

6. Культурные и контекстуальные влияния. Применение психотехники в актерском мастерстве может различаться в зависимости от культурного и художественного контекста. Культурные нормы, традиции рассказывания историй и исторические перспективы могут влиять на акцент, уделяемый эмоциональному исследованию, и используемые методы. Изучение пересечения психотехники с разнообразными культурными практиками может обогатить эту область и расширить наше понимание универсальности эмоционального выражения в актерском мастерстве.

7. Технологические достижения. С развитием технологий появляются новые возможности для включения психотехники в актерское обучение и выступления. Технологии виртуальной реальности (VR) и дополненной реальности (AR) могут предоставить актерам иммерсивную среду, позволяя им исследовать эмоциональные сценарии и взаимодействовать с виртуальными персонажами. Кроме того, носимые устройства и биосенсоры могут обеспечивать обратную связь в режиме реального времени об эмоциональном состоянии актеров, улучшая их самосознание и эмоциональный контроль.

8. Будущие направления: Область психотехники в актерском мастерстве продолжает развиваться, и будущие исследования могут углубиться в конкретные аспекты, такие как влияние психотехники на восприятие аудитории, роль эмпатии в эмоциональной связи и влияние психотехники на различные актерские игры. стили и жанры. Кроме того, постоянное исследование этических соображений, систем поддержки эмоционального благополучия и интеграция новых технологий будут определять будущее психотехники в актерском мастерстве. В заключение отметим, что психотехника в актерском мастерстве предлагает комплексную основу для понимания и использования силы эмоций в спектаклях. Объединив теоретические знания с практическими приемами, актеры могут создавать убедительные и аутентичные образы, которые находят отклик у зрителей. Однако крайне важно решить проблемы и этические соображения, связанные с эмоциональным исследованием. Междисциплинарный характер психотехники, культурные влияния и технологические достижения способствуют постоянному развитию и будущим направлениям этой области. Благодаря постоянным исследованиям и практике психотехника в актерском мастерстве будет продолжать формировать и совершенствовать актерское мастерство, способствуя более глубоким

эмоциональным связям между актерами, персонажами и аудиторией.

Полученные результаты:

Статья под названием «Психотехника в актерском мастерстве» в первую очередь посвящена теоретическим и практическим аспектам психотехники в актерском мастерстве и не предполагает эмпирических исследований или сбора количественных данных. В результате в статье нет отдельного раздела «Результаты». Вместо этого в статье представлено обсуждение значения, преимуществ, проблем и будущих направлений психотехники в действии, основанное на существующих знаниях, опыте и знаниях из этой области.

В дискуссионном разделе исследуется, как психотехника повышает эмоциональную аутентичность в актерской игре, способствует психологическому реализму и развитию персонажей, а также проблемы и этические соображения, связанные с эмоциональным исследованием. Он также подчеркивает адаптируемость психотехники к индивидуальным подходам, междисциплинарные связи с такими областями, как психология и нейробиология, влияние культурных и контекстуальных факторов, потенциал технологических достижений и будущие направления исследований.

Заключение:

В заключение статья «Психотехника в актерском мастерстве» проливает свет на значение и влияние психотехники в сфере актерского мастерства. Углубляясь в психологические и эмоциональные аспекты изображения персонажей, психотехника предоставляет актерам ценные инструменты и методы для создания аутентичных, захватывающих и эмоционально резонирующих для зрителей представлений.

На протяжении всей статьи мы исследовали различные преимущества психотехники, включая повышение эмоциональной аутентичности, содействие психологическому реализму и развитию характера, а также адаптируемость к индивидуальным подходам. Используя такие методы, как эмоциональное воспоминание, эмоциональный подтекст и эмоциональные триггеры, актеры могут использовать свои собственные эмоциональные переживания и эффективно передать эмоциональное путешествие своих персонажей.

Однако важно признать проблемы и этические соображения, связанные с психотехникой в актерском мастерстве. Участие в эмоциональном исследовании, особенно с помощью таких методов, как эмоциональное вспоминание, может быть трудным для актеров и может потребовать пристального внимания к эмоциональному благополучию и системам поддержки. Должны быть установлены этические руководящие принципы для обеспечения эмоциональной безопасности актеров и предоставления ресурсов для эмоциональной обработки и последующего ухода.

Междисциплинарный характер психотехники в актерском мастерстве также открывает возможности для сотрудничества и исследований. Объединяя области актерского мастерства, психологии, нейробиологии и социологии, исследователи и практики могут углубить свое понимание когнитивных и эмоциональных процессов, связанных с актерским мастерством. Этот междисциплинарный подход может привести к научно обоснованной практике и способствовать прогрессу в этой области.

Кроме того, в статье освещается влияние культурных и контекстуальных факторов на применение психотехники в актерском мастерстве. Различные культурные нормы, традиции рассказывания историй и исторические перспективы могут определять акцент на эмоциональном исследовании и конкретных используемых методах. Изучение пересечения психотехники с разнообразными культурными практиками обогащает эту область и расширяет наше понимание эмоционального выражения в действиях в разных контекстах.

Наконец, в статье признается потенциал технологических достижений в интеграции психотехники в актерское обучение и выступления. Виртуальная реальность (VR), дополненная реальность (AR), носимые устройства и биосенсоры открывают актерам новые возможности для погружения в реалистичные эмоциональные сценарии, повышения самосознания и получения обратной связи о своем эмоциональном состоянии в режиме реального времени.

Резюмируя, в статье «Психотехника в актерском мастерстве» подчеркивается значение психотехники в совершенствовании актерского мастерства. Объединяя теоретические знания, практические методы и понимание этических соображений, психотехника позволяет актерам создавать представления, которые глубоко находят отклик у публики. Благодаря постоянным исследованиям, сотрудничеству и интеграции новых технологий область психотехники в актерском мастерстве будет продолжать развиваться, обогащая эмоциональные связи между актерами, персонажами и аудиторией, а также развивая актерское искусство в целом.

Литература

1. Benedetti, J. (2002). Stanislavski and the actor. Methuen Publishing.
2. Blair, R., Hill, J., Knowles, L. (1960). Directing the actor. Dood Mead.
3. Carnicke, S. M. (2008). Stanislavsky in focus. Routledge.
4. Hodge, A. (Ed.). (2010). Actor training (2nd ed.). Routledge.
5. Hochschild, A. R. (1983). The managed heart: Commercialization of human feeling. Univ of California Press.
6. Krasner, D. (2000). Strategic acting: Psychotechnics for the working actor. Lynne Rienner Publishers.
7. Lecoq, J. (2002). The moving body (D. Bradby, Trans.). Routledge. (Original work published 2001).
8. Linklater, K. (1976). Freeing the natural voice. Drama Publishers.
9. Rudlin, J. (1994). Commedia dell'arte: An actor's handbook. Routledge.
10. Sawoski, P. (Ed.). (2012). The Merely Players: An acting company's story. Createspace Independent Publishing.
11. Schneider, R. (2014). The acting person and the model actor. Intellect Books.
12. Spolin, V. (1963). Improvisation for the theater: A handbook of teaching and directing techniques. Northwestern University Press.
13. Stanislavski, C. (1989). An actor prepares (E.R. Hapgood, Trans.). Routledge. (Original work published 1936).

РЕЗЮМЕ. Мақолада психотехника, актёрлик маҳорати, ҳиссий субтекст, тинглаш, эмоцианаль импровизация, ҳиссий заифлик, контекст, чидамлилик, мослашувчанлик, барқорарлик, актёрлик техникаси сўз этилади.

РЕЗЮМЕ. Психотехника актерского мастерства относится к различным методам и подходам, используемым актерами для доступа и эффективной передачи эмоций в своих выступлениях. В этой статье исследуется концепция психотехники в актерском мастерстве, подчеркивая такие ключевые аспекты, как эмоциональное воспоминание, подтекст, триггеры, слушание, импровизация, уязвимость, техники освобождения и многое другое. Эти Психотехника позволяет актерам раскрыть свою эмоциональную глубину, создавать аутентичные образы и общаться со зрителями на глубоком уровне. В статье подчеркивается важность эмоционального контекста, стойкости, закрепления, адаптивности и устойчивости в актерском ремесле. Освоив психотехнику, актеры могут расширить свой диапазон, аутентичность и влияние как исполнители.

SUMMARY. Psychotechniques of acting refers to the various techniques and approaches used by actors to access and effectively convey emotions in their performances. This article explores the concept of psychotechnics in acting, highlighting key aspects such as emotional recall, subtext, triggers, listening, improvisation, vulnerability, release techniques and more. These Psychotechniques allow actors to reveal their emotional depth, create authentic characters and connect with audiences on a deep level. The article highlights the importance of emotional context, resilience, anchoring, adaptability and resilience in acting.

МИЛЛИЙ ҚЎШИҚЛАР АСОСИДА ТАЛАБАЛАРНИ МИЛЛАТЛАРАРО ТОТУВЛИК РУҲИДА ТАРБИЯЛАШ

Успанова Рано Анваровна – ассистент ўқитувчи
Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти Нукус филиали

Таянч сўзлар: талаба, қўшиқ, рок, поп, мусиқа, ансамбль, тўгарак, репертуар, қадрият, анъана, ёшлар, олийгоҳ, миллатлараро тотувлик, миллий маданият, эстетик, тарбия, куй, санъат, устоз-шогирд.

Ключевые слова: студент, песня, рок, поп, музыка, ансамбль, кружок, репертуар, ценность, традиция, молодежь, вуз, межнациональное согласие, национальная культура, эстетика, воспитание, пение, искусство, учитель-ученик.

Key words: student, song, rock, pop, music, ensemble, circle, repertoire, value, tradition, youth, university, interethnic harmony, national culture, aesthetics, education, singing, art, teacher-student.

Талаба-ёшларимизга бугунги кунда кўплаб мусиқа ахбороти таъсир этаётган бир даврда улар тинглаётган мусиқанинг сифати ва мазмуни ҳақида ғамхўрлик қилиш жуда муҳим аҳамиятга эга. Ёшлар кўпроқ замоновий куй-қўшиқларга меҳр қўймоқдалар, шунингдек, бугунги кунда улар қалбидан ўрин олган: рок, поп, ҳамда енгил жанрдаги мусиқа турлари ёш авлод қалбини тула забт этишга муваффақ булди. Ўрни келганда рок мусиқа турига алоҳида тўхталиб ўтмоқчимиз. Мусиқа тарихидан бизга яхши маълумки, ритм ва мусиқавий интонация хақида ҳар хил даврларда муросасиз баҳс, мунозаралар юритилган. Бу сиз мусиқанинг ривожи бўлмаслиги табиий, албатта. Аммо, рок мусиқа турига нисбатан айрим мусобақаларда қалтис фикрлар ҳам айтилмоқта. Шуни эътиборга олиш лозимки, рок мусиқаси тасодифан пайдо бўлгани йуқ, гарчи шундай кўз юмуб, инкор қилиш нотўғри бўлар эди. Рок мусиқа санъати ҳам аслида давримизнинг муҳим кашфиётларидан биридир. Лекин биз ҳам масаланинг иккинчи томонига ўта маъсулият билан ёндошмоқликни инкор этмаймиз. Бугунги кунда турли номдаги дасталарнинг сони кўпайиб кетди. Аммо уларнинг барчаси ҳам санъат йўлида фидойилик кўрсата алмадилар, санъат ҳамда маданиятимиз ривожига ўз ҳиссаларини қўша оладилар деб ишонч билдира олмаймиз. Уларнинг мусиқий маълумотларига, дунёқарашларига, ички оламига алоҳида эътибор бермоқ, қўшиқчи шоирлар ва бастакорлар алоқаларининг мустаҳкам бўлишига эътиборни қаратмоқ лозим. Янги ташкил этилган дасталарнинг деярли барчалари ўз репертуарини замонавий, енгил елпи мусиқа ва қўшиқлар билан бойитишга ҳаракат қилмоқдалар, бу яхши албатта аммо уларнинг ғоявий ва мантиқий даражаси биринчи навбатда бўлиши керек. Рок мусиқасининг ҳам эзгу ғоялар, янги-янги ритмлар, ёрқин оҳанглар билан тулиқ, умид ва яхши истакларни тарғиб ва ташвиқ қилиши шубҳасиз.

«Талабаларни мумтоз мусиқа мероси билан яқиндан таништириш, ҳаваскорлик тугараклари, санъат саройларида ташкил этилган халқ чолғу асбоблари ансамбллари фаолиятларини кенг ёйиш мусиқа санъати ривожини ва тараққиётини таъминлайди деган умиддамиз.

Мазкур ансамбларда нафақат миллий қадриятимиз, анъаналаримизни, қолаверса, қардош халқлар санъати ва маданиятини тарғиб қилиш вазифалари амалга оширилмоғи мақсадга мувофиқдир». [1] Бунда талабаларнинг ватанпарварлик ва байналминаллик туйғуларини шакллантирган ва ўстирган бўламиз. Жамоа билан ишлаш жараёнида талабалар ўз ўзини бошқариш, ўзгалар меҳнатини қадрлаш, бир-бирларига ёрдам қўлини чўзиш каби яхши аҳлоқий сифатларни ўрганадилар. Ансамбларда талабалар бир-бирлари билан йиллар давомида дўстлашадилар. Улар раҳбар ёрдамида куйларнинг бастакорлари ҳақида, уша куйнинг ёзилиш услуби ҳақида маълумот оладилар, шу орқали ўзларининг миллатлараро тотувлик руҳида тарбиялашни шакллантира борадилар. Бундан ташқари ўз ижролари билан ўзлари, балки тингловчига ҳам эстетик завқ бағишлайдилар.

Мусиқа воситалари билан миллатлараро тотувлик руҳида тарбиялаш жараёни ўзига хос хусусият, эмоционал таъсири билан кўзга ташланади. Мусиқа санъатида ҳам ғоявийлик биринчи ўринда туради. Бизнинг асосий вазифамиз талабаларимизни мазмунан яхши, янгидан янги асарлар билан бойитилишдан иборат булмоғи лозим, бу борада қорақалпоқ халқ мусиқаларининг роли ва аҳамияти жуда катта. Мусиқа санъати ёш авлодларимизнинг ҳис

туйғуларига эмоционал таъсир кўрсатади, ўзига ҳос бадиий образлар орқали хилма-хил руҳий ҳолат ва кайфиятларни ифода этади. Яъни барча ўқувчиларни мусиқа санъатига жалб этиш, ғоявий дунёсини ҳар томонлама такомиллаштириш назарда тутилади. [2] Келгуси бўлажак авлодларимизни ҳар томонлама етук ва баркамол бўлиб етишуви учун юксак бадиий дид ва маданий малака ҳосил қилиш, буларни албатта миллатлараро тотувлик руҳида тарбиясиз амалга ошириб бўлмайди. Шунинг учун ҳам бизнинг Қорақалпоғистон Республикасига ташрифида Президентимиз Ш.М.Мирзиёев томонидан талабаларни миллатлараро тотувлик руҳида тарбиясига катта аҳамият ва эътибор берилиши ҳақида аълохида этибор қаратдилар.

Ҳозирги кунда Қорақалпоғистон Республикасида айниқса бадиий ҳаваскорлик тўгараги ташкил қилинмаган ҳеч қандай ташкилот ва муасссаса бўлмаса керак. Бунинг далили бўлиб Ўзбекистон Давлат санъат ва маданият институти Нукус филиали қошида ҳам кўпдан буён бадиий ҳаваскорлик тўгараклари ташкил қилиниб ишлаб келмоқда. Олийгоҳимизнинг раҳбарияти томонидан бу соҳага катта ғамхурлик қилинмоқда. Талабаларимиз бу тўгаракларга фаол қатнашиб, ўз маҳоратлари ва қобилиятларини устириш билан бирга бир-бирлари билан мусобақа ўтказишмақдалар. Масалан, «Рақс», «Эстрада», «Бақшилар» каби мусобақалар жуда қизиқарли ўтказилмоқда. Олийгоҳимизнинг барча тўгараклари ичида фольклор ва этнография кафедрасида қара жорға ансамбли мавжуд. Бундан ташқари ҳар бир факультетимиз қошида кичик тўгараклар ташкил қилинган. Масалан: тикувчилик қўл ҳунари, тумар халқ ансамбли ва шунга ўхшаш ансамбль ва тўгараклар ҳам ташкил қилиниб яхши йўлга қуйилган. Улар репертуарларига қўйидаги асарлар киритилган. Бақшилар ансамблига «Игалай», «Гулпақ», «Кенес», «Мухаллес»нинг турлари, «Назлы», «Ҳаўжар», «Қызлар уйге кир», «Суў серпер», «Бозатаў», «Дуўтарым мениң», И.Юсупов шери, Қ.Турдықулов куйи «Ўатан тәрийпи», Ж.Шамуратов куйи. «Яғлы бәҳәр», «Налыш» нинг турлари, «Муўса» куйи, «Мың тумен», «Нар ийдирген», «Қарадәли», «Жарғанат», «Торғай намасы», «Қара жорға», «Шерназар намасы», «Зийўаржан», «Илме султон», Ансамбл учун: «Сегоҳ», мақомининг илловага қисмига киритилган «Сувора», «Дугох Хусаин II», «Дугох Хусаин IV», «Дугок Хусаин V», «Дугох Хусаин VI», Бузрук мақомидан «Қашқарча рок», «Уфори рок» қисмларини кўрик беллашувлар ҳам муваффақиятли олиб чиқишга мувофиқ бўлдилар.

Ансамбллар репертуарларига киритилган асарлар «Тоҳир ва Зухра» драмасидан «Отмагай тонг», «Қашқарчаи мустозоди наво», «Соқинамаи мустазоди наво», Рост мақомидан «Соқаномаи сафтикалон» каби асарлар киритилган. Бундай ташкил қилинган бадиий ва ҳаваскорлик тўгараклари миллатлараро тотувлик руҳида тарбиялашда асосий омил бўлиб, у ўзига хос бир ижодий мактаб бўлиб келмоқда. Чунки бу жамоаларда оддийликдан мураккабликга, яъни мўтахассисликкача бориб етадилар.

Қорақалпоқ халқ куйлари: «Аксунгул», «Биле кел», «Қошадас», «Дембермес», «Назлыңң», «Бармайман санем», «Жақсырақ» ва яна бошқалар. Юқорида таъкидлаганимиздек ҳамма ўтказилаётган курик мусобақалар талабаларимизнинг орасида ижобий таъсир кўрсатмоқда. Бу танловларни ўтказишнинг асосий мақсади талабаларни миллатлараро тотувлик руҳида тарбиялаш шу билан бирга ижрочилик маҳоратини ўстириш ва маданий қадриятимизни билиш малакасини шаклландиришдир. Жамоада талабалар ҳам завқ оладилар, ҳам томошабинга завқ бағишлайдилар, яъни ўзи таъсирланса, иккинчи томондан у завқ бериб таъсирлантиради. Бу ерда ижрочи-талабалар ўз санъатини устозларга қиёслайдилар, изланадилар ва ижод қиладилар. Ўқитиш жараёнида биз талабаларни санъатнинг ҳар хил турлари бўйича, яъни ўзлари ёқтирган турлари бўйича, бир-бирлари билан бахслашганликларини, ўз маҳоратларига қойил даражада ишонч ҳосил қилганликларини кўрамиз. Бу ўтказилаётган тадбирларнинг яна бир яхши томони шундаки, қорақалпоқ халқ миллий санъатини, яъни халқ оғзаки-миллий профессионал санъатининг такомиллаштиришга қўйган ҳиссасидир ва уни ёшлар ўртасида кенг тарғибот ишлари олиб бораётганидадир. Қорақалпоқ халқи бой ва ажойиб ҳусусиятларга эга бўлган ижодий халқ. Бу ижодда халқнинг ҳаёти, фикр ёди ва интилишлари акс этиб туради. Халқ жуда ажойиб куйларни-қўшиқларни оғзаки сақлаб

келмоқда. Бу халқимизнинг хазиналарини асрлар бўйи авлоддан авлодга ўтиб силлиқланиб, жилоланиб халқнинг турмуш шароитлари ўзгаришларига қараб янгил-лангани ҳолда, уларнинг энг яхшилари бизнинг давримизгача етиб келмоқда. Бундай асарларимизнинг кўпи ҳозирги кунда ҳам халқимизнинг мусиқа ҳаётида ўз урнини йуқотмаган ва талабаларимизни миллатлар-аро тотувлик руҳида тарбиялашда катта аҳамиятга эгадур.

Адабиётлар

1. Азимов.Б.Г. Нравственное воспитание молодежи средствами народной музыки на материале музыкальной самодеятельности ПТУ Республики Ўзбекистан: дисс-канд, пед наук-Т; ТДПИ 1991, 188 с.

2. Моянов Ы. Қорақалпоқ халқ мусиқаси асосида ўқувчи-ёшлар маънавий-ахлоқий фазилатларини шакллантиришнинг ҳусусиятлари: педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) . … дис. – Тошкент, 2019. – 153 б.

REZYUME: Бу мақолада олийгоҳда ташкил этилган ансамбль ва тўгаракларда талабаларимиз фаол қатнашиб, ўз маҳоратлари ва қобилиятларини устириш билан бирга бир-бирлари билан мусобақа ўтказиш, миллий қўшиқлар асосида талабаларни миллатлараро тотувлик руҳида тарбиялаш ҳақида сўз этилган.

РЕЗЮМЕ: В данной статье рассказывается об активном участии наших студентов в ансамблях и клубах, организованных в университете, соревновании друг с другом наряду с овладением своими навыками и умениями, воспитании студентов в духе межнационального согласия на основе национальных песен.

SUMMARY: This article describes the active participation of our students in ensembles and clubs organized at the university, competition with each other along with mastering their skills and abilities, educating students in the spirit of interethnic harmony based on national songs.

JASLARDÍŃ ESTETIKALÍQ TÁRBIYASÍ RAWAJLANÍWÍNDA QARAQALPAQ BAQSÍSHÍLÍQ ÓNERI

S.E.Uzakov - *oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanısh sózler: atqarıw, sazende, baqsı, folklor, jiraw, xalıq atqarıwshı, muzıka.

Ключевые слова: исполнение, музыкант, бакчи, фольклор, жирау, народное творчество, музыка.

Key words: performance, musician, bakshi, folklore, jirau, folk art, music.

Prezidentimiz xalqımızdıń ruwxıy jetilistiriwinde dóretiwshilerdiń xızmeti oǵada úlken ekenin ayrıqsha atap ótip, rawajla-nıwımızdıń házirgi basqıshında barlıq taraw wákilleri qatarında mádeniyat hám kórkem óner xizmetkerlerinde jáne de belsene, jańadan-jańa dóretiwshilik ideyalar hám baslamalar menen jasaw, izleniw ruwxıy talap etilip atırǵanlıǵı atap ótti. Jaslardı watandı súyiwshilikke, tuwǵan jerge, xalıqqa Ana Watanǵa sadıqlıqqa taǵıda kóp ǵana adamgershiliktiń eń jaqsı paziyletlerin tárbiya-lawda muzıkanıń, ásirese xalıq muzıka ǵáziynelerinde batırlıq jırlar, terme-tolǵawlardıń, watan, miynet tuwralı hám úgit-násiyat qosıqlarınıń tásirsheńligi hámmege málim.

Qaraqalpaq xalqınıń muzıka mádeniyatı erte zamanlardan berli ósip rawajlanıp keledi. Bul rawajlanıw jaslardı tariyxshı alımlarımızdıń, ilimpazlardıń, ádebiyat hám kórkem óner izertlewshi alımlar, tárepinen izertlenip, hár tárepleme tastıyıqlanıp kelmekte. Qaraqalpaq xalqınıń muzıka mádeniyatın rawajlandırıwshılar, eń eskiden kiyatırǵan súyikli ónerpazlarımızdan esaplanılatuǵın-jırawlar, baqsılar, qıssaxanlar, qosıqshılar bolıp esaplanadı hám tilge alınadı. Olardıń sazı menen sózi xalıqtıń tilegine say únles bolıp keledi. Xalqımızdıń mádeniy miyrası bolǵan muzıka mádeniyatlarımızdı rawajlandırıwshılar bolǵan jıraw, baqsı, qıssaxan hám qosıqshılardıń tutqan ornı oǵada ullı.

Xalıqtıń awızeki ádebiyatın zamannan zamanǵa, atadan balaǵa alıp keliwshi, xalıq dóretpelerin yadlap, onı ózi jasaǵan zaman tiline beyimlep qayta islep, xalıqtıń awızeki sóz ónerin

sóylep, aytıp jırlap beriwshi, bul ónerge óziniń ómirin sarp etiwge xalıqtıń jırları jıraw menen baqsıları, qıssaxan menen shayırları, ertekshi menen sazende hám qosıqshıları boladı. Qaraqalpaq xalqı Orta Aziyada jasawshı ózbek, qazaq, túrkmen, xalıqları menen territoriyalıq hám tıǵız ekonomikalıq baylanısta uzaq ásirlerden berli birge jasap keledi. Olardıń ádebiyatı menen kórkem óneri, muzıkanıń jaqınlıǵı bir-biri menen baylanısta rawajlanıp kiyatırǵanlıǵı tariyxıy dereklerden málim hám ayqın kórinedi. Olar dóretken mádeniy miyraslar ózine tán úlken ayırmashılıqlar menen birge ulıwma xalıqlıq mádeniyattıń ósip rawajlanıwına qosqan úlken úlesi bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq xalqında duwtar shertip, qosıq aytatuǵın óner iyesiniń biri «baqsı» dep ataladı. Bul «Baqsı» sózi túrk tilles xalıqlarda burınnan kiyatırǵan eski sóz. Qaraqalpaq baqsıları ózbek, túrkmen baqsıları menen óz-ara jaqınnan qarım qatnasta bolıp, xalıqtıń toy-merekelerin birge sauısın óz repertuarlarınan hár tárepleme qosıq hám dástanlar menen bayıtıp baqsıshılıq ónerin rawajlandırıwda salmaqlı úlesi bar bolıp tabıladı. Ataqlı Axımbet baqsı, onıń belgili xalıq arasında húrmet hám úlken abırayǵa iye bolǵan ataqlı shákirtleri, Musa, Edenbay, Bayniyaz, Xojabala, Xudaybergen, Qurbaniyaz, Japaq, Esjan, Amet, Genjebay baqsılar hám qaraqalpaq xalqınıń klassik shayırı Berdaqta «Berdaq baqsı»-degen ataqqa iye bolıp óz baqsıshılıq mektebin dóretken Qaraqalpaq xalqınıń ataqlı baqsıları bolıp tabıladı. Baqsıshılıq ónerin keńnen ósip rawajlanıwına Túrkmen baqsısı Súyew baqsınıń qaraqalpaqlar menen kópten berli ómir súrip kiyatırǵan Arallı ózbek baqsılarınıń miyneti ayrıqsha belgili orın tutadı. (Arallı ózbek baqsıların «Qońıratlı baqsılar» Qaraqalpaq baqsılar depte aytadı. Qońıratlı baqsılar (Arallı)-namaların Qaraqalpaq namalarına aytadı).

Bıqsıshılıq óneri, xalqımız Orta aziyaǵa, kóship kelgennen keyin ásireses XVIII ásirde Xorezmge kelgennen keyin qaraqalpaqlar arasında baqsıshılıq óneriniń keńnen taralıwı hám rawajlanǵanı alımlarımızdıń, ádebiyatshı tili ilimpazlardıń miynetlerinde óz tastıyıqlawın tapqan. Ilimpaz alımlarımızdan - Qallı Ayımbetovtıń «Xalıq danalıǵı» Qabıl Maqsetovtıń «Dástanlar» baqsılar, jırawlar, «Qaraqalpaq jıraw, baqsıları» T.Adambaevtıń «Qaraqalapq muzıkası tariyxınan» atap kitaplarında ayqın kórsetilgen. Baqsıshılıq óneri, baqsılar Qaraqalpaqlar arasında XVIII ásirden burında bolǵanlıǵı, erte dáwirlerden baslanǵanlıǵın dálillep, biraq baqsıshılıqtıń keńnen gúllep rawajlanıwın, jetilisiwin XVIII ásirden dep tariyxıy dereklerge súyene otırıp tastıyıqlanadı.

Burınǵı baqsılarımızdıń dóretken nama-qosıqları, milliyligimizdi tanıwda, milliy mádeniyatımızdı hár tárepleme rawajlandırıwda, keleshek jaslardı milliy mádeniyatqa, tárbiyalawda qosıq-namalar dóretiwshi jaslarǵa úlgi bolıw menen qatar jol kórsetiwshi juldız retinde sanaları sózsiz. Xalqımızdıń muzıka mádeniyatın rawajlandırıwda Qarqalapq xalqınıń ataqlı baqsılarınıń dástan qosıqların atqarıwdaǵı ózgeshelikleri menen sheberlikleri, uqıplılıqları, xalqımızdıń yadında uzaq saqlanıw menen birge keleshekte de dawam ete beredi.

Qaraqalpaq xalqı uzaq ásirlerden beri óz turmıs tirishiliginiń aynası sıpatında túrli janrlarda bay muzıka mádeniyatın hám ádebiy miyrasın dóretken. Xalıqtıń awızeki ádebiyatın zamannan zamanǵa, atadan balaǵa alıp keliwshi, xalıq dóretpelerin yadlap, onı ózi jasaǵan zaman tiline biyimlep qayta islep, xalıqtıń awızeki sóz óserin sóylep, aytıp jırlap beriwshi, bul ónerge óziniń ómirin sarp etiwge xalıqtıń jırları jıraw menen baqsıları, qıssaxan menen shayırları, ertekshi menen sazende hám qosıqshıları boladı. Qaraqalpaq xalqı Orta Aziyada jasawshı ózbek, qazaq, túrkmen, xalıqları menen territoriyalıq hám tıǵız ekonomikalıq baylanısta uzaq ásirlerden berli birge jasap keledi. Olardıń ádebiyatı menen kórkem óneri, muzıkanıń jaqınlıǵı bir-biri menen baylanısta rawajlanıp kiyatırǵanlıǵı tariyxıy dereklerden málim hám ayqın kórinedi. Olar dóretken mádeniy miyraslar ózine tán úlken ayırmashılıqlar menen birge ulıwma xalıqlıq mádeniyattıń ósip rawajlanıwına qosqan úlken úlesi bolıp esaplanadı. «Ótmishin bilmegen xalıqtıń keleshegi joq» degen danalıq sózi úlken áhmiyetke iye. Bunda hárbir xalıq óziniń tariyxın, ata-babadan kiyatırǵan mádeniy miyrasın, mádeniyatın, ádebiyatın, kórkem ónerin, tariyxın biliwi keleshek jaslardı milliy mádeniyatqa, ózin-ózi tereń biliwge milliy ideyaǵa, mádeniy miyrasımızdı hár tárepleme tereń úyrenip barıwǵa shaqıradı. Qaraqalpaq xalqınıń muzıka mádeniyatı erte zamanlardan berli ósip rawajlanıp keledi. Bul rawajlanıw jaslardı tariyxshı alımlarımızdıń, ilimpazlardıń, ádebiyat hám kórkem-óner izertlewshi alımlar, tárepinen izertlenip, hártárepleme tastıyıqlanıp kelmekte. Qaraqalpaq xalqınıń muzıka mádeniyatın rawajlandırıwshılar,

eń eskiden kiyatırǵan súyikli ónerpazlarımızdan esaplanılatuǵın-jırawlar, baqsılar, qıssaxanlar, qosıqshılar bolıp esaplanadı hám tilge alınadı. Olardıń sazı menen sózi xalıqtıń tiligine say únles bolıp keledi. Xalqımızdıń mádeniy miyrası bolǵan muzıka mádeniyatlarımızdı rawajlandırıwshılar bolǵan jıraw, baqsı, qıssaxan hám qosıqshılardıń tutqan ornı oǵada ullı.

Ádebiyatlar

1. Q.Maxsetov «Qaraqalapq jıraw, baqsıları» 1983 j
2. T.Adambaeva «Qaraqalpaq muzıkası tariyxınan» 1985 j.
3. Ayimbetov Q. “Xalıq danaliǵı” Nókis Qaraqalpaqstan 1988.
4. Q.Maxsetov «Dástanlar, jırawlar, baqsılar» 1992 j
5. Balabekov.U.A. Vospitatelnie vozmojnosti muzikalnix Folklornix kollektivov.

REZYUME. Qoraqalpoq doston ijrochiligi jirovlar, baqshilar va qissaxonlar va bir qatorlari kiradi. Ularning har biri uziga xos malum ijtimoiy-siosiy sharoyitda yuzaga kelgan bolip, bir-biridan repertuaridagi dostonlar mazmunıni bilish bolip hisoplanadi.

РЕЗЮМЕ. Исполнение каракалпакского эпоса включает в себя жировы, бакшисы, новеллы и ряд строк. Каждый из них создавался в определенных общественно-политических условиях, и считается возможным узнать содержание былин в их репертуаре друг от друга.

SUMMARY. The performance of the Karakalpak epic includes zhirovs, bakshis, short stories and a number of lines. Each of them was created in certain socio-political conditions, and it is considered possible to learn the content of epics in their repertoire from each other.

QULAQSHÍNNÍŃ ZÍYANÍ

Karamatdin Zaretdinov – *«Texnogen hám kórkem ónertanıw» fakulteti dekanı, docent*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanısh sózler: muzıka, qulaqshın, shawqım, qulaq, rakovina, rezonator, dawıs bálentligi, otolaringolog, decibel.

Ключевые слова: музыка, наушники, звуки, громкоговорители, колонки, резонаторы, звуковые сигналы, отоларинголог, децибел.

Key words: music, headphones, sounds, loudspeakers, speakers, resonators, sound signals, otolaryngologist, decibel.

Házirgi jasap turǵan zamanagóy ómirimizdi muzıkasız kóz aldımızǵa keltire almaymız. Muzika bar jerde qulaqshında bar, basqalarǵa zıyan etpesten qálegen jerde qálegen namanı, qálegen waqıtta esitiw imkaniyatı tuwıladı. Biraq tilekke qarsı, ilmiy-medicinalıq izertlewler qulaq-shinnıń esitiw organımızǵa qarama-qarsı tásir kórsetiwin anıqladı. Sonlıqtan, qulaqshintiń zıyani hám onnan qalay durıs paydalanıwımızǵa anıqlıq kirgizip alıwımız kerek.

Qulaqshınniń zıyanı tek úskene sıpatında emes al onnan shıǵıp turǵan dawıstıń maksimal dárejede qattı shıǵip qulaǵımızǵa keri tásir etiwi ekenligin bilemiz.

Qulaq rakovinası júdá bir ózgeshe rezonator esaplanadı. Dáslep dawıs qulaq rakovinasına túsip esitiw jolları arqalı kúsheyip ishki qulaq jolına jetip baradı. (Ásirese haywanlarda, qulaq rakovinasınıń dawıs kelip turǵan mákanǵa qaray burılıwı arqalı dawıstıń tuwrıdan-tuwrı anıq esitiliwine alıp keledi).

Adamzattıń esitiw organınıń anotomiyalıq ózge-sheliginen kelip shıqqan halda shawqımlı seslerdiń normaları belgilenedi. Qulaqshındı qollanǵanda dawıs qulaq rakovinasın shetlep ótip tuwrıdan-tuwrı ishki qulaq jolına kelip túsedi. Sol sebepli qulaq rakovinası dawıstı kúsheyte almaydı biraq bul wazıypanı úskene dawıs kúsheytkish retlewshisi ámelge asıradı. Esitip atırǵan muzıkanıń dawıs bálentligi óziniń mólsherinde bolǵanında qulaǵımızǵa keri tásir kórsetpegen bolar edi. Biraq tilekke qarsı kópshilik adamlar muzıkanı dawıs mólsherinen bálentletip hám uzaq waqıt esitkendi xosh kóredi, bul jaǵday waqıt ótiwi menen esitiw qábiletine óziniń tásirin kórsete baslaydı. Waqıttıń ótiwi menen esitiw

qábileti tómenleydi, kópshilik jaǵdaylarda esitiw qábileti sanawlı kúnlerde júdá tez tómenlewi kútiledi. Esitiw qábiletin qalay saqlap qalıw múmkin? Bul gaqqında hár tárepleme másláhátler berilgen bolıp olardıń eń baslısı, qulaqshınlardan waz keshpegen halda esitiw qábiletin saqlap qalıw.

Qulaqshınlarda muzıkanı dawıs muǵdarınan zıyat hám uzaq waqıt esitiw, qulaǵımızdıń esitiw qabiletiniń tómenlewine alıp keledi. Olardıń barlıq túri ziyanlı ekenligin bilemiz, ásirese jastıqsha hám tıǵın túrindegi qulaqshinler júdá zıyan ekenligin yadta tutıwımız zárúr. Qulaqshınnan kelip turǵan bálent dawıstıń zıyanınıń tiykarǵı kriteriyasına tómendegiler kiredi: qulaqshınnan esitiw waqtında óziniń dawısın esitpew arqalı bálent dawısta sóylew, átirapqa beyimlesiwdiń keskin ózgeriwi hám ózgelerge húrmet penen birge tárbiyalıq áhmiyetiniń joq bolıwına alıp keledi.

Otolaringologlar aytıwınsha esitiw qabileti joǵalıwı jasardı deydi, sebebi ertede 70 jas shamasındaǵı adamlarda ǵana esitiw qabileti joǵalar edi, al házirgi waqıtta bul jaǵday 32-40 jastı quraydı. Otolaringolog - qánigeler, muzıkanı qulaqshında bir kúnde 60 minut esitiwdi másláhát etedi (qansha az bolsa - sonshelli jaqsı). Esitip atırǵan muzıkanıń dawıs muǵdarı 60 % ten aspawı tiyis. Ilajı bolsa muzıkanı qulaqshınsız tábiyiy halda esitiwdi qánigeler durıs dep biledi. Onnan kelip turǵan muzıkanıń dawıs bálentligi shama menen 110-120 decibeldi quraydı. Bul sanlar hesh nárseni aytpawı múmkin, biraq bul dawıs bálentligi qulaǵımızǵa sonday kúshli tásir etedi hátteki biz reaktiv samolyot janında 10 metr aralıqta turǵan menen teń dep esaplaydi.

Zamanagóy qulaqshınlardıń sapası hám qolaylıǵına qaramastan muzıkanı bálent dawısta muǵdarınan zıyat esitiw qulaq esitiw qábıletiniń tómenlewine alıp keletuǵının umıtpawımız kerek. Al ózimizge tiyisli zor esitiw qabiletimizdi tiklew ushın shıntlap uzaq waqıt emleniw tiyis boladı. Eń baslısı bunday jaǵday bolmaǵanı tiyis, óz den-sawlıǵımız óz qolımızda ekenligin umıtpayıq.

Ádebiyatlar

. А.Нисбетт. Звуковая студия "Связь" М 1979 стр 21.
2. Севашко А.В. Звукорежиссура и запись фонограмм. 2004 стр 359-360, 421.

REZYUME. Bu tezisda hozirgi kunda yoshlar orasidagı eng aktual muammo bo‘lgan quloqchinning inson organizmiga bo‘lgan nojuya tasiri, uning oqibatlari, qulog‘imizga og‘riqli tasir etishi, shovqinli ovozlarning normalarining bajarilishi haqida so‘z etiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной дипломной работе говорится о неблагоприятном влиянии наушников на организм человека, что является наиболее актуальной проблемой среди молодежи сегодня, ее последствиях, болезненном воздействии на наши уши, выполнении норм шумных звуков.

SUMMARY. This thesis talks about the adverse effect of headphones on the human body, which is the most urgent problem among young people today, its consequences, its painful effect on our ears, and the fulfillment of norms of noisy sounds.

KINO HÁM DRAMATURGIYA

ҚАРАҚАЛПАҚ КИНО ӨНЕРИ ДҮНЬЯСЫН КӨРКЕМ ФИЛЬМЛЕРИ МЕНЕН БЕЗЕГЕН ИНСАН

Баўетдинов Шарапатдин - *ассистент оқытыўшы*
Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис филиалы

Таяныш сөзлер: мәденият, көркем өнер, кадр, кино санааты, сес режиссёры.
Ключевые слово: культура, изобразительное искусство, кадр, кинематография, звукорежиссёр.
Key words: culture, art, personnel, film industry, sound director.

Қарақалпақ әдебияты соның ишинде қурамалы ҳәм қыйын жанр саналған комедияға қол урған ҳәм бул жанрдың өрлеўине салмақлы үлес қосып киятырған жазыўшы, сценарист Муратбай Нызанов бүгинги күнге шекем инсанлардың жүзинде ерксиз күлки оятқан шығармалары менен, сондай-ақ, драмалық, ҳәттеки турмыс соқпақларында қыйыншылық жүгин артқан ғайратлы инсанлар тәғдирин толық ҳәм анық сәўлелендирген повестлери менен оқыўшы тамашагөйлер ушын қәдирли инсан. Биз әдетте

айырым инсанларға жолыққанымызда оның келбетине қарап «жүзи ысық адам екен» ямаса «жүзлеринен нур жайнап тур» деген баҳаларды беремиз. Әйне усындай тәрийиплер қаҳарманымыз бир көргеннен-ақ күлимлеген көзлери менен адамларды өзине қаратыўшы Муратбай Нызановқа да тән екенин уйғарамыз. Шебер прозаик, сатирик, комик жазыўшы, киносценарист М.Нызановтың аты баспасөзде жәрияланған мақалалардың биринде «Қарақалпактың Азиз Несини» деп мақтаныш пенен тилге алынады. Шынында да, бүгинлиги тек ғана әдебиятымыз майданында емес, бәлким миллий киноөнеримиздиң раўажланыўына, сахналық шығармалардың байыўына жигерли мийнетин сиңдирип киятырған қаҳарманымызға әне усындай тәрийиплер жарасады.

Кегейли районында туўылып, кәмалға келген Муратбай Нызанов Қарақалпақ Мәмлекетлик университетин питкергеннен соң мийнет жолын М.Жуманазаров атындағы хожалықта ислеўден баслайды. Дәслеп «Кегейли турмысы», «Жеткеншек», «Еркин Қарақалпақстан» газеталарында мийнет етеди. Соңынан Қарақалпақстан телевидениесиниң бас редакторы, «Арал» журналының бас редакторы, «Қарақалпақстан» баспасының директоры ҳәм Қарақалпақстан телерадиокомпаниясы директорының орынбасары, «Қарақалпакфильм» киностудиясының директоры лаўазымларында иследи. Қаҳарманымыз талантлы киносценарист, жазыўшы ҳәм журналист сыпатында бүгинги күнге дейин бир катар шығармаларды дөретип, оқыўшы-тамашагөйлерге инәм етип келмекте. Оның дәслепки сатиралық гүрриңи «Қассаптың түси» деп аталады. Буннан соң усы сыяқлы бир неше юмор-сатиралық шығармаларды дөретти. Өз гезегинде дөретпелери өзбек, қазақ, татар, башқурт, ноғай тиллерине де аўдарма етиледи. Және де бир-биринен қызықлы, инсан минез-қулқының көз илмес қырларын, жәмийеттеги нуқсан-кемшиликлерди сын астына алды, күлкили тәризде түрли инсанлардың характерлерин өзинде жәмлеген шығармалары өз алдына китап болып баспадан шықты. Атап айтқанда, «Усындай да болады», «Сизге болмайды», «Адам жаманлағаны ушын», «Жат журттағы жети күн», «Ишек силем катты мениң», «Ғәзийне», «Еки канхор» ҳәм тағы басқа да басылымлары жарық көрди. Бул китаплардан орын алған ҳәр бир қысқа қатарлар, интермедиялар ҳәм пьесаларда жазыўшының қәлеми, стили, тили, талғамы сезиледи. Түрли жастағы, минездеги ҳәр түрли лаўазымдағы адамлар келбети, ҳайўанлар ҳәм ҳәтте предметлердиң де көринис, келбети толық ашып берилген. Мәселен, оның «Ушар тарелка» шығармасында кишкене қыздың монологы, «Шонтық шайыр монологы»нда болса өзин теңсиз қәбилет ийеси деп есаплайтуғын шайыр, ал «Тырнақ бояўы» дөретпесинде жас қызлардың турмысын пикир, характерлерин көрсете алған. Жоқарыда айтып өткенимиздей, жазыўшы әдебияттың комедия жанрында ғана емес, ал драма, проза соқпақларында да қунлы дөретпелерди оқыўшы тамашагөйлерге инәм етти. Бул жолда онын «Ақшагүл», «Душпан», «Ақырет уйқысы», «Пара» повестлерине қоса сахна жүзин байытқан «Еки дүньяның әўереси», «Күлме маған» комедиялары тамашагөйлер қалбинен терең орын алыўға үлгерди.

Муратбай Нызанов әдебиятымызда шығармаларының тили, өзиниң жанрлық өзгешеликлери ҳәм сөзди сатиралық нақыл-мақаллар менен өз орнында шебер қоллана алатуғын жетик юморист ҳәм драматург жазыўшы сыпатында айрықша орынға ийе. Дәслеп оның қысқа юмор-сатиралық шығармалары жөнинде сөз еткенимизде инсанның жүзин күлки оятыўшы еки аўыз сөзиниң өзи-ақ оқыўшылардың итибарын тартады. Мәселен, оның «Афишадан: «Арбаң аўдарылмасын» Аўдарған Әбдирейимов» деген катарларында-ақ жазыўшы тилиниң байлығын көремиз. Ол жәмийеттеги нуқсанларды инсан характеиндеги айырым қәсийетлерди сықмар, парахорларды өсекши шуғылларды дерлик бәрше кери қәсийетлерди сын астына алып, өз алдына терең мәни аңғаратуғын шығармаларын топламларында жарыққа шығарды. Усылардан оның студентлер өмиринен жазылған «Баслама», сондай-ақ «Реклама», «Қәтесиз жазатуғын адам», «Мен неге сыбырлайман?», «Анализ» ҳәм басқа да шығармаларының ҳәр бири оқыўшыны күлки майданына алып барады. Турмыстағы қызықлы көринислерди ўақыяларды өзиниң усылы ҳәм жазыўшылық қәбилети менен қағазға түсирген қаҳарманымыздың бундай шығармалары сан мың. Атап айтатуғын болсақ, оның «Гүлдирмама» комедиясында пьеса жазыў қағыйдаларынан бийхабар, «шебер» шала драматург елиў жаслы Марленов ҳәм оның «бахалы» комедиясын сахналастырыўға урынған маңлайы қурыған режиссёр ҳәм актёрлардың хызмет бабынан алынған қызықлы көринислер итибарымызды өзине қаратады. Яғный, комедияда драматург

Марленов ақша, байлық ушын түрли жоллар менен сәтсиз қунсыз шығармасын театр сахнасында қойыўға урынады ҳәм соның менен бирге ол өзин ең қәбилетли, теңи-тайы жоқ драматург сыпатында баҳалап, театр хызметкерлерине өз ҳүкимин өткермекши болады. Марленов шығармада иске аспайтуғын ўақыяларды, сахна нызам-лықларына сай келмейтуғын ҳәдийселерди киритеди ҳәм бул қағыйдалардың бул қағыйдалардың бузылыўы ақыбетинде режиссёр ҳәм актёрлар өз ислерин атқара алмай, илажсыз қалады. Олар Марленов ҳәр пьеса жазып алып келгенинде жүреклери суў ете қалады, ақыр-соңында актёрлар да пул жыйнап болса да Марленовқа берип, оның шығармасында рол ойнамаўға разы болады. Лекин қайтпас қара Марленов және сондай шығармасын режиссёр ҳәм актёрларға усынады. Шығарманың тийкарғы идеясы да усындай шала драматурглер тымсалында жазыўшылық тийкарын, сахналық шығармалар авторының өз алдына усылы, қағыйдасы болыўы лазымлығын, проза менен драманың айырмашылықларын көрсетпекши болған. Және де байлыққа өш, бул жолда тамнан таслайтуғын нәпәк кимселердиң келбетин өз дөретпесин пулға алмастыратуғын, жалатай адамларды анық сәўлелендирген.

Шығармадағы әйне конфликтлердиң ирге тасы болған түйин – бул Марленовтың жаңа пьесасын режиссёрлар додалаўынан басланады. Усының салдарынан режиссёрлар да қарсылықларға актёрлар менен айтысыўға дейин барады.

Әдебияттың ҳәр бир есигине кирип, ҳәр бир дөретпе ханасында отырып қәлем тербеткен М.Нызановты шын мәнисиндеги шеберлик мектеби басқышларын басып өткен жазыўшы, прозаик десек болады. Өйткени, оның өткир, инсан кеширмелерин толғанысларын, келбетин анық ҳәм айкын сәўлелендириўши, шығармалары оқыўшыны ойға салады. Сондай-ақ, қарақалпақ кино өнери дүньясын көркем фильмлери менен безеген М.Нызановтың бүгинги күнге шекем бул тараўда «Танка» (2003-жыл), «Уры», «Курорт» (2009), «Қоңсылар» (2010), «Қайсар» (2011), «Өмирдиң үш паслы» (2011), «Меҳригиё-Мәргия» (2012), «Қорған» сыяқлы бир-биринен әжайып толық метражлы фильмлери экранға шықты. Бул фильмлердиң ҳәр биринде жазыўшы қарақалпақ халқына тән миллийлик, үрп-әдет дәстүрлерди, турмыслық ўақыяларды, иснанлардың пейли-қылўаларын, гейде сада, гейде ҳаққеўил, гейде қуўақы, гейде болса тирсек қарақалпақлардың өмирдеги қызықлы мәўритлерин сүўретлеп үлкен экран арқалы жанландырды.

«Танка» фильми ушын Муратбай Нызанов Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлыққа миясар деп табылды.

Әдебиятлар

1. Абрамов А. А. О специфике музыкального содержания // Эстетические очерки. М., 1973. Вып. 3.
2. Абрамов В., Рихтер С., Попов О. Телерадиовещание: ущерб психическому и физическому здоровью //Broadcasting. 2001—2002. № 8.
3. Авербах Е. М. Музыка и СМК: Из прошлых прозрений, прогнозов и проблем //В зеркале критики: Из истории изучения художественных воспоминаний массовой коммуникации. М., 1985.
4. Аверина Н. Проблема бессознательного в художественном мышлении («Клип») //Современные проблемы аудиовизуальных средств массовой коммуникации. М., 1995.

РЕЗЮМЕ. Бул мақалада Муратбай Нызанов өмири ҳәм дөретиўшилиги ол дөреткен шығармалар ҳаққында сөз етиледи.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассказывается о жизни Муратбая Нызанова и его произведениях.

SUMMARY. This article talks about the life of Muratbay Nyzanov and his works.

TALANTLÍ ILIMPAZ HÁM BASSHÍ

Jabbarbergen Xojanov – *docent*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanısh sózler. muzıka, xor dirijyorlıǵı, auditoriya, festival, konferenciya.
Ключевые слово: музыка, хоровое дирижирование, зрительный зал, фестиваль, конференция.
Key words: music, choir conducting, auditorium, festival, conference.

Palwaniyazov Paxratdin Kudaybergenovich 1974-jılı 14-mayda Qaraqalpaqstan Respublikası Kegeyli rayonında tuwıldı. 1981-jılı Kegeyli rayonı XBB ne qaraslı №21 K.D.Ushinskiy atındaǵı orta mektepke oqıwǵa baradı. Ol mektepte oqıp júrgen dáwirlerinde-aq ziyrek, shaqqan, talantlı edi. Mektepte ótkeriletuǵın bayram keshelerinde saxnalıq kórinislerge, rayonda ótkeriletuǵın «Kórkem óner bayramları» tańlawlarına belsendilik penen qatnasıp júrdi. Muzıkaǵa degen qızıǵıwshılıǵı balalıq dáwirinen baslanǵan edi. Mektepti 1991-jılı tabıslı tamamlap Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutınıń «Súwretlew óneri hám muzıkalıq tálim» fakultetine oqıwǵa túsedi. Studentlik dáwirlerinde de, doslarınan shoq minezi, belsendiligi, til alǵıshlıǵı menen ajıralıp turatuǵın edi. P.Palwaniyazov 1996-1997-jılları Qori-Niyoziy atındaǵı Ózbekstan pedagogikalıq ilimiy institutı Qaraqalpaqstan filialında kishi ilimiy xızmetker bolıp jumıs basladı. 1997-2000-jılları ÓzFAQQB tariyx, arxeologiya hám etnografiya institutınıń kúndizgi bóliminiń aspirantı bolıp tálim aldı. 2000-2005-jılları Ajinyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedogogika institutı «Muzıka teoriyası hám xor dirijyorlıǵı» kafedrası asistent oqıtıwshısı, 2003-jılı «Qaraqalpaqstan muzıka mádeniyatı tariyxı» (1925-1950 jj) (Istoriya muzıkalnogo kulturı Karakalpakstane) temasında ilimiy jumısın tabıslı qorǵap shıqtı. 2005-2011 jılları Berdax atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti «Muzıkalıq tálim» kafedrası oqıtıwshısı. 2011-2012-jılları Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti «Muzıkalıq tálim» kafedrası docenti. 2012-2012-jılları Berdax atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti «Muzıkalıq tálim» kafedrası baslıǵı lawazımında islep keldi. 2013-2020-jıllar aralıǵında Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı direktorı lawazımında jumıs isledi. P.Palwaniyazov Ózbekstan mámleket kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialındaǵı iskerligi dawamında tálim sapasın hám kadrlar tayarlaw milliy programmasınıń nátiyjeliligin asırıw, studentlerdiń oqıp bilim alıwı hám erkin dóretiwshilik islewi ushın sharayatlar jarattı, filialdıń materiallıq-texnikalıq bazasın jaqsılaw boyınsha kóplegen jumıslardı ámelge asırdı. Sonıń menen birge, bul insannıń miynet súygishligi hám talapshańlıǵı arqasında 2017-2018-jıllar dawamında filialımızda turniket qoyıldı, auditoriyalar ushın parta, stol, stul úskeneleri, milliy oyın lipasları, filialımız mebeller, kompyuter texnikasınıń jańa markaları, printerler, proektorlar menen támiyinlendi.

2013-jılı filialda 2 kafedra shólkemlestirdi hám ilim doktorları hám kandidatlar, docentlerdi usınıs qılıp ilimiy potencialın 45,9% ke kóteriwge eristi. Respublikamızdıń mádeniyat hám kórkem óner tarawında jetik kadrlardı tayarlawda belsendilik penen xızmet kórsetti. Filialdı pitkerip shıqqan qánigeler respublikamızdaǵı teatr hám mádeniyat tarawlarında tabıslı xızmet etpekte.

P.Palwaniyazov 3 oqıw-metodikalıq qollanba hám 1 broshyura, Respublikada 23 xalıqaralıq 6 ilimiy-ámeliy konferenciya materialları, ilimiy jurnallarda 30 dan aslam ilimiy maqala, Respublika kólemindegi gazetalarda 9 maqalalar shıǵarǵan. Ol tayarlaǵan shákirtlerinen «Nihal» sıylıǵı iyesi L. Maxamatdinova hám J.Piyazov, «Ásirler sadası» xalıq aralıq festivalı laureatı hám «Keleshek hawazı» kórik tańlawı jeńimpazı S.Ayapovlar elimizge hadal xızmet kórsetip kelmekte.

Filial aymaǵınan tısqarı ol Qaraqalpaqstan Respublikası Moynaq rayonı Aral boyı regioninda terekler egiw joybarı boyınsha úlken jumıslar ámelge asırdı. Atap aytqanda, 2018-jılı Moynaq rayonınan 200 m^2 jer maydanı alınıp, ol jerde baǵ jaratıldı hám buǵan «Qoqon baǵı» dep at berildi. Ol jerge Ferǵana wálayatı Qoqon rayonınan 1000 túp múyweli terek náli hám 40 000 dana tez

ósiwshi kaliforniya teregi qálemsheleri egildi. Búgingi kúnde bulardıń 80%ti túbir taslap boy kótermekte.

P.Palwaniyazov miynet súygish, ıqlaslı basshı bolıp jumıs alıp bardı. Ol filialdıń barlıq jumıslarında belsene qatnasıp keldi. Hárdayım ilimiy hám pedagogikalıq jumısları boyınsha óz ústinde isledi. Filialda professor-oqıtıwshılardıń sabaqlardı jańa pedagogikalıq texnologiyalar hám oqıtıwdıń interaktiv metodları tiykarında júdá qızıqlı etip ótiwin támiyinlew menen birge olarǵa ámeliy járdemler berip bardı.

Bunnan tısqarı ol muzıka hám teatr jáne onı rawajlandırıw boyınsha birneshshe ilimiy maqalaları hám konferenciyalarǵa qatnasıp keldi. Palwaniyazov Paxratdin Kudaybergenovich kásiplesleri arasında óziniń bilimi, ilimi, miynet súygishligi hám adamgershiligi menen abıray itibarǵa iye boldı. Ol jası úlkenge de jası kishige de birdey húrmet izzet etip, báqulla janashır dos bolıp júretuǵın edi. Onıń qaraqalpaq kórkem ónerin hár tárepleme rawajlandırıw boyınsha aldına qoyǵan maqsetleri kóp edi, biraq sum ájel onı erterek aramızdan alıp ketti. Endi onıń ármanların keleshek áwlad álbette ámelge asıradı. Qábiletli ilimpaz, talapshań basshı, janashır dostımız Paxratdinniń esteligi bizlerdiń yadımızda máńgilik saqlanadı.

Ádebiyatlar

1. Allanazarov T. Teatr hám dramaturgiya. Nókis, «Qaraqalpaqstan» 1982.
2. Bobaev T. Adabiyotshunoslik asoslari. Toshkent, «Ózbekiston» 2001.

REZYUME. Maqalada qaraqalpaq kórkem óneri tariyxında úlken orınǵa iye bolǵan belgili ilimpaz hám basshı dramaturg Palwaniyazov Paxratdin Kudaybergenovichtiń basıp ótken ómir jolı hám ilimiy jumısları haqqında keń túrde sóz etiledi. Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutınıń direktorı sıpatında onıń instituttıń qáliplesiw hám rawajlanıw jıllarındaǵı alıp barǵan tınımsız miynetleri haqqında sóz etiledi.

РЕЗЮМЕ. В статье представлена подробная информация о жизненном пути и научных достижениях великого ученого и ведущего драматурга Палваниязова Пахратдина Худойбергеновича, занявшего важное место в истории каракалпакского искусства, будучи директором Государственного института искусства и культуры Узбекистана. говорится о его неустанном труде в годы становления института.

SUMMARY. The article provides detailed information about the life path and scientific achievements of the great scientist and leading playwright Palvaniyazov Pahratdin Khudoybergenovich, who occupied an important place in the history of Karakalpak art. It is about his tireless work as the director of the State Institute of Art and Culture of Uzbekistan during the development years of the institute.

ТЕАТРҒА БАҒЫШЛАНҒАН ӨМИР

Г.К.Рахманова - *оқытыўшы*
Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: театр, актёр, ампула, жанр.
Ключевые слова: театр, актер, ампула, жанр
Key words: theater, actor, ampoule, genre.

Рус актёры Михаил Семёнович Щепкин «Театр актёр ушын мешит. Бул оның муқаддес орны! Сениң өмириң, сениң атақ-абырайың бәршеси-бәршеси сениң сахнаға көрсеткен хызметиң менен өлшенеди. Сениң тәғдириң усы сахна менен байланыслы. Усы мешитти алды менен өзиң ҳүрмет ет, оннан кейин әтирапыңдағылардан да усыны талап ет, сахнаға қыянет етиў бул аўыр гүнә»-деген еди.

Ҳақыйқаттан актёрлық кәсип басқа кәсип ийелерине уқсамайды. Олардың тәғдири, атақ-абырайы да сахна менен өлшенеди. Тәбият инәм еткен илаҳий талант пенен мийнетти жәмлестирип халық алдында хызмет етеди. Бул мешит адамларға жақсылық нурларын шашады.

Қарақалпақ театрында усындай өмирин сахнаға бағышлаған, театрға садық хызмет еткен талант ийелери көплеп ушырасады. Олардың мийнет жоллары жаслар ушын ибрат мектеби. Сондай талантлы актёрлардың бири Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан халық артисти, марҳум устаз Шамурат Өтемуратов болады. Ол кең диапазонға ийе, драмалық жанрларда да кушли психологиялық образлар жаратыў менен комедия жанрында да өлмес образлар дөретти.

Ол 1929-жылы жаз айларында Тахтакөпир районында Қосўақов Өтемурат ағаның

шаңарағында дүньяға келген. Өтемурат аға перзентиниң қулағына азан айттырып Шамурат деп ат қояды. Шамурат балалығынан шаққан, тил алғыш болып өседи. 9 жасқа толғанда әкеси қайтыс болып күн көриси қыйынласып жүрген күнлериниң биринде, Ўатандарлық урыс басланып халықтың турмыс жағдайы әбден төменлеседи. Усындай күнлердиң биринде анасы Матсапаева Раўшан менен бирге дайысының қолына көшип барады.

Дайысы сол аўылда белгили Матсапаев Минаж деген бақсы ҳәм шайыр жигит еди. Сол аўылдағы барлық бақсы-жыраўлар менен жақсы қатнаста болып, үйинде тез-тез көрисип қосық айтып бәзимлер шөлкемлестирилетуғын еди. Белгили қыссахан шайыр Аббаз Дабылов пенен де жақсы қатнасықта болады. Ол да Тахтакөпирге келсе дайысының үйине келип туратуғын болған. Шамуратқа дайысының үйиндеги орталық руўхый дүньясының өсиўине, әдебият пенен мәдениятты жақсы көриўине себепши болады. Дайысының дуўтарын қолына алып азлап шертип ҳәм дәп қағыўды үйрене баслайды. Көркем өнерге, музыкаға болған ықласы усылайынша басланады.

Тахтакөпир далаларында дәп қағып, қосық айтып мал бағып жүрген кишкене бир бала, ўақыт өтип халқының сүйикли артистине айланады…

Орта мектепти питкерген Шамурат дайысының айтыўы менен Нөкис Аўыл-хожалығы техникумына тапсырады. Бирақ оның өзи аўыл-хожалығы тараўы бойынша кәсип таңлаўды қәлемес еди. 1951-жылы сол ўақыттағы А.Н.Островский атындағы Ташкент мәмлекетлик театр ҳәм суўретшилик институтына қарақалпақ курсын ашыў ушын бир топар институт муғаллимлери қабыллаў комиссиясына келеди. Республикамыздың барлық район, қалаларынан талантлы жаслар оқыўға тапсырыў ушын келе баслайды. Сол талантлы жаслар қатары Шамурат аға да тапсырып көреди. Шамурат аға қабыллаў имтиханында халық ишинде айтылып жүретуғын сатиралық қосықты айтып, секирип ойынға түсип бергенинде келген комиссиялар ишеклери үзилгенше күлип, характерли актёр шығады деп исенген.

1955-жылы институтты 9 бала питкерип келип театрда жумыс баслайды. Бул ўақытта театр жас қәнигели актёрларға зәрур еди. 1939-жылы Москва Луначарский атындағы театр көркем өнери институтының қарақалпақ студиясын питкерип келген жаслардан кейин қарақалпақ театрына келип атырған екинши топар профессионал қәнигели актёрлар болды. Олардың ишинде З.Пиязов, А. Жугинисов, А.Абдалиев, А.Жузимбетов, Б.Турсынов, А.Хожаназаров, Б.Қурбанов сыяқлы көркем өнер пидайылары театрда жумыс баслайды.

Ш.Өтемуратов театрға келиўден ақ спектакллердеги қаҳарман образларды жаратып кетти деп айталмаймыз. Оның тәбийий көринисиниң өзи комик ампулада болғанлықтан, режиссёрлар баслы роллерди бере бермеди.

1956-жылы режиссёр Төреш Алланазаров драматург Ж.Аймурзаевтың «Раўшан» музыкалы драмасын сахналастырып, Саттар ролин Шамурат Өтемуратовқа тапсырады. Саттар роли актёрдың театрдағы дебют роли болып оның келешегин анықлап береди. Буннан кейинги үлкен роллериниң бири Ж.Аймурзаевтың «Бердақ» спектаклиндеги Қутым суўпы роли болды. Қутым суўпы сумлықлы, күлкили характердеги образ еди. Тамашагөйлер ҳәз етип тамашалап жас актёрға табыслар тиледи. Буннан кейинде дөретиўшилик жолында усындай характерге ийе көплеген образлар жаратты. Олардан С.Хожаниязовтың «Сүймегенге сүйкенбе» комедиясындағы Шыраз молла, А.Бегимов, Т.Алланазаровлардың «Ғәрип ашық» музыкалы драмасындағы Молла роллери актёрды халыққа танытты.

1957-жылы Ташкент қаласында Қарақалпақстан әдебияты ҳәм мәдениятының ҳәптелиги өткерилиўи керек еди. Сонда Шамурат ағаның аяқ ойынға болған қәбилетин көрип, аяқ ойыншы етип алады ҳәм бир неше ойынларда қатнасады.

Өткен әсирдиң 60-70-жыллары радиода «Тикенек» сатиралық журналы, телевидениеде телеминиатюралар журналы жумыс баслайды. Усы журналлардың дәслепки қатнасыўшылары Жақсымбай Бекмуратов, Шамурат Өтемуратовлар еди. Жақсымбай десе Шамуратты, Шамурат десе Жақсымбайды көз алдына келтирип бир-биринен айырып айтпас еди. Комедия жанрында еки ири тулға болып бири-бирин толтырып турды. Күтилмегенде, Жақсымбай Бекмуратов 1975-жылы 40 жасында қайтыс болып қалады, бул қайғылы ўақыя бәринен де бетер Шамурат ағаға аўыр тәсир етти.

1975-жылы режиссёр Қуўатбай Абдиреймов драматург Кеңесбай Рахмановтың «Келин» комедиясындағы Дарымбет ролин тапсырады. Спектакльдиң сәтли шығыўында Дарымбет ролиндеги Шамурат Өтемуратовтың орны үлкен болды. Әпиўайы аўыл турмысынан алынған ўақыя, кемпир-ғарры баласын үйлендириў ушын таныс билислерден қыз излейди. Баласы болса, Ташкентте бирге оқыған қызы Айшаханды алып келеди. Пьесада күтилмеген ўақыялар, кемпир-ғарының садалығы күлки туўдырады. «Келин» комедиясы сол келетин келин менен

байланыслы болғаны менен пьесадағы бас қаҳарман Дарымбет. Шамурат Өтемуратовтың дөретиўшилигиндеги ең әҳмийетли роллериниң бири болып қалады.

1977-жылы усы автордың екинши дуья жүзилик урыс темасына бағышланған «Жаралы жүреклер» трагедиясы сахналастырылды. Пьесада Сапар ата менен Зернегул шешениң еки улы бирден урыста қаза табады. Келини болса қашқын Бодық тәрепинен өлтирилип кетеди. Бир шаңарақ усылайынша изсиз кетеди. Усы спектакльде Сапар ата ролин Шамурат Өтемуратов атқарады. Режиссёр Нажиматдин Ансатбаев усы ролди атқарып шығыўына исеним билдиреди. Комедия ампуласындағы актёр, трагедияда күшли драмалық образ дөретти. Режиссёрдың исенимин ақлады. Өзи сахнада турып жылады, тамашагөйлер де қосылып жылады. 1980-жылы Өзбекстан театрларының урыс темасына арналған фестивалы өткерилгенде «Жаралы жүреклер» спектакли биринши орынды алды. Сапар ата ролиндеги Шамурат Өтемуратов «Ең жақсы ерлер роли» номинациясы жеңимпазы болды.

Көп қырлы актёр излениўлери даўам етти. 1993-жыллары театрда байрамлар мүнәсибети менен «Саўға» театрластырылған байрам тамашалары сахналастырылғанда, 70 ке шамаласып қалған актёр атамыз ойын ойнап қосық айтып ҳәммени таң қалдырады.

Сондай-ақ, «Қарақалпақфильм» студиясында түсирилген «Танк» фильминдеги бас қаҳарман роли менен әжайып кино актёр сыпатында даңқын пүткил Өзбекстанға танытты. Өмири даўамында 70 тен аслам спектаклде роллер ойнады. Барлық жанрларда, ҳәр қыйлы характердеги инсанлардың образларын ашып бере алды. «Скапенниң ҳийлеси»инде Скапен (Ж.Б.Мольер), «Раўшан»да Саттар, «Бердақ»та Қутым суўпы (Ж.Аймурзаев), «Ғәрип ашық»та Молла (А.Бегимов, Т.Алланазаров), «Сүймегенге сүйкенбе»де Шыраз молла (С.Хожаниязов), «Келин»де Дарымбет, «Жаралы жүреклер»де Сапар ата (К.Рахманов), «Өжет»те Матирза (О.Әбдирахманов), «Әзирейлини алдаған адам»да Әльмендер (Т.Минуллин), «Аты өшсин»де Тессаферин (Г.Горин) қусаған образларын айрықша атап өтиў орынлы.

Шамурат Өтемуратов өмирлик жолдасы Уббиниязова Орынгул менен бирге турмыста сегиз перзентти тәрбиялап камалға келтиреди. олар ата жолын қуўмаған менен ҳәр бири Республикамыздың ҳәр қыйлы тараўларында хызмет етип келмекте.

2019-жылы театрда өткерилген Ш.Өтемуратовтың 90 жыллық юбилей кешесинде бирге оқыған курслас досты, марҳум Қарақалпақстанға мийнети сиңген мәденият хызметкери Аманияз Жүзимбетов еске түсириўинде оның жақсы актёр болыў менен үлкен адамгершилик пазыйлетке ийе болғанын, оқыған басқа балаларға қарағанда уқыплылығын ҳәм шаққанлығын, ислеген ис ҳәрекетлери менен ҳәммени кулдирип жургенлигин де айтып берип еди. Сол айтқандай Шамурат Өтемуратов талантлы актёр болыў менен бирге өмири жақсылықларға толы инсан болып өтти.

Оның қарақалпақ театр көркем өнериниң раўажланыўына қосқан үлеслери өз ўақтында баҳаланып барды. 1957-жылы Қарақалпақстан Республикасына хызмет көрсеткен артист, 1963-жылы Қарақалпақстан халық артисти, 1977-жылы Өзбекстан халық артисти ҳүрметли атақлары берилди. 1986-жылы Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты болды. Бир неше мәртебе Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан Республикалары ҳүрмет жарлықлары менен сыйлықланды.

Театрға пүткил саналы өмирин бағышлаған жаслардың әдиўли устазы, комик ампуладағы актёр, өзи күлип, басқаларды да күлдирип, күлки арқалы өмир тәшўишлерин умыттырған актёр Шамурат Өтемуратов, келешек әўлад ушын ибрат мектебин жаратып кетти.

Әдебиятлар

1. Т.Алланазаров «Каракалпакский театр». Издательство «ФАН», Ташкент 1966.
2. Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик академиялық музыкалы театрына 90 жыл. Нөкис «Билим» 2017.
3. Ж.Базарбаев «Рухыятымыз маржанлары». Нөкис «Билим» 2008.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолалда Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон халқ артисти, Бердақ номидаги давлат мукофати совриндори Шамурат Утемуратов ижро этган роллари ва ижодий ҳаёти ҳақида сўз этилади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассказывается о роли и творческой жизни Шамурата Утемуратова, народного артиста Узбекистана и Каракалпакстана, лауреата государственной премии имени Бердака.

SUMMARY. This article talks about the roles and creative life of Shamurat Utemuratov, People's Artist of Uzbekistan and Karakalpakstan, laureate of the state award named after Berdak.

ǴÁREZSIZLIK JÍLLARÍNDA QARAQALPAQ TEATR REJISSURASÍ
(Rejissyor I.Aybatovtıń dóretiwshiligi mısalında)

T.Seitnazarova – *assistent oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanısh sózler: teatr**,** aktyor, rejissyor, dramaturg, festival, talantlı aktyor, kórkem óner pidayısı.
Ключевые слово: театр, актер, режиссёр, драматургия, фестивал, плодовитый создатель и преданный искусству.
Key words: theater, actor, director, drama, festival, serkira inventive, art ransom.

Ózbek hám qaraqalpaq kórkem óneri hám mádeniyatınıń rawajlanıwına óz úlesin qosqan, xalqımız kewlinen tereń orın iyelegen, kásiplesleriniń hám shákirtleriniń súyikli ustazı, Ózbekstanǵa xızmet kórsetken mádeniyat xızmetkeri Irzamurat Aybatov házir aramızda joq.

Ol 1961-jılı Qaraqalpaqstan Respublikası Kegeyli rayonında tuwılǵan. Balalıǵınan kórkem ónerge bolǵan qızıǵıwshılıǵı onı 1978-jılı Tashkent mámleketlik teatr hám súwretshilik kórkem óner institutınıń “Drama teatrı hám kino artyorlıǵı” fakultetine oqıwǵa kiriwge sebepshi boladı.

Birinshi ustazı hám kurs basshısı Aman Abdurazzaqovtan tarawdıń sırların úyrendi. Oqıwı dawamında óz qábiletin kórsetip, itibarǵa tústi. Diplom spektakli ushın Molyerdiń “Skapenniń hiylesi” shıǵarması saylap alınadı.

Ol Silvestr rolın tabıslı atqarıp shıqtı. Oqıwdı tamamlap, Qaraqalpaq mámleketlik jas tamashagóyler teatrında aktyor bolıp óziniń dáslepki miynet jolın baslaydı. Usı kúnnen baslap Qaraqalpaq teatr kórkem óneri rawajlanıwında óziniń múnasip úlesin qosa basladı. Ózbek hám Qaraqalpaq xalqınıń ózine tán milliy kórkem ónerin úgit-násiyatlaw hám olardıń xalıqlar kórkem ónerinde óz-ara baylanısın teatr tarawında sáwlelendiriw maqsetinde tınımsız miynet etti.

Irzamurat Aybatov óziniń aktyorlıq dóretiwshiligi dawamında júzden aslam bir-birin qaytalamaytuǵın roller atqardı. Bular:

K.Raxmanovtıń “Toǵız tońqıldaq bir sheńkildek” spektaklinde - Allaniyaz bay, S.Xojaniyazovtıń “Úmit ushqınları”nda - Diyqan, S.Jumaǵulovtıń “Adamlar qalay buzılǵan”da - Wázir, A.Ótalievtiń “Sultan Jalaliddin Manguberdi”de – Toqayxan, S.Jumagulovtıń “Kúyewińdi berip tur”da – Manas, K.Goldoniniń “Eki bayǵa bir malay”nda – Silvio, Molerdiń “Skapenniń hiylesi”nde – Silvestr sıyaqlı obrazlar dóretip, tamashagóyler kewlinen orın alıp, alǵıslarına miyassar boldı.

Belgili aktyor I.Aybatov “Qaraqal-paqfilm”de de birqansha obrazlar dóretti. Atap aytqanda, M.Nızanovtıń “Kurort” kinofilminde – Mırzabay, “Ómirdiń úsh paslında – Jumabay, “Urı”da – Qazaq kisi obrazların sáwlelendirdi hám xalqımızdıń súyikli aktyorına aylandı.

Ádette belgili aktyorlar saxnalastırǵan spektakllerden kewli tolmasa ózin rejissyorlıq tarawda da sınap kóriwge qarar etedi. Bul tarawda oǵan rejissyor Rembay Tóreniyazov ustazlıq etti hám birgelikte S.Salahiddinovtıń “Ómir esik artında” spektaklin saxnalastırdı. Bul spektakl onıń birinshi rejissyorlıq jumısı boldı. Spektakl tabıslı shıqqannan keyin onıń ózine degen isenimi artıp, rejissyor sıpatında bir-birin táki-rarlamaytuǵın spektakller saxnalastırdı. Teatr jámáati oǵan isenim bildirip, 2005-jıldan teatrdıń bas rejissyorı etip tayınlandı. Ómiriniń aqırına shekem bas rejissyor bolıp miynet etken I.Aybatov túrli janrlarda 40 tan aslam spektakller saxnalastırdı.

Teatrdaǵı hám kinodaǵı dóretiwshiligi sıyaqlı rejissurada da tanımalı bola basladı. Máselen, H.Muhammad hám T.Azizxojaevlardıń “Kúyewler bellesiwi”, F.Babajanovanıń “Anam, janım anam”, K.Raxmanovtıń “Toǵız tońqıldaq bir sheńkildek”, Q.Mátmuratovtıń “Kempirge talas”, G.Tursunovanıń “Sınaq”, P.Aytmuratovtıń “Ana qızım, shıraǵım”, R.Yurievtıń “Fermer Nurım ata, J.Mahmudovtıń “Sadıq doslar”, P.Aytmuratovtıń “Arzıwlar qanatında”, “Awılǵa qaytıw” sıyaqlı spektakllerdi zamanagóy usılda saxnalastırıp, tamashagóyler hám qánigelerdiń kewlinen orın aldı.

Tınımsız izleniwler óz nátiyjesin berdi. 1987-jılı K.Kárimovtıń Qaraqalpaq xalıq ertegi tiykarında saxnalastırǵan “Altın teńge” spektaklindegi – Qarabay obrazın dóretkeni ushın “Jıldıń eń jaqsı milliy obrazı” nominaciyası jeńimpazı bolǵan bolsa, 1990-jılı Tashkent qalasında ótkerilgen “Orta Aziya hám Qazaqstan jas tamashgóyler teatr festivalında” “Eń jaqsı atqarǵan epizotlıq roli ushın” nominaciyasın qolǵa kirgizdi. Onıń miynetlerin múnásip bahalap, 1994-jılı Qaraqalpaqstan “Jaslar” sıylıǵınıń laureatı boldı. 2007-jılı Túrkmenstannıń Ashqabat qalasında ótkerilgen “Milliy folklor hám teatr kórkem óneri” festivalında, sol qatarı Mısırdıń Kair qalasında ótkerilgen IX “Xalıqaralıq

eksperemental teatrlar” festivalında eń joqarı nominaciyaǵa iye boldı. 2011-jılı Tashkent qalasında ótkerilgen “Teatr.uz” ekinshi xalıqaralıq teatr festivalında teatr jámáátiniń miyneti múnásip bahalandı. 2011-jılı “Ózbekstan Respublikasına xızmet kórsetken mádeniyat xızmetkeri” ataǵı menen sıylıqlandı.

Aramızdan erte ketkennen soń, teatr jámááti Irzamurat Aybatovtıń teatr haqqındaǵı pikirlerin eslep “Teatr – bul meniń ómirim. Teatr – bul bizlerdiń úyimiz. Bul jerde barlıq kásiplesler bir shańaraq aǵzasındaymız” – degen sózlerin esleydi. Baspasózdegi maqalasında “Ómirimniń derlik barlıq este qalarlıq waqıtları teatr menen baylanıslı. Usı dárgayǵa kelgenimde mennen baxıtlı adam joq edi. Bul waqıyaǵa 37 jıldan asıptı. Usı dáwir ishinde saxnalastırǵan birqansha spektakllerim Ashxabad qalasında ótkerilgen “Milliy folklor hám teatr kórkem óneri”, Kairde ótkerilgen IX Xalıqaralıq teatr festivalında joqarı orınǵa hám nominaciyaǵa múnásip dep tabıldı. Miynet adamdı shınıqtıradı, waqtı kelgende sawǵaları menen sıylaydı. Dóretiwshilikte bir minutta toqtamaw rejissyordıń altın qaǵıydası…” – degen pikirleri onıń ómiri hám dóretiwshiliginiń esabatına uqsaydı.

Juwmaqlap aytqanda, tákirarlanbas talant iyesi, teatr kórkem óner pidayısı, qısqa ómiri dawamında tanımalı bolǵan hám xalqımız kewlinen orın aldı. Ol tamashagóyler kózqarasınan hám kórkem talaptan kelip shıǵıp zamanǵa say qaharmanlardı jaratıw máselesinde úlgi kórsetti. Irzamurat Aybatovtıń Qaraqalpaq teatrındaǵı xızmeti aktyorlıq sheberligi, rejissyorlıq sheshimi hám dramaturgiyadaǵı izleniwleri ózine tánligi menen tamashagóyler kewlinen shıǵa alǵanı ushın xalqımız qálbinde máńgi jasaydı.

Ádebiyatlar

1. Qaraqalpaq mámleletlik jas tamashagóyler teatrı T.: - Teatr // 2019. № 3.

2. A.Seytov. Qaraqalpaq mámleletlik jas tamashagóyler teatrı rejissurasınıń tiykarshılarınan biri. T.: - Teatr // 2021. №1.

3. T.Urazov. Teatr onıń ómiri edi.Qaraqalpaqstan jasları. / 2021.14-yanvar №2.

4.G.Juginisova. Siz mangi jasaysız, teatr saxnasında. .Qaraqalpaqstan jasları.. / 2021.16-yanvar.

5. T. Seitnazarova Modern Science and Research 2. Educational significance of Berdaq's poet works and the place of" Khalyk ushin" opera on the theater scene.

РЕЗЮМЕ. Мақола қорақалпоқ ёш томошабинлар театрининг машхур актёри, бош режиссёри, қатор совринлар эгаси, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган маданият ходими Ирзамурод Айбатовнинг ижодий фаолияти ҳақида.

РЕЗЮМЕ. Статья о творческой деятельности известного актера, главного режиссера Каракалпакского театра юного зрителя, обладателя ряда призов, заслуженного работника культуры Республики Узбекистан ирзамурода Айбатова.

SUMMARY. The article is about the creative activity of the famous actor, chief director of the Karakalpak Theater of the young spectator, winner of a number of prizes, Honored Worker of Culture of the Republic of Uzbekistan irzamurod Aybatov.

SES JAZÍW TEXNOLOGIYASÍNÍŃ RAWAJLANÍW BASQÍSHLARÍ
(Rossiya ses rejissyorlıǵı mısalında)

Tilepov Quatbay Nukusbaevıch - *assistent oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanısh sózler: mádeniyat, kórkem óner, kadr, kino óneri, ses rejissyorı.
Ключевые слово: культура, изобразительное искусство, кадр, кинематография, звукорежиссёр.
Key words: culture, art, personnel, film industry, sound director.

Rossiyada ses rejissyorlıǵı kásibiniń qáliplesiwi ótken ásirdiń 30-jıllarında júz bergen. Bul proceste kino sheshiwshi rol oynadı. Moskva hám Sankt-Peterburgtaǵı ilimpazlar gruppaları derlik bir waqıttıń ózinde Rossiyada optikalıq usıl járdeminde plyonkaǵa dawıs jazıw ushın birinshi qurılmalardı jarattı.

Izertlewshilerdiń pikirine kóre, birinshi dawıslı súwret ekranda kórsetilgen muzıka ásbapları dawısın tákirarlaw qábiletin kórsetetuǵın koncert programması (1930) edi. Dawıstı jazıw hám birinshi dawıs jazıw qurılmalarında tıńlaw elektromexanikakalıq usılda isletilingen plyonkada ámelge asırıldı (birinshi qurılma oylap shıǵarıwshı A.F.Shorin atınan "Shorinophone" dep atalǵan). Shorinophone birdey qurılmada tákirarlanǵan kóp jollı mexanikalıq kese jazıwdı ámelge asırdı. Shorinofonda jazıp alıw hám kóbeytiw elementiniń rolin arnawlı bas atqarǵan, oǵan truba kesiw ushın keskish kiritilgen hám jırlaw ushın korund iynesi kiritilgen.

Radio esittiriwdiń jaratılıwı hám rawajlanıwı ses rejissyorlıǵı kásibiniń rawajlanıwda úlken rol oynadı. Ótken ásirdiń 30-40-jılları tiykarǵı jazıw quralları úlken mum yamasa tonfoil diskları edi. Bul disklarda audio treklar elektromexanikalıq tárizde kesilgen, olardan jazıw birdey qurılmada tıńlanǵan. Eger 30-50-jıllarda texnikalıq tárepten dawıs jazıw úskeneleriniń nadurıslılıǵı sebepli júdá kóp árman etilgen bolsada, ses rejissyorlıǵı ustaları qashannan berli payda bolǵan, olardıń atları óz ortalıǵında keń tarqalǵan - D.Gaklin, A.Grossman, S. Pazuxin, hám taǵı basqa. Olardıń umtılıw háreketleri menen klassik muzıkanı jazıp alıw texnologiyası az-azdan "janlı" kontsertlerde de, studiya maydanlarında da basqıshpa-basqısh islep shıǵıldı. Olar programmanı jazıp alıwda joqarı kórkem sapaǵa eristi. Optika-mexanikalıq televizordıń birinshi uzatılıwı - katodlı trubkalı televidenieniń ashılıwı – 1931-jılı Moskvada hám 1932-jılı Leningradta bolıp ótti. 1938-1939-jılları bul qalalarda televideniye orayları ashılıp, olar sol waqıtta vakuumlı trubkalardan paydalanǵan halda aldıńǵı dawıs studiyası úskeneleri menen úskenelestirilgen.

Rossiyada radio hám televideniye tarmaqlarınıń keń rawajlanıwı ótken ásirdiń 50-jılları baslanǵan. 1980-jılı mámleketimizdiń hár túrli qalalarında 120 ǵa jaqın teleoraylar hám 180 ge jaqın radio úyleri bar edi. 1950-1960-jılları dawıs jazıw studiyaların texnikalıq tárepten qayta úskenelew ámelge asırıldı.

Birinshi trubkalı magnitafonlar hám miksher pristavkaları payda boldı, magnitofonlardıń assortimenti keńeydi, kúsheytkishlerdiń texnikalıq kórsetkishleri jaqsılandı hám taǵı basqa 1960-jıllardan baslap stereofonik radio esittiriwdiń aktiv keń kólemde tarqatılıwı baslandı.1960-jıllardıń aqırında dawıs studiyaların jańa úskeneler menen qayta úskenelewdiń ekinshi dáwiri baslandı: birinshi náwbette tranzistorlarda, 1970-jıllardıń ekinshi yarımınan bolsa audio signallardı qayta islew úskenesi (reverberlar, kompressorlar, shawqımlardı kemeytiw) menen integral mikrosxemalar boyınsha sistemaları hám basqalar). Sol waqıtta "Lenfilm" kinostudiyaları magnit jazıwdı ózlestirgen edi. Stereo hám kóp trekli magnitofonlar, stereomikrofonlar, jańa, zamanagóy hám aldıńǵı mikslaw pristavkaları payda bola basladı hám keń tarqaldı.

Bul proceslerdiń barlıǵı tábiyiy ses rejissyorlarınıń jumıs texnologiyasında sezilerli ózgerislerge alıp keldi. Jańa texnikalıq bazanıń rawajlanıwı menen dawıstı redaktorlaw, qayta jazıw hám izbe-iz over dublyaj qılıw múmkinshiligi payda boldı. Dawıstı kóp trekli jazıp alıw hám odan keyin barlıq dawıs komponentlerin aralastırıw fonogrammalardı qayta islew imkaniyatın berdi. Mısalı, jasalma reverberaciyadan paydalanıw xojalıq derekler dawısın sezilerli dárejede bayıtdı, kompressorlardan paydalanıw bolsa fonogramma dawısın jáne de bay hám tıǵızraq etdi. Bul dáwirde jergilikli ses rejissyorlarınıń jańa áwladı qáliplesti, olar joqarı sapalı hám joqarı kórkem dawıs jazıwların jarattı - I.Veprintsev, V.Babushkin, S.Shugal, V.Dinov, M.Vendrov, Y.Xaron, P.Kondrashin, V.Vinogradov hám taǵı basqa. Olar kóbinese texnikalıq qurallardıń jetpesligin ózleriniń ziyreklilikleri menen toltırıwǵa májbúr boldı.

Rossiyada ses jazıwdı rawajlandırıwdıń úshinshi dáwiri 1980-jılları baslanǵan hám házirge shekem dawam etpekte. Jańa cifrlı hám kompyuter texnologiyalarınıń payda bolıwı menen dawıstı qayta islew procesi ózgerdi, keńisliktegi dawıs jazıw sistemaları aktiv túrde engizildi. Bulardıń barlıǵı dawıs studiyaların jańa qayta úskenelerdiń keń kólemli procesine sebep boldı. Házirgi waqıtta jetekshi dawıs jazıw studiyaları hár qıylı cifrlı úskenelerden paydalanıwǵa ótken yamasa ótip atır. 1990-jıllardan baslap Moskva, Sankt-Peterburg hám basqa qalalardaǵı studiyalar kompyuterdi redaktorlaw stanciyalarınan paydalandı.

Cifrlı texnologiyalarǵa ótiw sızıqlı bolmaǵan dawıstı redaktorlaw, kóplegen arnawlı effektler hám keńisliktegi kodlaw sebepli jańa múmkinshiliklerdi ashıp beredi, bul sizge hár qıylı akustikalıq mákan jaratıw, jańa tembrlerdi kirgiziw hám jańa tembrlerdı qollaw imkaniyatın beredi. Dawıs texnologiyasın rawajlandırıwdıń jedel hám qaytarıp bolmaytuǵın procesi keleshekte kino, televideniye hám radio ushın jergilikli ses rejissyorlıǵınıń jáne de joqarı dárejesine alıp keledi. [1]

Bul bolsa, óz gezeginde, qánigeler ushın dawıstı jazıp alıw, qayta islew hám redaktorlaw boyınsha jańa qosımsha múmkinshiliklerdi ashıp beredi hám virtual dárejede dawıs jazıwların

jaratıwda ózine isenimli dóretiwshilik ideyalardı ámelge asırıw imkaniyatın beredi. Solay etip, zamanagóy televideniye hám radionıń ses rejissyorlıǵına cifrlı texnologiyalardıń aktiv engiziliwi úlken tásir kórsetip atır. Biraq onıń unamlı hám unamsız tárepleri bar, bul, álbette, tolqınlardıń dawıs ortalıǵı jaǵdayına tásir etedi.

Juwmaqlastırıp aytqanda, Rossiya televideniye hám radiosında házirgi kúnde zamanagóy texnikalar menen támiyinlenip xalıq ushın sapalı kórsetiwler tayarlanıp kelinbekte.

Ádebiyatlar

1.Абрамов А. А. О специфике музыкального содержания //Эстетические очерки. М., 1973. Вып. 3.
2.Абрамов В., Рихтер С., Попов О. Телерадиовещание: ущерб психическому и физическому здоровью //Broadcasting. 2001—2002. № 8.
3.Авербах Е. М. Музыка и СМК: Из прошлых прозрений, прогнозов и проблем //В зеркале критики: Из истории изучения художественных воспоминаний массовой коммуникации. М., 1985.
4.Аверина Н. Проблема бессознательного в художественном мышлении («Клип») //Современные проблемы аудиовизуальных средств массовой коммуникации. М., 1995.

REZYUME. Bul maqalada Rossiyada ses rejissyorlıǵı kásibiniń rawajlanıw basqıshları, dawıs jazıw úskeneleri túrleri, radio hám televideniye tarmaqlarınınıń keń rawajlanıwı haqqında sóz etiledi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются этапы развития профессии звукорежиссера в России, виды звукозаписывающего оборудования, широкое развитие радио-и телевизионных сетей.

SUMMARY. This article will talk about the stages of development of the profession of sound directing in Russia, the types of sound recording equipment, the wide development of radio and television networks.

BIBLIOGRAFIYA HÁM MÁDENIYAT

KITAPXANA ISKERLIGI RAWAJLANÍWÍNDA INNOVACION TEXNOLOGIYALARDÍŃ ÁHMIYETI

Aytımova Dilbar Aymuratovna – *úlken oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: kutubxona ishi, raqamlashtirish, ta’lim texnologiyalari, elektron kutubxonalar, axborot savodxonligi, kutubxona xizmati, raqamli resurslar.

Ключевые слова: библиотечное дело, цифровизация, информационные технологии, электронные библиотеки, информационная грамотность, библиотечное обслуживание, цифровые ресурсы.

Key words: librarianship, digitalization, information technology, electronic libraries, information literacy, library services, digital resources.

Kitapxanalardıń tariyxı áyyemgi civilizaciyalardan baslap mıń jıllıq bolıp, bul dáwirde kitapxanalar fakt hám bilimler saqlaytuǵın orınlardan ibarat edi. Áyyemgi Mesopotamiya hám Mısırda kitapxanalar áhmiyetli hújjetler, diniy tekstler hám ilimiy shıǵarmalar saqlanatuǵın gúlal taxtasha hám papiruslar toplamı bolǵan. [1, 12-18] Jazıwshılıq hám mádeniyat rawajlanıwı menen kitapxanalar ilimpazlar hám filosoflar bir-biri menen pikirlesiw hám izertlewler alıp barıwı múmkin bolǵan bilim oraylarına aylandı. Orta ásirler áyyemgi tekstlerdi saqlaytuǵın hám kóshiretuǵın kitapxanalarınıń dúziliwi menen belgilengen. Bul kitapxanalar, ásirese, Evropada, mádeniy krizis hám urıslar dáwirinde bilimlerdi saqlawda tiykarǵı áhmiyetke iye boldı. Renessans, óz náwbetinde, kitapqa hám bilimge qızıǵıwshılıqtıń jańa tolqının payda etti, bul bolsa jámiyetlik kitapxanalardıń jaratılıwına hám oqıtıwshilar bilimdi beriwinde kitap baspalarınıń roliniń kúsheyiwine alıp keldi. XVIII hám XIX ásirler kitapxanalar keń xalıq ushın ashıla baslaǵan dáwirler boldı. Aǵartıwshılıq ideyasınıń payda bolıwı menen kitapxanadan xalıqtıń barlıq qatlamları paydalanıwı múmkin boldı, bul bolsa sawatlılıq hám bilimlendiriwdiń tarqalıwına xizmet etti. Bul dáwirde "pulsız xalıq kitapxanası" koncepciyası payda boldı hám bul bilimnen paydalanıwdı demokratiyalastırıw boyınsha salmaqlı qádem boldı. XX ásir texnologiyalardıń jedel rawajlanıwı, jańa media formatlar: audiovizual materiallar, mikrofilmler

hám keleshekte sanlı texnologiyalar payda bolıwı dáwiri boldı. Kompyuterlestiriwge ótiw menen kitapxana jumısı ózgerdi hám kitapxana katalogları elektron túrde paydalanıla basladı, bul bolsa informaciyanı izlewdi ádewir ápiwayılastırdı. XXI ásir baslarında kitapxanalar internet hám sanlastırıwdıń jedel rawajlanıwı menen baylanıslı jańa qáwip-qáterlerge dus keldi. Onlayn resurslar hám elektron kitaplardıń payda bolıwı informaciyanı paydalanıw tárizin ózgertip jiberdi. Kitapxanalar sanlı kollekciyalar, onlayn maǵlıwmatlar bazaları hám túrli bilimlendiriw baǵdarlamalarınan paydalanıw imkaniyatın berip, usı sharayatqa beyimlesken. Solay etip, kitapxanalardıń tariyxıy konteksti olardıń bilim saqlawdan bilimlendiriw hám mádeniy proceslerde belsene qatnasıwına shekemgi evolyuciyasın kórsetedi, sanlı dáwirge beyimlesiw bolsa olardıń rawajlanıwındaǵı jańa basqısh bolıp, onda olar dástúrler hám innovaciyalar arasındaǵı teń salmaqlılıqtı tabıwı kerek. [2, 78-85]

Málimleme tiykarǵı resursqa aylanıp baratırǵan házirgi dúnyada kitapxanalar tez ózgerip atırǵan sanlı landshaftqa beyimlesiw zárúrligine dus kelmekte. Sanlastırıw, jańa texnologiyalardı engiziw hám xızmet kórsetiw usılların ózgertiw – bulardıń barlıǵı kitap-xanalardıń aman qalıwı hám rawajlanıw strategiyasınıń ajıralmas bólegine aylandı. Bul maqalada kitapxanalar óziniń beyimlesiwin ámelge asıratuǵın tiykarǵı baǵdarlardı kórip shıǵamız hám olardıń málimleme jámiyeti kontekstegi áhmiyetin talqılaymız. Beyimlesiw jolındaǵı dáslepki qádemlerden biri elektron resurslardı jedel engiziw boldı. Kitapxanalar elektron kitaplar, jurnallar hám ilimiy maqalalardı satıp alıwdı basladı, bul bolsa paydalanıwshılardıń informaciyadan paydalanıw imkaniyatın sezilerli dárejede keńeytti. Sanlı arxivlerdiń jaratılıwı qoljazbalar hám tariyxıy húJjetler sıyaqlı siyrek ushırasatuǵın materiallardı saqlaw, olardı keń jámiyetshilik ushın qolaylı etiw imkaniyatın beredi. Bul tek ǵana mádeniy miyrastı saqlawǵa járdem bermey, al kitapxanalardı sanlı dáwirde áhmiyetli bilim orayına aylandırmaqta. [3]

Málimleme texnologiyalarınıń engiziliwi kitapxana xızmetiniń áhmiyetli tárepine aylandı. Integrated Library Systems (ILS) járdeminde kitapxana proceslerin avtomatlastırıw kitaplardı kataloglastırıw hám esabın ádewir ápiwayılastırdı. Onlayn kataloglar (OPAC) paydalanıwshılarǵa internet arqalı kerekli materiallardı izlew hám tabıw imkaniyatın beredi, bul kitapxana menen óz-ara baylanıstı jáne de qolaylı hám sapalı etedi. Kitapxananıń sanlı formatqa ótiwi menen paydalanıwshılarǵa jańa xızmetler usınıla basladı. Virtual maǵlıwmat beriw xızmetleri hám onlayn másláhátler pandemiya hám háreketleniw sheklengen sharayatlarda, ásirese, áhmiyetli bolǵan málimlemelerdi aralıqtan izlewde járdem alıw imkaniyatın beredi. Bilimlendiriw vebinarları hám kursları paydalanıwshılarǵa jańa texnologiyalar hám resurslardı ózlestiriwge járdem beredi, bul olardıń málimleme sawatlılıǵın arttırıwǵa xızmet etedi. Zamanagóy kitapxanalar basqa da mákemeler menen birge islesiw imkaniyatların jedel izlemekte. Birgeliktegi sanlı qoymaxanalardı jaratıw boyınsha tarmaq baslamaları resurslardı almasıw hám málimlemeden paydalanıwdı keńeytiw imkaniyatın beredi. Bilimlendiriw mákemeleri menen birge islesiw oqıtıw baǵdarlamaları hám resursların jaratıwǵa járdem beredi, bul bolsa kitapxanalardıń bilimlendiriw orayı sıpatındaǵı rolin kúsheytedi. [3.79-80]

Kitapxanalardı sanlı sharayatqa beyimlestiriw de zamanagóy kommunikaciya usıllarınan paydalanıwdı óz ishine aladı. Sociallıq tarmaqlar hám sanlı marketing kitapxanalarǵa óz auditoriyasına jetip barıw hám átirapındaǵı jámiyethilikti rawajlandırıwǵa járdem beredi. Virtual kórgizbe hám tańlawlar sıyaqlı interaktiv ilajlar jaslar hám jeke oqıwshılardı tartıp, jedel paydalanıwshılar jámiyetshiligin qáliplestiriwge xızmet etedi. Málimleme jámiyeti sharayatında kitapxanalar paydalanıwshılardı sın pikirlew hám maǵlıwmatlardı nátiyjeli izlew kónlikpelerine úyretiwde áhmiyetli rol atqaradı. Informaciyalıq sawatlılıqtı oqıtıw boyınsha baǵdarlamalar barǵan sayın áhmiyetli bolıp barmaqta, sebebi olar paydalanıwshılarǵa bar bolǵan informaciyanıń úlken kóleminde mánzilli bolıwǵa járdem beredi. Aqırında, virtual hám qosımsha reallıq sıyaqlı jańa texnologiyalardıń engiziliwi oqıwshılar menen óz-ara baylanıs ushın jańa keńisliklerdi ashpaqta. Bul texnologiyalar paydalanıwshılar ushın ayrıqsha tájiriybe jaratıw imkaniyatın beredi hám kitapxanalardı jas ávlad ushın jáne de tartımlı etedi. Kitapxanalardı sanlı sharayatqa beyimlestiriw – bul texnologiyalardı engiziw, xız-met kórsetiw usılların ózgertiw hám usınıs etiletuǵın xızmetlerdiń kólemin keńeytiwdi talap etetuǵın kóp qırlı process. Usı háreketler nátiyjesinde kitapxana málimleme jámiyeti sharayatında óziniń tiykarǵı wazıypasın orınlap, barlıq qálewshilerge bilim hám maǵlıwmatlardan paydalanıw imkaniyatın jaratıp, áhmiyetli hám paydalı bolıp qalmaqta. Kitapxanalardıń tabıslı beyimlesiwi tek ǵana olardıń aman qalıwına xızmet etip qoymastan, al zamanagóy dúnyada mádeniyat hám bilimlendiriw orayları sıpatındaǵı rolin de bekkemleytuǵının túsiniw zárúr.

Keyingi on jıllıqlarda sanlastırıw turmıstıń hár qıylı tarawlarına, sonıń ishinde, túpkilikli

ózgerislerge ushıraǵan kitapxanalarǵa sezilerli tásir kórsetti. Kitapxanalardı zamanagóy madeniyat hám bilimlendiriw mákemelerine aylandırıwdıń bul procesi paydalanıwshılar ushın jańa imkaniyatlar ashıp, maǵlıwmatlardan paydalanıwdı jáne de nátiyjeli hám qolaylastıradı. Sanlastırıwdıń kitapxana xızmetlerine tásiriniń áhmiyetli táreplerin kórip shıǵamız. Sanlastırıwdıń eń úlken jetiskenliklerinen biri – kitapxana resurslarınan paydalanıwdıń keńeyiwi boldı. Endi paydalanıwshılar dúnyanıń qálegen jerinen, qálegen waqıtta internet arqalı materiallardan paydalanıwı múmkin. Elektron kitaplar, maqalalar hám basqa da resurslar barlıq adamlar ushın, sonıń ishinde, kitapxanaǵa fizikalıq jaqtan barıwı múmkin bolmaǵan uzaqtan paydalanıwshılar ushın da maǵlıwmatlardı paydalanıwǵa jaratadı. Bul, ásirese, bilim barlıq qálewshiler ushın qolaylı bolıwı kerek bolǵan globallasıw sharayatında áhmiyetli. Sanlastırıw málimlemeni izlewdi de sezilerli dárejede jaqsıladı. Onlayn kataloglar hám maǵlıwmatlar bazaları paydalanıwshılarǵa polkalardı fizikalıq izertlewge waqıt jumsamay, kerekli kitap hám materiallardı tez tabıw imkaniyatın beredi. Bunnan tısqarı, kitapxanalar paydalanıwshılar máplerine tiykarlanǵan usınıs algoritmlerin engizedi. Bul hárbir oqıwshı óziniń qálewleri hám burınǵı saylawlarına tiykarlanıp, ózi ushın jańalıqlar ashıwı múmkin ekenligin bildiredi, bul olardıń kitapxana menen óz-ara tásiri boyınsha tájiriybesin bayıtadı. Sanlastırıwdıń áhmiyetli tárepi interaktiv hám bilimlendiriw xızmetlerin rawajlandırıw bolıp esaplanadı. Kitapxanalar endi sanlı kónlikpeler boyınsha onlayn kurslar, vebinarlar hám sheberlik sabaqların usınıs etedi, bul bolsa keńirek auditoriyaǵa jetkeriw imkaniyatın beredi. Bul baǵdarlamalar paydalanıwshılardı jańa texnologiyalarǵa úyretiwge xızmet etedi hám olardıń zamanagóy jámiyette zárúr bolǵan málimleme sawatlılıǵı dárejesin arttıradı.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, kitapxanalar sanlı dáwirde jańa sharayatlar hám paydalanıwshılardıń talaplarına beyimlesiwge qaratılǵan keń kólemli ózgerislerdi ámelge asırıwı kerek. Olar tek ǵana málimleme orayları emes, al bilimlendiriw, dóretiwshilik hám jámiyetlik belsendiliktiń jedel oraylarına aylanadı. Sanlı platformalar menen sheriklik, zamanagóy texnologiyalardan paydalanıw, málimleme sawatlılıǵı hám turaqlı rawajlanıwǵa itibar – bulardıń barlıǵı kitapxanalardıń áhmiyetli mádeniy hám bilimlendiriw institutı sıpatındaǵı abırayın bekkemlewge xızmet etedi.

Ádebiyatlar

1. Соловьева, Е. В. Библиотеки в условиях цифровой трансформации. Вестник библиотекаря, 2018. - 3 (45), 12–18.
2. Ушакова, Н. С. Социальные функции библиотек в современном обществе. Библиотековедение, 2022.- 7, 78.
3. Бондарев, И. А. Библиотечное дело в эпоху цифровизации: вызовы и перспективы. Москва: Издательство "Наука", 2019 г.79-80.
4. Лисичкин, М. В. Цифровые технологии в библиотечном обслуживании населения. Санкт-Петербург: Издательство "Культура", 2021 г.
5. Нестеров, П. Г., Кузнецова, А. В. Информационная грамотность в библиотеках: новые подходы и практики. Екатеринбург: Уральское издательство, 2020 г.

REZUME. Raqamli texnologiyalarning jadal joriy etilishi va axborot olish usullarining o‘zgarishi tufayli kutubxonalar o‘z funksiyalari va xizmatlarini o‘zgartirishga muhtoj bo‘lib qolishdi. Dasturiy tarzda kutubxonalar kitob saqlash , nashr va multimedia resurslaridan foydalanishni ta’minlashga bilim va ta’lim bilan bog‘liq. Lekin raqamli dunyo ularga yangi imkoniyatlarni taqdim etadi va zamonaviy foydalanuvchi talablariga moslashishni talab qiladi. Birinchidan, Internetning tez rivojlanishi, onlayn resurslardan foydalanish va raqamli medianing keng tarqalishi axborot tarqatish formatining o‘zgarishiga olib keldi. Boshqa tomondan , kutubxonalar madaniy va ma’rifiy muassasalar bo‘lib qolmoqdalar , ular virtual olamda mavjud bo‘lishi qiyin bo‘lgan alohida xizmatlarni taqdim eta olishadi. Ushbu maqolada biz kutubxonalardagi o‘zgarishlarning tarixiy kontekstini ko‘rib chiqamiz. Ommaviy kutubxonalarning raqamli moslashuv jarayonlarini muhokama qilamiz.

РЕЗЮМЕ. В условиях стремительного развития цифровых технологий и изменения способов получения информации библиотеки столкнулись с необходимостью трансформации своих функций и услуг. Традиционно библиотеки ассоциировались с хранилищами книг, центрами знаний и информации, предоставляющими доступ к печатным и мультимедийным ресурсам. Однако цифровая эпоха ставит перед ними новые вызовы и возможности, требуя адаптации к потребностям современного пользователя. С одной стороны, стремительное развитие интернета, доступ к онлайн-ресурсам и популяризация цифровых медиа привели к изменению формата потребления информации.

С другой стороны, библиотеки остаются важными культурными и образовательными институциями, способными предложить уникальные услуги, которые трудно воспроизвести в виртуальном пространстве. В связи с этим, важным становится вопрос о том, какую роль библиотеки должны занять в новых условиях: как они могут трансформироваться и адаптироваться к меняющемуся миру, оставаясь при этом источником знаний и местом социального взаимодействия. В данной статье мы рассмотрим исторический контекст изменений в библиотечном деле, проанализируем процессы адаптации библиотек к цифровым условиям.

SUMMARY. In the context of the rapid development of digital technologies and changing ways of obtaining information, libraries are faced with the need to transform their functions and services. Traditionally, libraries have been associated with book repositories, knowledge and information centers providing access to printed and multimedia resources. However, the digital age poses new challenges and opportunities for them, requiring adaptation to the needs of the modern user. On the one hand, the rapid development of the Internet, access to online resources and the popularization of digital media have led to a change in the format of information consumption. On the other hand, libraries remain important cultural and educational institutions capable of offering unique services that are difficult to reproduce in a virtual space. In this regard, the question of what role libraries should take in the new conditions becomes important.: how can they transform and adapt to a changing world while remaining a source of knowledge and a place of social interaction. In this article, we will look at the historical context of changes in librarianship, analyze the processes of adaptation of libraries to digital conditions.

MÁDENIYAT TARAWÍNDAǴÍ LINGVOKULTUROLOGIYALÍQ SÓZLER TARIYXÍNAN

Z.Bekbergenov – *oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: arxeolog, gnoseologik, piktografik, moyqalam, bitik, grafika, jamiyat, sahifa.
Ключевые слово: археолог, гносеологический, пиктографический, кисть, надпись, графика, общество, кость, страница.
Key words: archaeolodist, epistemological, pictographic, brush, inscription, graphics, society, bone, page.

Tildiń kóplegen aspektlerin túsiniw hám onıń antropologiyalıq tábiyatın úyreniw menen baylanıslı. XIX ásirdiń birinshi yarımında V.Gu mboldt tárepinen zamanagóy antropologiya túsinigine tiykar salındı. Ol birneshe márte, til sonday insannıń bir múshesi onıń járdeminde óz pikirin táriyipley aladı. (Die Sprache ist das bildene Organ des Gedanken) dep tastıyıqlaǵan. Bunnan tısqarı, nemec ilimpazı birneshe márte til millettiń ruwxın táriyipleydi hám dúnya júzilik milliyligin kórsetedi hám de hár túrli tillerdiń barlıǵı, hárbir xalıqtıń obrazınıń óz aldına ekenligin ańlatadı. V.Gumboldt tillerdi ayrıqsha táriyplewge shaqıradı, onıń pikirinshe olardıń parqı dawıs hám belgilerinde. Bul barlıq til izertlewshileriniń maqseti hám wazıypalarına jatadı. (V.Gumboldt, 1985) V.Gumboldtıń ideyaları Amerikalı ilimpazlar tárepinen tabıslı qollanılǵan. Atalı “Rukovodstvo po Yazikam Amerikanskix indeytsev” kitabınıń jaratılıwında qatnasqan F.Baosdan baslab XX ásirdiń basında A.Q.Shdatil haqqındaǵı páninde antropologiyalıq jónelis óziniń formasın taptı. Amerika antropolingvistleri ózleriniń ilimiy jumıslarında tildi mádeniyat tarawı menen bir qatarda úyreniw kerekligin anıqlap shıqqan. Usı jónelistiń ámeliy maqseti jazıwsız xalıqlardıń tillerin táriyiplew hám klassifikaciya islewden ibarat. B.Uorf hám E.Sepir Amerika antropolingvistikasında F.Baos táliminiń dawamshıları bolǵan. E.Sepir birneshe mártebe, mádeniyattıń tilge hám tildiń mádeniyatqa tásiri birdey emesligi haqqındaǵı F.Baostıń pikirlerin biykarlaǵan, soǵan qaramay Sepir hám Gumboldt hám Uorf pikrlerine jaqın pikirler keltirgen. Atap aytqanda Sepir hám Uorftıń tájiriybeleri Amerika til iliminiń rawaj-lanıwına úlken tásirin kórsetti. D.Xaymsdan baslap AQShda hám mektepleri payda bolǵan. “Etnolingvistika” termini birinshi bolıp inglis ilimpazı B.Malinovskiy islerinde qollanılǵan. Amerika etnolingvistleriniń wazıypası bir tárepten til arqalı úyireletuǵın mádeniyattı. táriyiplew

bolsa, ekinshi tárepten, “saplingvistika” sheńberinen shıǵıw hám til xızmet etetuǵın jámiyet hám mádeniyatqa onıń múnásibetin úyreniw edi. Basqasha aytqanda, Sepir-Uorf gipotezasındaǵı til mádeniyatı haqqındaǵı aytılǵan bólimi rawajlanǵan. Biraq gipotezanıń “tildiń onda sóylesetuǵınlar minezine tásiri” haqqındaǵı bólimi hám itibarsız qalmadı. Bunda, Amerikalı ilimpazlar lingvistikanıń óz sheńberinen shıǵıwı, onıń jaqın bilimler tarawındaǵı integraciyalasıwı kerekligin anıqladı. XX ásirdiń ekinshi yarmınan baslap olardıń islerinde antropolingvistika, etnolingvistika, sociolingvistika, psixolingvistika hám de basqada terminler payda boldı. Usılay etip, D.Xayms óziniń til haqqındaǵı ilimiy islerin antropologiyalıq lingvistika deb atadı hám onı antropologiyalıq kontekstte til haqqındaǵı ilimiy isler dep te ataydı. Búgin Xayms mektebi “kommunikativ etnografiya” sıpatında tanılıp, onıń maqseti lingvistika, etnologiya, psixologiya hám sociologiya tarawındaǵı ilimiy izlenisler nátiyjelerin birlestiriwden ibarat. XX ásirdiń baslarınan etnolingvistika Evropaǵa belgili bola basladı. Bunda lingvist, antropolog hám etnograf B.M.Alinovskiy úlken úles qosqan. Amerika etnolingvistleri ózleriniń teoriyalıq ideyaların tiykarınan, amerika hindiwleri tili materiallarında islep shıqqanında, Evropa ilimpazlarınıń itibarı Aziya hám Afrika xalıqlarınıń tiline hám de mádeniyatına qaratılǵan. Biraz waqıttan keyin, Franciyada shıǵıs xalıqlarınıń tilin hám mádeniyatın úyreniw boyınsha etnolingvistikalıq jónelisler payda bolǵan. Bunda zamanagóy francuz alımları ózlerininiń ustazları pikirlerine, jáne pánde til haqqındaǵı jumıslarınıń (solsiolingvistikaǵa) jónelislerine tiykar salǵan F.de Sossyur, A.Meye, M.Triol, M.Lixardt, M.Koen hám basqalardıń ilimiy isleriniń nátiyjeleri boldı. Olardıń barlıǵı lingvistler hám etnograflar bir neshe, anıq tiller hám mádeniyatlarınıń óz-ara baylanısında úyreniw múmkinligin tastıyıqlaydı. K.l.Stross, M.Ui, J.Kalam Griol, M.P.Fe rri kibi francuz Etnolingvistleriniń ilimiy jumıslarında ayrıqsha qızıǵıwshılıq payda etedi. Til haqqındaǵı Rossiya pánide etnolingvistikalıq jónelisler keńnen bayan etilgen. Etnolingvistikalıq temalar Rossiyada F.Buslaev, A.Afanasev, F.Potebnya hám basqalardıń ilimiy islerinde atap ótilgenine qaramay, onıń ilimiy izleniw obyekti 1965-jıl V.A.Zvegintsev tárepinen anıqlap berildi. V.Zvegintsev etnolingvistikanı “óz itibarın tildiń mádeniyatı, xalıqtıń dástúrlerin, jámiyettiń strukturası hám xalıq penen baylanısın úyreniwge qaratıwshı jónelis dep táriyipleydi. Házirgi dáwirde etnolingvistika haqqındaǵı kózqaraslar anıq boldı. “Lingvistikalıq enciklopediyalıq luǵat”da usı jóneliske keń hám tar kózqarastan táriyip berilgen. Tiykarǵı itibar til hám mádeniyattıń óz ara tásiriniń mashqalalarına qaratılǵan. Etnolingvistika“ tilshilerdiń mádeniyatqa múnásabeti, tildiń funkciyalasıwı hám evolyuciyasında til, etnikalıq hám etnopsixolingvistikalıq faktorlardıń tásirin úyreniwshi jónelis, eger jáne de keńrek túsinik penen táriyiplense, etnolingvistika lingvistikalıq metodlar járdeminde mádeniyattıń “quramındaǵı rejesi”, máselen, psixologiya hám mifologiyada olardıń kórsetilgendey usıllarına boysınǵan halda úyreniwshi kompleks pán sıpatında qaraladı” hám bar bolǵan parqın úyrenedi. Lingvokulturologiya tarqawına baǵıshlanǵan islerimdi gúzetiw nátiyjeleri tiykarında aytıw múmkin, XX ásir aqırlarına kelib Rossiyada (Moskvada) tórt lingvomádeniyattanıwshılıq mektepleri jaratıldı, bular: I.Akademik Yu.S.Stepanov tiykar salǵan lingvomádeniyattanıwshılıq mektebi etodologiyalıq tárepinen francuz tilshisi E.Benvenist koncepciyasına jaqın turadı. Onıń maqseti – mádeniyat konstantlerin diaxronikalıq aspektinde táriyilew. Olardıń dárejesi haqqında dáwrlerge tiyisli tekstler járdeminde, yaǵnıy isker til basshısı emes, bálkim basqa, qalıs gúzetiwshi tárepinen tekseriledi. Lingvomádeniy jónelistiń tariyxında Yu.S.Stepanovtıń birneshe márte baspadan shıqqan “Konstanto: Slovar russkoy kulturo” (1997) kitabı úlken rol oynaydı. N.D.Arutyunova basshılıǵındaǵı lingvomádeniyattanıwshılıq mektebi bolıp, bul mekteptiń wákilleri qádimgi túrli dáwirlerde pitilgen tekstlerden alınǵan universal túsinik hám terminlerdi qadaǵan qıldı. Bul atamalar hám real tilshiler emes, bálki sırtqı gúzetiwshiler tárepinen tekseriledi, biykar qılınadı. Bul iskerlik Rossiya pánler akademiyası Til tanıwshılıq institutı qasındaǵı N.D.Arutyunova basqaratuǵın “Tildiń mantiqiy analizi” mashqalalar toparın basatuǵın baspaxana ashıldı. Bul baspalardan biri “Kulturnoe konsepto” (1991) dep ataladı. Kitap sóz basında N.D.Arutyunova jazadı: “Adam

mádeniyat kontekstinde jasaydi. Onıń ushın bul kontekst “ekinshi waqıyalıq” sanaladı. Sol insan tárepinen jaratılǵan hám onıń ushın biliw obyektigne aylanǵan tábiyat shetinen úyreniledi, mádeniyat bolsada ishinen ıqtıyarsız refleks sebepli kórsetiledi. V.N.Teliya tiykar salǵan lingvomádeniyattanıwshılıq mektebi Rossiya hám shet ellerde frazeologizmlerdi lingvomádeniyattı analiz etiw Moskva mektibiniń atı menen tanılǵan. Tildiń áhmiyetin janlı til iyeleriniń refleksiyası kózqarasınan, yaǵnıy mádeniy semantikanı til hám mádeniyat subyekti arqalı úyrenedi. V.N.Teliya til birliklerіniń milliy-mádeniy analiz usılı – ishki gúzetiwshiniń kózqarasınan, til “ishinen” tekseriwin usınıs etedi. Rossiya xalıqlar doslıǵı universitetinde V.V.Vorobev, V.M.Shaklein hám basqalar tárepinen jaratılǵan Iingvomádeniyattanıwshılıq mektebi. Bul mektep wákilleri E.M Vereshchagin hám V.Kostomarovlar koncepciyasın rawajlandıradı. Bul jónelis ekvivalenti boImaǵan til birlikleri jumsaq mádeniytqa ǵana tán, spetsifikalıq, kumulativ sóylesiwdiń aǵında bar sózlerdi úyrenedi.

Ádebiyatlar

1. Верещагин Е.М., Костомаров В. Г. Лингвострановедческая теория слова. — М.: 1980.
2. Воробьев В.В. Лингвокультурология (Теория и методы). — М.: 1997.
3. Звегинцев В.А. Хрестоматия по истории языкознания X1X-XX веков. М.: 1956
4. Хрестоматия по истории языкознания X1X-XX веков. Составитель В.А.Звегинцев. М.: 1956.

РЕЗЮМЕ. Bu maqolada yozuvning paydo bo‘lishi va taraqqiyoti **jamiyat** rivoji, shuningdek, muayyan masofadagi kishilarning o‘zaro **aloqa** qilish ehtiyoji, siyosiy, huquqiy, diniy va estetik xarakterdagi axborotlarni qayd etishi va O‘rta Osiyodagi xalqlar turli yozuvlardan foydalanib kelganligi haqida so‘z boradi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье В этой статье рассматриваются возникновение и развитие письменности, развитие общества, а также потребность людей на расстоянии друг от друга общаться, фиксировать информацию политического, правового, религиозного и эстетического характера, а также то, как народы Центральной Азии использовали различные виды письменности.

SUMMARY. In this article, the emergence and development of writing, the development of society, as well as the need for people to communicate at a distance from each other, to record information of a political, legal, religious and aesthetic nature, as well as how the peoples of Central Asia used different types of writing.

HÚJJET HÁM HÚJJETLERDI SAQLAWDÍŃ ÁHMIYETI

M.B. Xudaybergenova – «*Kitapxana iskerligi» kafedrası baslıǵı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanısh sózler: hújjet, hújjettanıwshılıq, iskerlik, saqlaw, maǵlıwmat, kitap, fond.
Ключевые слова: документ, документация, деятельность, хранение, информация, книга, фонд.
Key words: document, documentation, activity, storage, information, book, fund.

Hújjet ne hám ol qanday jaǵdayda saqlansa uzaq waqıt dawamında saqlanadı sıyaqlı sorawlarǵa juwap izleymiz. Hújjet keń mániste maǵlıwmatlar belgilengen materiallıq buyımlar (qaǵaz, kinoplyonka, fotoplyonka, magnitofon lentası, perfokarta hám t.b.). Hújjetler tekst, súwret, dawıs hám basqa elementlerden ibarat bolıwı múmkin.

Mazmunına kóre, hújjet ilimiy-texnika hújjetleri (maqalalar, kitaplar, patentler, sızılmalar, kesteler hám t.b.), huqıqıy hújjetler (qararlar, pármanlar, shártnamalar hám t.b.), basqarıw hújjetleri (buyrıqlar, kórsetpeler, qararlar hám t.b.)ǵa bólinedi. Qáliplesiw dáregine bola, baslanǵısh hám ekilemshi (referatlar, annotaciyalar hám t.b.) esaplanadı. Hújjetler ózara parıqlanadı. Mısalı mekemeniń hújjetler kompleksi, ádette, kiris, shıǵıw hám ishki (xızmette paydalanıw ushın) hújjetlerine bólinedi. Yamasa, bank shólkeminiń hújjetleri ishindegi

klientler bankke usınıs etetuǵın húJJetler: tólem tapsırmaları, shek hám basqa kiris húJJetleri; bank qatnasıwında rásmiylestiriletuǵın hám klientlerge beriletuǵın húJJetler shıǵıw húJJetleri esaplanadı.

Kitapxanalarda bolsa bul kitap oqıwshıları ushın paydalanılatuǵın húJJetten tartıp, kitap-xanalardaǵı úlken áhmiyetke iye derekler kompleksindegi húJJetler esaplanadı. Tiykarınan, húJJet sózi grek tilinen alınǵan bolıp, «oqıtaman», «úyretemen» sıyaqlı mánislerdi ańlatadı [1:4].

HúJJettanıwshılıq páni bolsa, atınan málim bolǵanı sıyaqlı húJJetler haqqında teoriyalıq, ámeliy bilimlerdi beredi. HúJJettanıwshılıq páni kitapxana iskerligine tiyisli pánler menen tıǵız baylanısta úyreniledi. HúJJettanıwshılıq páni arxivtanıwshılıq, arxeografiya menen jaqın basqa pánler (baslanǵısh materiallar fondı) menen qosıp úyrenilse pútin bir sistema jaratılıwı múmkin. Sebebi, húJJetler jıyındısın qáliplestiriwde keń qamtılǵan máseleler júzege keledi. Sonı atap ótiw kerek, húJJetlerdi jıynaw, mámleket esabına alıw, saqlaw hám olardan paydalanıw tártibi tuwrısındaǵı normativ-huqıqıy húJJetlerdi tayarlaw birqansha quramalı process bolıp tabıladı.

Sociallıq informaciyanı húJJetlestiriw informaciya hádiysesiniń ayrıqsha ózgeshelikleri bolıp, onı insanlar arasında uzatıw mexanizmi tiykarında ámelge asırılatuǵın process desek te boladı. HúJJet tábiyiy tosıqlardı – mákan hám waqıttı jeńip ótiwdiń arnawlı quralı bolıp xızmet etedi, adamlardıń social tájiriybesin toplaw, uzatıw, saqlaw hám kóbeytiw imkániyatın beredi. [2:25]

Saqlaw – húJJetlerdi aqılǵa muwapıq jaylastırıw hám olardan paydalanıw ushın uzaq múddetli qáwipsizlikti támiyinleytuǵın ilajlar kompleksi. Saqlaw tómendegilerdi óz ishine aladı: húJJetlerdi jaylastırıw ushın jay hám úskenelerdi tayarlaw, olardı kiyim shkaflarına jaylastırıw, optimal fizikalıq, ximiyalıq hám biologiyalıq rejim jaratıw. Fizikalıq, ximiyalıq hám biologiyalıq rejim degende húJJetlerdi optimal saqlaw sharayatların jaratıw hám saqlaw jolı menen zıyanlanıwdan saqlaw túsiniledi, yaǵnıy optimal jaqtılandırıw, tikkeley quyash nurınan shegaralaw, zárúr temperatura hám ıǵallıqtı saqlaw, shańǵa qarsı ilajlar kompleksin ótkeriw, órt qáwipsizligin támiyinlew, biologiyalıq zıyankeslerden qorǵaw.

HúJJetler qayda saqlansa maqsetke muwapıq boladı? HúJJetlerdi saqlaw ushın arnawlı mákemeler hám shólkemler bar. Yaǵnıy mámleket ıqtıyarındaǵı hám mámleketlik emes kommerciyalıq emes shólkemler. Tiykarǵı tariyxıy hám ilimiy áhmiyetke iye húJJetlerdi saqlawshı mámleket shólkemi bul – mámleket arxivi esaplanıp, ol húJJetlerdi jıynaw, esabın aparıw, saqlaw hám olardan paydalanıwdı shólkemlestiriw, sonıń menen birge ilimiy-izertlew (ayırım taypadaǵı mámleket arxivları ushın) jumısların alıp baratuǵın shólkem esaplanadı. Mámleket arxivleri mámleket hákimiyatı hám basqarıw shólkemleri, mámleket kárxanaları, mákemeleri hám shólkemleriniń iskerligi procesinde payda bolǵan húJJetlerden, sonıń menen birge olar tárepinen qolǵa kiritilgen yamasa olarǵa basqa yuridikalıq hám fizikalıq shaxslar tapsırǵan húJJetlerden ibarat boladı.

Ózbekstan Respublikası Milliy arxiv fondı Ózbekstan aymaǵında jaylasqan arxiv fondları hám arxivhúJJetlerin, olardıń qáliplesiw dáregi, ǵalaba xabar quralları túri, saqlaw jayı hám múlkshilik formasına qaramastan, óz ishine aladı. HúJJetlerdi Ózbekstan Milliy arxiv fondına kirgiziw Ózbekstan Mámleketlik arxiv xızmeti tárepinen belgilengen tártipte olardıń tekseriwi tiykarında ámelge asırıladı. HúJJetler arxivlerde, kitapxanalarda, muzeylerde, ilimiy-texnikalıq informaciya oraylarında, óz aldına kárxana hám shólkemlerde saqlanadı.

Arnawlı tariyxıy hám mádeniy áhmiyetke iye bolǵan húJJetlerdi turaqlı (uǵımsız) saqlaw hám arnawlı bir waqıt penen sheklengen waqtınshalıq saqlaw bolıp, onnan keyin húJJetler joq etiledi. HúJJetlerdi joq etiw zárúrligi sheklengen jay, olardıń quramınıń tozıwı hám materiallıq tasıwshınıń tozıwı menen belgilenedi, bul onıń joqarı sapalı isletiliwine múmkinshilik bermeydi. Arxiv hám kitapxana iskerliginde bul processti ápiwayılastırıw maqsetinde húJJettiń mánisin jáne onıń anıq túrleriniń jaramlılıq múddetin (3 jıldan 75 jılǵa shekem) belgileytuǵın kriteriyalar qáliplestiredi.

HúJJetlerdiń arnawlı saqlanıw múddetleri hám dizimi boladı. HúJJetlerdi saqlaw múddetleri kórsetilgen úlgili dizim bolıp, ol “Ózarxiv” agentligi tárepinen islep shıǵılatuǵın hám tastıyıqlanatuǵın, tarmaq dizimlerin islep shıǵıw ushın tiykar bolıp xızmet etiwshi, húJJetlerdiń saqlaw múddetleri kórsetilgen úlgili dizim esaplanadı. HúJJetlerdi saqlaw múddetleri kórsetilgen tarmaq dizimi húJJetlerdiń úlgili dizimi tiykarında tarmaq basqarıw shólkemleri tárepinen islep shıǵılatuǵın húJJetlerdiń saqlaw múddetleri kórsetilgen dizim bolıp tabıladı. [3:45] Hárbir tariyxıy áhmiyetke iye bolǵan húJJetlerdiń saqlanıw zárúrligi dáwir hám sociallıq sistemanıń mútajliklerinen kelip shıqqan halda qáliplesken. Mısalı kitaptı alaylıq. Kitap baylıǵın saqlaw jáhánniń barlıq xalıqları ushın úlken sociallıq-mádeniy áhmiyetke iye. 1954-jılda YUNESKO baslaması menen Gaaga qalasında shıǵarılǵan húkimetler aralıq konferenciya mádeniy baylıqtı

asıraw boyınsha konvenciya qabılladı. Áne sol konvenciyaǵa muwapıq basqa mádeniy baylıqlar qatarı kitapxana fondları da olardı joǵaltıp jiberiw yamasa qandayda bir formada nızamsız ózlestiriw qáwipi tuwılǵan jaǵdaylarda xalıqaralıq qorǵawǵa alınadı. Fondlardıń tolıqlıǵına olardı asıraw, tuwrı saqlaw hám de zaqım alıw faktorların jónge salıw arqalı erisiledi.

Fondtı asıraw degende, kitapxana fondları profilaktikası hám de onıń tolıqlıǵınıń qáwipsizligine tiyisli ilajlar kompleksi túsiniledi. Usı tarawda tómendegishe túsinik bar.

Tuwrı saqlaw – bul fondtı qolaylı fizikalıq-ximiyalıq sharayatlar hám biologiyalıq rejimde arnawlı úskenelestirilgen imaratta asıraw bolıp esaplanadı. 1962-jılı barlıq kitapxanalar ushın májbúriy bolǵan “Kitap fondlarınıń saqlanıwı haqqında jollama» qabıllandı.

Yaǵnıy, saqlaw óz gezeginde tuwrı jolǵa qoyılıwı shárt. Endi biz hújjetlerdi saqlawda kóbirek zamanagóy informacion-kommunikaciya texnologiyalarınan paydalanıw kerekligi haqqında ideyanı alǵa súremiz. Sebebi, hújjetlerdi jıynaw, saqlaw, remontlaw, zálel jetkizbewden saqlaw házirgi kúnde aktual máselelerden biri. Ásirese, túp hújjetlerden nusqa kóshiriw, olardan paydalanıw hám qorǵawdıń nátiyjeli sisteması ámeliyatqa engiziw procesinde qánigelerdiń jetispew-shiligine gúwa bolamız. Mısalı, hújjetlerdi saqlawshı arxiv mákemelerinde úskeneler hám basqa zárúr materiallarǵa bolǵan mútajlikler menen birge qánigeler de kem. Juwmaqlap sonı atap ótiw kerek, hújjetlerdi saqlawda birinshi náwbette zárúr múmkinshilikler menen birge kadrlar máselesin da kórip shıǵıwımız kerek. Bul tarawdıń kitapxana iskerliginde úyreniledi. Kitapxana iskerliginde oqıp atırǵan studentlerdiń arnawlı grantlar yamasa sheriklikler arqalı mamanlıǵın asırıw, ásirese rawajlanǵan mámleketlerde tarawdıń tájiriybesin úyrenip, ámeliyatqa nátiyjeni ámelde qollaw kúnniń eń aktual hám áhmiyetke iye máselerinen biri bolıp tabıladı.

Ádebiyatlar

1. Rahimov M., Shamsiev Sh. Hujjatshunoslik. A.Qodiriy nomidagi ToshDMI bosmaxonasi. – T.:2008. – 156 b.
2. А. И. Земсков, Я. Л. Шрайберг. Электронные библиотеки. – Москва : Либерия, 2003. – 351 с.
3. Saburov N. Arxiv ishi: me’yoriy-huquqiy hujjatlar va ma’lumotlar to‘plami. – T.: O‘zR MDA, 2017. – 160 b.
Э. Йўлдошев., М. Раҳимова., «Ҳужжат фондлари». Тошкент – 2.14. 150

REZYUME. Bul maqalada hújjet túsinigi haqqında kásibiy iskerlik tárepinen hár tárepleme túsinikler berilgen. Hújjetlerdi saqlawdıń áhmiyeti haqqında pikir júritilgen.

РЕЗЮМЕ. Эта статья дает всестороннее понимание концепции документа с точки зрения профессиональной деятельности. Обсуждалась важность хранения документов.

SUMMARY. This article provides a comprehensive understanding of the concept of document in terms of professional activities. The importance of document storage was discussed.

MADANIYAT MARKAZLARINI BOSHQARISHDA ZAMONAVIY USLUBLARDAN FOYDALANISH

Orazbaeva Dilnaz Dawletbay qızı - *magistr*
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: madaniyat markazlari, madaniyat sohasini boshqaruv, rahbar, motivaciya, reja, zamonaviy uslub, milliy madaniyat, faoliyat, xodim.

Ключевые слова: культурние центр, управление сферой культуры, лидер, мотиватор, план, современный слилъ, активность, сотрудник.

Key words: cultural centrs, cultural management, leader, motivation, plan, modern style, activity, employee.

Songi yillarda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohatlar, milliy madaniyatnı yanada rivojlantirish, Yangi O‘zbekistonning yangi tarixini yaratish moddiy va nomoddiy madaniy meroslarimizni asrab-abaylash va yoshlar qalbida milliy madaniyatimizga bo‘lgan hurmatini yanada oshirish, xalıq orasida targ‘ib qilish borasida ko‘plab ishlar olib borilmoqta. Xususan madaniyat sohasiga katta itibor berilib, bu sohaning rivojlanishiga yo‘l oshib beryapti va shuning bilan birga sohaning boshqarish tizimiga katta masulyat ham yuklanmoqta desam xato

emas. Bu borada O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Madaniyat va san’at sohasining jamiyat hayotidagi o‘rni va tásirini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2020-yil 26-maydagi PF 6000-son farmonida madaniyat mazrkazlari faoliyatini, jumladan, madaniyat markazlari uchun yangi bino qurish, rekanstrukciya qilish, mukammal tamirlash va jihozlash ishlarini tashkil etish belgilandi. [1.LexUz.PF6000-son.]

Respublikamizda 1537 ta madaniyat muassasasi, 826 ta madaniyat markazi, shulardan 60 ta madaniyat markazi Qaraqolpog‘iston Respublikasida, 274 ta madaniyat va istirohat bog‘lari, 312 ta bolalar musiqa va sanat maktablari, 39 ta teatr, 105 ta muzey mavjud. Madaniyat markazlarida 549 ta “Xalq” va “Namunali” unvonlariga ega badiiy havoskorlik jamoalari faoliyat olib bormoqda. Aholi ayniqsa, olis hududlarda istiqomat qiladigan fuxorolarga madaniy xizmat ko‘rsatish darajasini yaxshilash, Respublikamizda turizmni rivojlantirish maqsadida Prezidentimizning PQ 406-sonli “Aholiga madaniy xizmat ko‘rsatish darajasini yanada oshirish chora-tadbirlari tog‘risida” gi qarori hozirgi kunda madaniyat markzalaridagi ish faoliyatini yanada rivojlantirish, xalqimizga madaniy dam olishni tashkil qilish samarali ish olib borishda yál xaritasi bólib xizmat qilmoqda. Unda

– Madaniyat vazirligi tamonidan “Madaniyat karvoni” shaklida hududlarda koncert-tomosha tadbirlarini ótkazish,

1. Badiiy havaskorlik jamoalarining moddiy-texnik mazasini mustahkamlash,
2. 2024-yil 1-apreldan boshlab “Madaniyat to‘lqinlari” media loyhasini amalha oshirish,
3. Turizm obyekti hisoblangan “Orol kemalari”nda madaniy tadbirlar o‘tkazish,
4. Nukus shahrida “Ko‘cha san’ati va musiqasi” dasturini amalga oshirish.
5. “Yangi O‘zbekiston yulduzlari” “Yoshlik bahori” “M.Turg‘unboeva nomidagi milliy raqs ijrochilari” va boshqa tanlovlar o‘tkazilishi rejalashtirildi. [2.LexUz.PQ.406-son]

Mamlakatimizda samarali faoliyat olib borayotgan madaniyat markazlarining ishlarini natijador va ko‘lamli tashkil etish, ularning moddiy-texnik bazasini rivojlantirish va mustahkamlash, kadrlarni tatayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini takomillashtirish hamda madaniy-marifiy ishlar samaradorligini oshirishdagi mavjud muammo va kamchiliklarni bartaraf etish borasidagi tashkiliy-huquqiy meyoriy hujjat sifatida 2019-yil 30-mart kuni “Madaniyat markazlari faoliyatiga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash tog‘risida” gi Vazirlar Mahkamasining 264-son Qarori asosiy dasturilamal bo‘lib xizmat qiladi. Nizom aholiga xizmat ko‘rsatish darajasini yanada yaxshilash, ularning bo‘sh vaqitlarini mazmunli o‘tkazish, urf-odat va milliy ananalarimizni o‘zida mujassam etgen dasturlarni shakilantirish saqlab qolish va rivojlantirish, badiiy havaskorlik jamoalarini tashkil etish va ularning faoliyatini yuritish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish maqsadlarini o‘z mazmun-mohiyatida aks ettiradi.

Madaniyat markazlari – O‘zbekistonda yashovchi xaliqlarning milliy madaniy ehtiyoj-larini qondirishga, havaskorlikni oshirishga, istedotlarni yuzaga chiqarishga, dam olishni tashkil qishga xizmat qiluvchi jamoat tashkilotlaridir. Madaniyat markazlari O‘zbekiston Respublikasi Konistituciyasi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmon va qarorlari, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari, farmoyishlariga va boshqa qonun hujjatlarga, Madaniyat vazirligi qonunlariga hamda óz nizomiga asoslangan holda faoliyat kórsatadi. Bunday madaniyat karkazlari asosan xalqimizning qadimiy urf-odatlarini saqlab qolishga, aholining bosh vaqtini mazmunli taminlashga katta hissa q o‘shyapti.

Boshqa sohalarda bólgani kabi madaniyat va san’at sohasi boshqaruvida ham mamlakatimizda olib borilayotgan katta-katta islohotlar jarayonida o‘zgartirishlar kiritilib, ayrim tuzilmalar qayta tashkil etilib, yangilanib va takomillashtirilib borilmoqta. Ularning bir misoli sifatida hozirgi kunda respublikamizdagi faoliyat kórsatayotgan madaniyat markazlariga yangisha nom berilishini madaniyat sohasidagi rivojlanishning bir bo‘lagi desak o‘rinlidir. Sababi ozmi ko‘pmi bu o‘zgarish bu sohada xizmat ko‘rsatayotgan hodimlar uchun katta motivaciya bo‘ladi. Madaniyat markazlari turli yo‘nalishlar va san’atning barcha janrlari bo‘yicha tuzilgan havaskorlik to‘garaklari, madaniy-ijodiy, marifiy va dam olish faoliyatini qo‘llab-quvvatlash va rivojlantirishni ta’minlaydigan davlat muassasasi shaklidagi yuridik shaxs hisoblanadi. Bunday muassasani boshqarish esa insondan katta masuliyat talab qiladi. Markazni boshqarishta menejer buguni va kelajagini o‘ylab ish qilishi kerak bóladi. Boshqarish paytida menejerdan talab qilinadigan asosiy belgilar quyidagilardan iboratdir.

-zamonaviy uslubda fikirlash,
-muamoni tez hal qilishni belgilash,
-samiymiy muloqatda bólish,

Muamoni aniqlash va uni to‘g‘ri shakillantirish menejerdan katta mahorat talab qiladi. U barcha muamolarni bir qatorda hal qilishni reja-

lashtirmasdan ularning ichidan eng muhim va ahamiyatlilarini ajratib olishlari kerak. [4. 117-b] Menejer qaysi bir sohani boshqarmasin ularning har birini boshqarishda avvalo reja tuzishi va shu reja asosida ish qilishi kerak bo‘ladi. Reja – bu boshqaruv jarayonining boshlanishi va eng katta qisqmi hisoblanadi. Agarda menejer oldinda ishlanishi kerak bo‘lgan ishlarini reja asosida ishlab shiqmasa, reja tuzmasa bunday tashkilot hech qachon rivojlanmaydi, bunday tashkilot xalqqa xizmat ko‘rsata olmaydi. Shunday ekan tashkilotning qanday ish olib borishi, rivojlanishi, hamma hammasi, menejerga bog‘liq bo‘ladi. Rejalashtirish boshqaruv jarayonining birinchi, g‘oyatda muhim vazifasi bo‘ladi. Agar rejaviy ko‘rsatkichlar yetarlicha asoslanmagan bo‘lsa, tashkilot kiyingi bosqichlarda qanchalik yaxshi ishlamasin, natija past bo‘ladi. Shuning uchun boshqaruvning sifati rejalashtirishning to‘ǵri shakllantirilganligiga bog‘liq bo‘ladi.

-menejerlar tashkilot haqiqatdan ham nimalarga erishishi mumkinligini aniqlash uchun, tashkilotning uning asosiy sohalaridagi (moliya, xodimlar, marketing) kuchli va zayif tamonlarini baholashlari kerak.

-menejerlar tashkilotning atrof-muhitidagi imkoniyatlar va xavflarini baholab turib, tashkilotning maqsadlari qanday bo‘lishi kerakligini va ulargga erishishga nimalar halaqt berishi mumkinligini belgilashi kerak.

- menejer doyimiy ravshda hodimlarni, ular buni his qiladilarmi yoki yo‘qmi faoliyatga undaydi. Qadimgi vaqtlarda faoliyatga undash uchun qamchi va qo‘rqitish usullaridan foydalangan. Hozirgi kunda esa faol ishlagan xodimlarga mukofatlar berishadi, qo‘shimcha mablag‘lar berishadi va ularni yaqshi ishlashga yanada o‘z ustida rivojlanishga undaydi. Shunday qilib menejer tashkilotning samarali ishlarni amalga oshishini, rivojlanishini, va ósishini ta‘minlaydi.

-menejer boshqaruv paytida tashkilotda o‘zgarishlarni hal qilib turishi kerak. Albatta bunday o‘zgarishlar hodimlarga ham maqul kelishi va bu ózgarishlardan, yangilanishlardan motivaciya olib o‘z ishini yanada natijaliroq, yaxshiroq qilib ishlashga undashi kerak.

Madaniyat markazining asosiy vazifasi – bu san’at sohasiga qiziquvchanlikni oshirishdan iborat. Markazda san’at turlari bóyicha havaskorlar o‘z talant va ishtiyoqlarini oshiradi, bilim oladi. Havaskorlarni yoshi esa chegaralanmagan. Madaniyat markazlari aholiga xizmat kórsatish darajasini yaxshilash, ularning madaniy muhtojliklarini qanoatlantirish va bo‘sh vaqtini samarali o‘tkazishini taminlash, badiiy jamoalarning milliy qadryatlarni, urf-odat va an’analarini o‘zida mujassam etkan namunali ijrolarni yaratish.

Madaniyat markazlari xususan direktor tamonidan boshqariladi. Madaniyat markazi direktori – markaz binosi, markaz hodimlari mexnatini to‘g‘ri tashkil qilish, vazifalarni samarali tahsimlash, jamoada tarbiyaviy ishlarning keng yo‘lga qo‘yilishi va sog‘lom manaviy muhitni barpo etish: markazni yuksak namunali faoliyat orqali davlat, jamoat tashkilotlari va muassasalarga tanitish, mehnat qonunchiligiga asosan hodimlarni lovozimlarga tayinlash, lovozimdan ozod etish, shuningdek, alohida holatlarda ularga nisbatan choralar ko‘rish va rag‘batlantirish; markaz faoliyatini yaxshilash borasida tegishli tashkilotlarga taklif va tavsiyalar kiritish; markazning moliyaviy va xo‘jalik faoliyatini amalga oshirish, tegishli tartibda o‘z faoliyati yuzasidan shartnomalar tuzish ishlariga rahbarlik qilish, markaz ishini rejalashtirish, hisobni yuritish, hujjatlarni to‘plash, aholiga pulli xizmat kórsatish rejasini o‘z vaqtida va to‘g‘ri yo‘nalish asosida amalga oshirish huquqiga ega.

Rahbar o‘z faoliyati davomida madaniyat va san’at sohasidagi amaliy jarayonlarni, tarixiy, yozma manbalarni chuqur o‘rganishi, soha vazifalari, yo‘nalishlari, asoslarini, qiyosiy tahlillarni yaxshi bilishi kerak. Rahbardagi yuksak aqil-zakovot, keng dunyo qarash, zamonaviy malumotlardan xabardor bo‘lish, madaniyat va san’at sohasidagi barcha yutuqlarini amaliyotga joriy etish, yangi ovozlar, yangi istedotlarni izlab topish u olib borayotgan faoliyatga asos bo‘lib xizmat qiladi.

Zotan, Prezidentimiz Sh. Mirziyoyev takidlab o‘tgani kabi “Hech shubhasiz, o‘z kuchimiz va imkoniyatlarimizga bo‘lgan ishonch bizni Uchinchi Renessans poydevorini yaratishdek ezgu maqsad yo‘lida birlashtirib, yanada kuchli va mustahkam qilmoqda. Bu intilishlar ulkan amaliy ishlarga aylanib, buyuk xalq harakati tabora kengayib bormoqda. Bunday qudratli safda bo‘lishning o‘zi katta baxt, katta sharafdir”. [5.69-b]

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Madaniyat va sanat sohasining jamiyat hayotidagi órni va tásirini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘ǵrisida” 2020-yil 26-maydagi PF 6000-son.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ 406-sonli “Aholiga madaniy xizmat ko‘rsatish darajasini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori 25.12.2023-y
3. S. Tóychiyeva. “Madaniyat va san’at sohasi faoliyatini tashkil etish va boshqarish” Toshkent 2020.

4. A. Haydarov. “Madaniyat va san’at sohasini boshqarish asoslari” Toshkent 2016. 117-bet
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojatnomasi. 2020-y 24-yanvar. Toshkent. Tasvir. 2020-y 69-b
6. D. Orazbaeva. “Madaniyat va san’at sohasi faoliyatini rejalashtirish va tashkil qilishda innavacion menejmentning tutgan órni va ahamiyati” maqolasi “ZAMONAVIY ILIM-FAN VA TALIM ISTIQBOLLARI” ilmiy-amaliy konferenciyasidan. Volume 2. Toshkent 2023. December. 168-173.
7. G.A.Saparbaeva. Madaniy dam olishni tashkil etishning asosiy omillari. eurasian jurnal of social scinces philosophy and culture. Volume 3 lessue 10,october 2023. 68-71.
8. Qaraqalpoǵiston Respublikasi Vazirlar Kengashining qarori. Nukus 2023-y 20-oktabr.
9. G.Saparbaeva, J.Reymov “Madaniyat sohasida innavacion rivojlanish” maqolasi “San’at va madaniyat axborotnomasi” jurnali 83-84 b. №1 son 2024-y

REZYUME. Bu maqolada madaniyat va san’at sohasidagi boshqaruv uslublari, so‘nggi yillarda bu sohadagi olib borilayotgan ishlar, ózgarishlar haqida sóz boradi. Shuningdek, rahbarning ózini ish paytida qanday tutishlari, ish olib borish tarzi, tashkilotdagi ishchilarni qanday qilib rag‘batlantirishi, tashkilotning samarali ishlashi va rivojlanishi menejerga bog‘liqli ekanligi haqida aytilgan. Xsusan madaniyat markazlarini boshqarishda direktor tamonida qanday ishlar olib borilishi, direktorning vazifalari, hodimlar bilan munosabatilari haqida mazkur maqolada so‘z boradi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье расказқвается о методах управления в сфере культуры и искусства, работе и изменениях в этой сфере за последние годы. Также было сказано, что от руководителя завесит то, лал ведет себя руководитель во время работы, как вести работу, как мотивировать работников организации, эффективную работу и развитие организации.
Как работает под руководством директора по управлению культурными центрами в данной статье говоритсия обязенностях и отношениях с сотрудниками.

SUMMARY. This article talks about management methods in the field of culture and art, the work and changes in this field in recent years. It was also said that how the leader behaves at work, how to conduct work, how to motivate the employees in the orhanization, effective operation and development of the organization depends on the manager.
This is about what works are carried out under the direction of the director in the management of, cultural senters, the duties of the director, relations with employees, the article says.

РОЛЬ СФЕРЫ КУЛЬТУРЫ В РЕАЛИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ МОЛОДЕЖНОЙ ПОЛИТИКИ

К.Б.Юсупов - *(PhD), доцента*
Нукусского филиала Узбекского государственного института искусства и культуры

Таянч сўзлар: маданият маҳкамалари, ёшлар сиёсати, бадиий ижодкорлик, халқ ҳавоскорлар жамоатлари, кино, телевидение, миллий эстрада, мусиқа, хореография.
Ключевые слова: учреждения культуры, молодежная политика, художественное творчество, коллективы народной самодеятельности, кино, телевидение, национальная эстрада, музыка, хореография.
Key words: cultural institutions, youth policy, artistic creativity, amateur groups, cinema, television, national stage, music, choreography.

ВВЕДЕНИЕ

На сегодняшний день в нашей стране важное значение имеет молодежная политика и социальная активность молодежи. Принятие молодежной политики имело большое значение в жизни нашего народа, особенно молодежи, стал большой практической программой повышения политической культуры молодежной политической культуры, укрепления нашей независимости, последовательного осуществления демократических процессов.

Реальность жизни показывает, что все мировые знания и опыт, слова, понимания, впечатления, умозаключения - все это возникает, развивается, обогащается, крепнет или, наоборот, устаревает и превращается в прах в результате человеческой деятельности. Сегодня в мире существует такое великое явление, как сознательная жизнь человечества, которая никогда не погрузится во тьму.

Поэтому мы называем ее очень феноменальным явлением. Считается, что это духовность и культура, всегда высоко ценимые здравомыслящим, живущим светлыми надеждами, человеком и обществом. «Мы все знаем, что в период бывшего союза интересы тоталитарной системы ставились превыше всего, а человека и его законные интересы превратились во второстепенные понятия». [1, 26-33]. С этой точки зрения национальное самосознание, внимание и уважение к национальному наследию, национальным ценностям являются основными целями государственной молодежной программы. Он рассчитывается исходя из конкретных целей государственной программы для молодежи. Одной из обязанностей, изложенных в разделах о культурной тематике Положения о государственной политике в отношении молодежи, является привитие национальной культуры в сознании молодежи, уделяя особое внимание понятию культура. В пунктах Закона о государственной молодежной политике относительно культурной сферы, обращается внимание на понятие культуры, ставится задача внедрения национальной культуры в сознание молодежи.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДЫ

Методологической основой культурной деятельности являются Конституция Республики Узбекистан, Заокны Республики Узбекистан, Указы и постановления Президента Республики, постановления Кабинета Министров Республики Узбекистан, а также как суждения и теоретические учения мировых, восточных мыслителей и современных ученых о культуре, духовности, просвещении и творчестве. Вместе с этим использовались такие методы, как анализ и синтез, обобщение, гипотетико-дедуктивный подход, системный анализ, диалектика. Внедрение новых научных знаний в определенную научную систему считается одним из важных аспектов научного творчества. Систематизация знаний с помощью научных теорий не есть механическое добавление новых элементов знаний, а осуществление их творческого синтеза, диалектический скачок, переход к новому качеству знания, понимание этого знания.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЯ

Культура – это не только совокупность материальных и духовных богатств, созданных творческой деятельностью людей, она также отражает уровень развития общества, т.е. в культуре отражается вся совокупность знаний, норм и ценностей, имеющихся в обществе. В изучении культуры можно также использовать объективные закономерности и традиционные представления о причинной связи событий. Системный подход к культуре как своего рода единой сферы позволяет понять в целостности специфические особенности различных сфер культуры, влияющих друг на друга, а не разделять их на части. Системный подход дает возможность использовать многие методы исследования. То есть становится основой для принятия решения без противопоставления результатов одного метода с другим и без и абсолютизации. Такой системный подход, выражая и к культуре специфическое отношение, дает возможность понять понимать сферы жизнедеятельности людей. Из них строятся сферы культурные сферы и культурные институты, имея четкую структуру и четкие роли, они устанавливают культурную систему, создавая принципы социальных отношений, коммуникации и культурные модели.

При анализе сложных и многоцелевых процессов в культуре, указывая самые общие принципы, используются сравнительный анализ и классификации. Существуют материализм, позитивизм, объективный идеализм и многие другие точки зрения, связанные с философским пониманием культуры и философским обоснованием. «В каждом из них разработаны методы теоретической интерпретации и своеобразные методы анализа физических, духовных и психологических взаимоотношений человека в мире природы и социальной группы (социума)». [2, 3-5]

В статье 12^1 Закона Республики Узбекистан о государственной молодежной политике указаны полномочия органов культуры в области государственной молодежной политики.

Органы культуры:

- участвуют в разработке и реализации государственных, территориальных и иных программ в области государственной молодежной политики;
- осуществляют среди молодежи пропаганду художественного, народного и самодеятельного творчества;
- содействуют развитию кино, театрального, музыкального, хореографического, изобразительного, циркового, народно-прикладного и эстрадного искусства среди молодежи,

повышению их идейно-художественного и нравственного уровня;
- обеспечивают наполнение культурно-массовых и праздничных мероприятий среди молодежи идейным содержанием, налаживают тесное сотрудничество с творческими союзами и другими негосударственными некоммерческими организациями;
- участвуют в развитии и укреплении международных культурных связей, проведении конференций и выставок среди молодежи;
- оказывают всестороннюю поддержку творческой молодежи, создают необходимые условия для полноценного проявления ими своих дарований и талантов;
- обеспечивают организацию творческих поездок и участие одаренной и талантливой молодежи в смотрах, конкурсах, фестивалях, других мероприятиях, проводимых в области культуры в международном и республиканском масштабах;
- осуществляют среди молодежи просветительскую работу по дальнейшему глубокому укоренению в национальном самосознании идеи независимости, верности традициям высокой духовности, гуманности, укреплению иммунитета к чуждым идеям радикализма и экстремизма;
- оказывают всемерное содействие творческим коллективам, особенно творческой молодежи, в создании произведений, отражающих наиболее яркие страницы истории народа и его современной жизни, свободного демократического развития страны;
- взаимодействуют с другими органами и учреждениями, участвующими в реализации государственной молодежной политики.
- Органы культуры могут осуществлять и иные полномочия в соответствии с законодательством.

Вместе с тем нам следует придерживаться определенной методологии при организации мероприятий по культурному досугу нашего народа.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, вопросы культуры всегда были тесно связаны с проблемами нации, ее историей, настоящим и будущим. Потому что культура представляет собой комплекс методов, форм и путей творческой деятельности человека, она сосредоточена в материальных и духовных ценностях, передаваемых по наследству из поколения в поколение.

Культура является созданной человеком «вторичной природой, бытием». Чтобы сформировать высокую культуру в жизни и сознании нашего народа, особенно молодежи, необходимо вместе с использованием всего опыта и талантов, трудового и внутреннего духовного потенциала нации, повышение инициатив и творческой активности представителей нации.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ш.М Мирзиёев Янги Ўзбекистон стратегияси. –Тошкент. «Ўзбекистон», 2021.й. (Инглиз тилидаги таржимаси. // Английский перевод в скобках // New Uzbekistan strategy).

2. Э.Гулметов.Т.Кобилжонова. Ш.Эрназаров А.Маврулов. Маданиятшунослик маърузалар матни. -Т., 2012 й. (Инглиз тилидаги таржимаси. // Английский перевод в скобках // The text of cultural studies lectures).

3. А.Умаров, У.Қорабаев. Маданий дам олишни ташкил этишнинг илмий асослари. -Тошкент 2023.й. (Инглиз тилидаги таржимаси. // Английский перевод в скобках // Scientific basis of organizing cultural recreation).

4. Ўзбекистон Республикасининг 2021- йил 21-апрелдаги ЎРҚ-683-сонли Қонуни муҳарририда – Қонунчилик маълумотлар миллий базаси.

5. Yusupov Kuanishbay Baltabayevich. THEATER AS A TOOL FOR EDUCATING OUR SPIRITUAL WORLDJournal of Positive School Psychology (JPSP) https://journalppw.com/index.php/jpsp/article/view/3185

РЕЗЮМЕ. Мақолада маданият соҳасининг ижтимоий субъект сифатида жамиятдаги фаолияти, хусусияти кўриб чиқилди. Маданият тўпланган тажрибаларни ўзлаштириш ва уни кейинги авлодларга етказиб бериш услуби эканлиги таҳлил қилинди. Ёшларга тегишли давлат дастурида белгиланган вазифаларнинг бажарилишида маданият маҳкамаларининг олдида турган режа асосидаги фаолияти тўғрисида тўхталиб ўтилди.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается деятельность и особенности сферы культуры как социального субъекта в обществе. Проанализировано, что культура – это метод усвоения накопленного опыта и передачи его следующим поколениям. Рассматривается плановая деятельность учреждений культуры по реализации задач, определенных в государственной молодежной программе.

SUMMARY. The article examines the activities and features of the sphere of culture as a social subject in society. It is analyzed that culture is a method of assimilating accumulated experience and passing it on to next generations. The planned activities of cultural institutions to implement the tasks defined in the state youth program are considered.

TALABALARDA MUSIQIY-ESTETIK MADANIYATNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Zaretdinov Karamatdin Kurbanbaevich - *dotsent*
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: musiqiy va estetik madaniyat, talabalar, o‘qituvchilar, usullar, texnikalar, musiqiy tadbirlar, mahorat darslari, zamonaviy texnologiyalar, badiiy mahorat, kasbiy rivojlanish.

Ключевые слова: музыкально-эстетическая культура, студенты, преподаватели, методы, приемы, музыкальные мероприятия, мастер-классы, современные технологии, художественное мастерство, профессиональное развитие.

Key words: musical and aesthetic culture, students, teachers, methods, techniques, musical events, master classes, modern technologies, artistic skills, professional development.

Musiqiy va estetik madaniyat insonning shaxsiyatini rivojlantirishda, uning ichki dunyosini shakllantirishda, hissiy va ma’naviy rivojlanishiga hissa qo‘shishda muhim rol o‘ynaydi. Talabalarning musiqiy va estetik madaniyatini rivojlantirish jarayonini tushunish uchun pedagogik nazariya va metodologiyaning asoslariga murojaat qilish kerak. Ushbu sohadagi asosiy tushunchalardan biri bu musiqiy ta’lim kontseptsiyasi bo‘lib, u talabalarning musiqiy qobiliyatlari va madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan barcha vazifalarni o‘z ichiga oladi. [4] Musiqiy ta’lim estetik idrokni shakllantirish, eshitish xotirasini rivojlantirish, musiqani eshitish va tushunish qobiliyatini, shuningdek musiqiy va estetik afzalliklarini mustaqil ravishda ijodiy ifoda etish qobiliyatini o‘z ichiga oladi. Talabalarning musiqiy va estetik madaniyatini muvaffaqiyatli rivojlantirish uchun har bir talabaning individual xususiyatlarini, uning musiqiy afzalliklarini, musiqiy rivojlanish darajasi va qobiliyatini hisobga olish kerak. Talabalar musiqiy tadbirlarda faol ishtirok etishlari, ijodiy qobiliyatlarini namoyish etishlari va o‘qituvchilar va tengdoshlaridan fikr-mulohazalarini olishlari mumkin bo‘lgan qulay ta’lim muhitini yaratish muhimdir. Shunday qilib, talabalarning musiqiy va estetik madaniyatini rivojlantirishning nazariy asoslari musiqiy ta’limning ahamiyatini tushunish, har bir talabaga individual yondoshish va talabalarning musiqiy faoliyatda faol ishtirok etishlari uchun sharoit yaratishni o‘z ichiga oladi. Maqolaning keyingi bo‘limlarida biz talabalarda musiqiy va estetik madaniyatni rivojlantirishning amaliy usullarini ko‘rib chiqamiz.

Musiqiy ta’lim har bir inson ta’limining muhim tarkibiy qismidir. Talabalarning musiqiy va estetik madaniyatini rivojlantirish sohasida ishlaydigan o‘qituvchilar musiqiy ko‘nikmalarni shakllantirishda, shuningdek, badiiy did va idrok madaniyatini rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Musiqiy madaniyatni rivojlantirishning asosiy usullaridan biri bu o‘yin orqali musiqiy ta’limdir. Musiqiy o‘yinlar va mashqlar talabalarga musiqa haqidagi nazariy bilimlarni yaxshiroq o‘rganishga, musiqiy qobiliyatlarni rivojlantirishga va musiqani hissiy idrok etish orqali bolaning ichki dunyosini boyitishga yordam beradi. Talabalarning musiqiy madaniyatini rivojlantirishda turli uslub va yo‘nalishdagi musiqalarni tinglash va tahlil qilish muhim omil hisoblanadi. [1] Musiqa tinglash darslarini o‘tkazish o‘quvchilarga dunyoqarashini kengaytirish, turli xil musiqiy asarlar bilan tanishish va musiqani tahlil qilish va tushunish qobiliyatini rivojlantirish imkonini beradi.

Amaliy musiqa ijro etish talabalarning musiqiy qobiliyatlarini rivojlantirishda ham muhim rol o‘ynaydi. Asboblarni chalish, qo‘shiq aytish, musiqa kompozitsiyasi – bularning barchasi musiqiy eshitish va ijodiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi, shuningdek

musiqa orqali o‘zini namoyon qilish va o‘zini anglashga yordam beradi. [3]

Musiqiy guruhlar va tanlovlarda qatnashish talabalarga jamoaviy ijro bilan tanishish, musiqiy mahoratini oshirish va yangi tajriba orttirish imkonini beradi.

Musiqa festivallari o‘quvchilarni o‘zlarini takomillashtirishga undaydi, yutuqlarni rag‘batlantiradi va ijodkorlikni rivojlantirishga yordam beradi. Shunday qilib, talabalarning musiqiy madaniyatini rivojlantirish nafaqat musiqiy bilimlarni o‘zlashtirishga, balki har bir talabaning musiqiy va ijodiy qobiliyatlarini, hissiy va ma’naviy o‘sishini rivojlantirishga yordam beradigan har xil pedagogik usullardan kompleks yondashuvni va foydalanishni talab qiladi. Ushbu sohada ishlaydigan o‘qituvchilar ushbu jarayonda muhim rol o‘ynaydi, kelajakdagi ijodkorlar va musiqa ixlosmandlarini ilhomlantiradi va tarbiyalaydi.

Musiqa - bu his-tuyg‘ular va fikrlarni etkazish, qalblarga etib borish va qalblarni ilhomlantirish qobiliyatiga ega bo‘lgan ajoyib san’at turi. Talabalarning musiqiy va estetik madaniyatini rivojlantirish o‘qituvchilar uchun muhim vazifadir, chunki musiqa orqali talabalar o‘zlarining ichki dunyosini ochib berishlari, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishlari va madaniy tajribalarini boyitishlari mumkin. Musiqiy madaniyatni rivojlantirishning asosiy usullaridan biri bu musiqiy tadbirlar va kontsertlarni tashkil etishdir. Maktabdagi chiqishlar va festivallar nafaqat o‘quvchilarga o‘z iste'dodlarini omma oldida namoyish etish imkoniyatini beradi, balki ularning o‘ziga bo‘lgan ishonchini, badiiy mahoratini va jamoaviy ijro tushunchasini shakllantirishga yordam beradi.

Professional musiqachilar ishtirokida o‘tkaziladigan mahorat darslari va seminarlar talabalarga musiqiy bilim va ko‘nikmalarini kengaytirishga imkon beradi. Tajribali mutaxassislar bilan uchrashuvlar talabalarni o‘z-o‘zini rivojlantirishga ilhomlantiradi va musiqa olamida yangi ufqlarni ochishga yordam beradi. Musiqa tanlovlari va olimpiadalarida qatnashish talabalarning musiqiy madaniyatini rivojlantirish uchun ham katta ahamiyatga ega. Ushbu musobaqalar talabalarni o‘zlarini takomillashtirishga undaydi, yangi asarlarni o‘rganishga va musiqiy faoliyatda kasbiy ko‘nikmalarga ega bo‘lishga undaydi. Zamonaviy texnologiyalar musiqiy ta’limning o‘quv jarayoniga muvaffaqiyatli integratsiya qilinmoqda. Multimedia, musiqa yaratish, ovoz yozish va ritmni o‘rgatish dasturlari talabalar uchun musiqa olamiga chuqurroq kirib borish uchun o‘quv jarayonini qiziqarli va qulay qiladi. Shunday qilib, o‘qituvchilar tomonidan talabalarning musiqiy va estetik madaniyatini rivojlantirish uchun foydalaniladigan usullarning xilma-xilligi talabalarning musiqiy qobiliyatlari va ijodiy salohiyatini rivojlantirish uchun qulay muhit yaratishga imkonini beradi. Shuni esda tutish kerakki, har bir talaba o‘ziga xosdir va musiqiy ta’limga o‘ziga xos shaxsiy yondashuvga ega bo‘lib, unda musiqaga bo‘lgan muhabbat va hayotdagi san’atning qadr-qimmatini rivojlantirishga yordam beradi.

Musiqiy ta’lim nafaqat musiqa sohasida, balki ularning umumiy madaniy va intellektual rivojlanishida ham talabalarning rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi. Musiqiy ta’lim sohasida ko‘plab muvaffaqiyatli amaliyotlar mavjud bo‘lib, ular samarali o‘rganishni rag‘batlantiradi va o‘quvchilarni muvaffaqiyatga erishishga ilhomlantiradi. Musiqani o‘quv dasturiga integratsiya qilish talabalarda ijodiy fikrlash, badiiy mahorat va ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirishga imkon beradigan asosiy amaliyotlardan biridir. Musiqiy ta’limni o‘quv dasturlariga kiritish talabalarga kundalik ta’limning bir qismi sifatida musiqani o‘rganish va o‘zlarining ijodlarini ochib berish imkoniyatini beradi. Musiqa ustaxonalari va mentorlikni tashkil etish ham talabalarning rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi. Professional musiqachilarni mahorat darslarini o‘tkazishga taklif qilish talabalarga qimmatli tajriba va bilim olish imkonini beradi, shu bilan birga ularni o‘z mahoratini oshirish va ijodiy rivojlanishiga ilhomlantiradi. Musiqa tanlovlari va festivallarida qatnashish ham talabalarning musiqiy qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradigan muvaffaqiyatli amaliyotdir. Bunday tadbirlarda qatnashish talabalarga o‘z iste'dodlarini namoyish etish, mutaxassislardan fikr-mulohaza olish va keyingi rivojlanish uchun ilhom va motivatsiya topish imkonini beradi. Mahalliy musiqa tashkilotlari bilan hamkorlik qilish va musiqa ta’limida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish ham muvaffaqiyatli o‘rganishda muhim rol o‘ynaydi. Mahalliy tashkilotlar bilan hamkorlik talabalar uchun qo‘shimcha imkoniyatlar yaratadi va texnologiyadan foydalanishni yanada interaktiv va hamma uchun ochiq qilish imkonini beradi. Umuman olganda, musiqiy ta’lim sohasidagi muvaffaqiyatli amaliyotlar talabalarning iste'dodi

va ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi, ularga musiqa sohasida muvaffaqiyatga erishishga va ijodiy shaxs sifatida rivojlanishga yordam beradi.

Xulosa. Xulosa qilib shuni ta’kidlash kerakki, talabalarning musiqiy va estetik madaniyatini rivojlantirish ularning shakllanishi va shaxs sifatida shakllanishida muhim rol o‘ynaydi. Ushbu sohada ishlaydigan o‘qituvchilar o‘zlarining maqsadlariga samarali erishishga yordam beradigan katta tajriba va bilimlarga ega. Turli usullardan foydalanish, musiqiy tadbirlarni tashkil etish, mahorat darslarini o‘tkazish va tanlovlarda qatnashish talabalarning musiqiy qobiliyatlarini rivojlantirishda o‘qituvchilar ishining samaradorligini namoyish etadi. Zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash, shuningdek, musiqa o‘qitishda muhim element bo‘lib, o‘quvchilarga bilim va ko‘nikmalarini kengaytirishga imkon beradi. Talabalarning musiqiy va estetik madaniyatini saqlab qolish va rivojlantirish juda muhim, chunki bu nafaqat musiqiy didni shakllantirishga, balki shaxsning hissiy va ma’naviy dunyosini tarbiyalashga ham yordam beradi. O‘z o‘quvchilarining musiqiy qobiliyatlarini rivojlantirish ustida ishlashni davom ettirayotgan o‘qituvchilar musiqa orqali ijodiy yutuqlarga va o‘zini namoyon qilishga qodir bo‘lgan uyg‘un shaxsni shakllantirishga katta hissa qo‘shadilar.

Adabiyotlar

1. Адамова, Р.М. (2022). Формирование музыкально-эстетической культуры у студентов. *Ответственный редактор*, 79.
2. Багомедова, А.В., & Недюрмагомедов, Г. Г. (2016). Проблемы формирования музыкально-эстетической культуры будущих педагогов дошкольных образовательных учреждений. *Высшее образование сегодня*, (1), 98-100.
3. Евтушенко, Е. А., & Чернышкова, Е. В. (2015). Педагогические условия эффективности эстетического воспитания глухих детей в музыкально-ритмической деятельности. *Современные проблемы науки и образования*, (4), 135-135.
4. Жандарова, Т.В. Психолого–педагогические условия воспитания музыкально–эстетической культуры подростков.
5. Иванова, Л. Н. (2013). Создание культурно-эстетической воспитательной среды как одно из педагогических условий музыкально-эстетического развития подростков. *Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств*, (1), 97-101.
6. Потомахин, В.В. (2009). Анализ опыта экспериментального исследования путей и педагогических условий эффективности формирования правовой культуры студентов неюридических профилей подготовки. *Вестник Тамбовского университета. Серия: гуманитарные науки*, (10), 274-277.

REZYUME. Zamonaviy dunyoda musiqiy va estetik madaniyat shaxsni shakllantirishda va talabalarning ko‘nikma va malakalarini rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Bu eshitish idrokini, ijodiy fikrlashni, hissiy intellektuallikni va san’atni etarli darajada idrok etish va tushunish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi. Ushbu maqolaning maqsadi talabalarda musiqiy va estetik madaniyatni rivojlantirishga yordam beradigan pedagogik sharoitlarni ko‘rib chiqishdir. Ushbu tadqiqot doirasida musiqiy va estetik madaniyat tushunchasi, uning zamonaviy ta’limdagi ahamiyati, shuningdek, talabalarda ushbu madaniyatni rivojlantirishning asosiy pedagogik tamoyillari ko‘rib chiqiladi.

РЕЗЮМЕ. В современном мире музыкально-эстетическая культура играет важную роль в формировании личности и развитии умений и навыков учащихся. Это способствует развитию слухового восприятия, творческого мышления, эмоциональной интеллектуальности и адекватного восприятия и понимания искусства. Цель данной статьи - рассмотреть педагогические условия, которые помогают учащимся развивать музыкально-эстетическую культуру. В рамках данного исследования рассмотрено понятие музыкально-эстетической культуры, ее значение в современном образовании, а также основные педагогические принципы развития этой культуры у учащихся.

SUMMARY. In the modern world, musical and aesthetic culture plays an important role in the formation of personality and the development of students' skills and abilities. It helps to develop auditory perception, creative thinking, emotional intellectuality and adequate perception and understanding of art. The purpose of this article is to consider pedagogical conditions that help students develop musical and aesthetic culture. Within this study, the concept of musical and aesthetic culture, its importance in modern education, as well as the main pedagogical principles of developing this culture in students are considered.

ZAMANAGÓY KITAPXANALAR EVOLYUCIYASÍ: SANLÍ TEXNOLOGIYALAR HÁM INNOVACIYALÍQ XÍZMETLER

Sharipova Dilbarxan Atajanovna – *úlken oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: kutubxonalar, elektron resurslar, innovatsion xizmatlar, sun’iy intellekt (SI), virtual reallik (VR), katta ma’lumotlar, analitika, texnologiyalar, axborot salomatligi.

Ключевые слова: библиотеки, электронные ресурсы, инновационные услуги, искусственный интеллект (ИИ), виртуальная реальность (ВР), большие данные, аналитика, технологии, информационная грамотность.

Key words: libraries, electronic resources, innovative services, artificial intelligence (AI), virtual reality (VR), big data, analytics, technologies, information literacy.

Zamanagóy kitapxanalar sanlı texnologiyalar tásirinde sezilerli ózgerislerge ushıraǵan. Bul ózgerisler kitapxana fondların basqarıwdıń ishki proceslerine de, paydalanıwshılarǵa kórsetilip atırǵan xızmetlerge de tiyisli. Tiykarǵı ózgerislerden biri elektron kataloglardan paydalanıw boldı. Dástúrli kartalıq kataloglardıń ornına endi paydalanıwshılar onlayn kataloglar arqalı zárúr ádebiyatlardı tez tabıwı múmkin [3, 37-40]. Kitapxana fondların basqarıwdıń zamanagóy sistemaları (Integrated Library Systems, ILS) materiallardı nátiyjeli shólkemlestiriw, baqlaw hám beriw, sonday-aq, jazılıwlardı hám elektron resurslardan paydalanıwdı basqarıw imkaniyatın beredi. Sonday-aq, sanlı texnologiyalar JSTOR, Project MUSE hám Google Books sıyaqlı elektron kitapxanalar hám onlayn platformalardı jaratıw imkaniyatın jarattı. Bul platformalar úlken kólemdegi ilimiy hám oqıw ádebiyatları, jurnallar hám maqalalarǵa kiriw imkaniyatın beredi, bul bolsa paydalanıwshılardıń imkaniyatların sezilerli dárejede keńeytedi. Kitapxanalar bul platformalar menen belsene birge islesiwde bolıp, ózleriniń paydalanıwshılarına abonent arqalı zárúr resurslardan paydalanıw imkaniyatın bermekte.

Mobil qosımshalar hám bultlı texnologiyalar paydalanıwshılarǵa kitapxana resurslarınan qálegen waqıtta hám qálegen jerden paydalanıw imkaniyatın beredi. Bul ásirese, kitapxana diywallarınan tısqarıda málimlemege mútáj bolıwı múmkin bolǵan studentler hám izertlewshiler ushın áhmiyetli. Bulıtlı texnologiyalar, sonday-aq, kitapxanalarǵa úlken kólemdegi maǵlıwmatlardı saqlaw hám basqarıw imkaniyatın beredi, olardıń qolaylılıǵı hám qáwipsizligin jaqsılaydı. Sonıń menen birge zamanagóy kitapxanalar paydalanıwshılarǵa kitapxanashılardan onlayn járdem alıw imkaniyatın beretuǵın virtual maǵlıwmat beriw xızmetlerin jedel engizbekte. Bul chat, elektron pochta yaki video másláhátlesiw bolıwı múmkin. Bunday xızmetler informaciyadan paydalanıwdı ádewir ápiwayılastıradı hám kitapxanalardı paydalanıwshılar ushın qolaylı hám arzan etedi. Sanlı texnologiyalar kitapxanalardı transformaciyalaw da dawam etpekte, olar málimleme hám xızmetler kórsetiwde jáne de jeńil, arzan hám nátiyjeli bolmaqta. [5, 14-16] Sanlı kitapxanalar hám elektron resurslar zamanagóy kitapxana infrastrukturasınıń áhmiyetli bólegine aylanǵan bolıp, paydalanıwshılarǵa qolaylı túrde kóp muǵdardaǵı maǵlıwmatlardan paydalanıw imkaniyatın bermekte. Bul texnologiyalar hár qıylı resurs hám xızmetlerdi usınıs etiw arqalı paydalanıwshılar ushın jańa keńisliklerdi ashtı.

Sanlı kitapxana - bul sanlı formattaǵı hújjetler toplamı bolıp, olarǵa kiriw internet arqalı támiyinlenedi. Sanlı kitapxanalardıń tiykarǵı abzallıqları tómendegilerden ibarat:

- Qolaylıq: Paydalanıwshılar resurslardan qálegen waqıtta hám internet bar bolǵan qálegen jerden paydalanıwı múmkin.
- Saqlanıwshılıq: hújjetlerdiń sanlı nusqaları fizikalıq eskiriw, joǵaltıwdan qorǵalgan.

Izlew hám navigaciya: Tayanısh sózler, meta maǵlıwmatlar hám basqa da qurallar járdeminde informaciyanı tez izlew.

Masshtablasıwshılıq: Fizikalıq keńisliktiń zárúrligisiz jańa materiallardı qosıw hám kollekciyalardı keńeytiwdiń ańsatlıǵı.

Belgili sanlı kitapxanalar hám platformalarǵa tòmendegiler kiredi:

1. JSTOR: Keń túrdegi pánler boyınsha mıńlaǵan ilimiy jurnallar, kitaplar hám baslanǵısh dereklerden paydalanıw imkaniyatın beretuǵın platforma. JSTOR izertlewshiler hám studentler tárepinen sapalı akademiyalıq resurslardan paydalanıladı.
2. Project MUSE: Gumanitar hám sociallıq pánlerge qánigelesken akademiyalıq jurnallar hám kitaplardıń tolıq toplamına kiriwdi támiyinleydi. Platforma akademiyalıq izertlewler

hám bilimlendiriw baǵdarlamaların qollap-quwatlaydı.

3. Google Kitaplar: Dúnya boylap kitapxanalar menen birge islesiw boyınsha joybar sheńberinde kópshiligi sanlastırılgan millionlap kitaplardan paydalanıw imkaniyatın beretuǵın eń iri sanlı kitapxanalardan biri. Paydalanıwshılar kitaplardı izlew, oqıw hám júklep alıwı, sonday-aq, kóplegen basılımlardan úzindilerdi kóriwi múmkin.

4. Europeana: Evropa sanlı kitapxanası, muzey hám arxiv, olar millionlap sanlı obyektler, sonıń ishinde, kitaplar, fotosúwretler, súwretler, filmler hám arxiv materiallarınan paydalanıw imkanın beredi. Europeana hár qıylı mádeniy hám ilimiy mákemeler menen birge islesedi. [1, 30-33]

Zamanagóy kitapxanalar málimleme, bilimlendiriw hám mádeniyattıń áhmiyetli orayları bolıp esaplanadı, biraq olar bir qatar mashqala hám qáwiplerge dus kelmekte. Bul qıyınshılıqlar tez ózgerip atırǵan dúnya sharayatında óz áhmiyetin saqlap qalıwı ushın kitapxanalardan turaqlı beyimlesiw, innovaciya hám kreativ sheshimlerdi talap etedi. Búgingi kúnde kitapxanalardıń jumısına tásir etiwshi tiykarǵı táreplerdi hár tárepleme kórip shıǵamız. Qarjılandırıw kóplegen kitapxanalar ushın eń úlken mashqalalardan biri bolıp esaplanadı. Sheklengen byudjetler infrastrukturanı jańalaw hám jańa resurslardı satıp alıw imkaniyatın bermeydi, bul bolsa xızmetlerdiń sapasına unamsız tásir etiwi múmkin. Finanslıq turaqsızlıq sharayatında kitapxanalar grantlar, sawǵalar hám jeke menshik sektor menen birge islesiw sıyaqlı qosımsha qarjılandırıw dáreklerin izlewi kerek. Bul olardan tek basqarıw kónlikpeleri emes, al bar resurslardan paydalanıwdı optimallastırıw hám uzaq múddetli rawajlanıwın támiyinlew ushın strategiyalıq pikirlewdi talap etedi. Kitapxana xızmetin sanlastırıwdıń artıwı menen maǵlıwmatlardı qorǵaw zárúrligi payda bolmaqta. Hújimler hám informaciyanıń shıǵıp ketiwi sıyaqlı kiberqáwipler paydalanıwshılardıń hám kitapxana sistemalarınıń qáwipsizligine úlken qáwip tuwdıradı. Kitapxanalar kiberqáwipsizliktiń isenimli sistemaların engiziwi hám jeke maǵlıwmatlardı qorǵaw boyınsha huqıqıy talaplarǵa ámel etiwi shárt, bul jeke menshiklik máseleleri boyınsha qáweterler artqan jaǵdayda ayrıqsha áhmiyetke iye bolmaqta. Ádep-ikramlılıq dilemmaları da málimlemeden ashıq paydalanıw hám intellektuallıq múlikti qorǵaw arasındaǵı teń salmaqlılıqtı támiyinlep, dodalawlardıń áhmiyetli bólegine aylanbaqta. Texnologiyalardıń tez rawajlanıwı kitapxanashılardı turaqlı oqıtıw hám beyimlestiriw zárúrligin payda etpekte. Zamanagóy paydalanıwshılar jańa xızmetlerdi engiziw hám paydalanıwshı tájiriybesin jaqsılawdı talap etiw, jeke menshiklestirilgen informaciyadan paydalanıw múmkinshiligin kútip atır. Bunnan tısqarı, kitapxana xızmetlerin barlıq kategoriyadaǵı paydalanıwshılar, sonıń ishinde, imkaniyatı sheklengen insanlar ushın qolaylı etiw arqalı inklyuzivlikti támiyinlew zárúr. Bul kitapxanalardı óz kózqarasların qayta kórip shıǵıwǵa hám zaman talaplarına juwap beretuǵın sharayatlar jaratıwǵa májbúr etpekte. Google Scholar hám Amazon sıyaqlı kommerciyalıq platformalar kitapxanalarga báseki jaratıp, informaciyaǵa qolaylı kiriwdi usınıs etedi. Kitapxanalar áhmiyetli bolıp qalıwı ushın qánigelestirilgen másláhátler, siyrek ushırasatuǵın kollekciyalar hám mádeniy ilajlardan paydalanıw sıyaqlı ózleriniń siyrek ushırasatuǵın usınısların atap ótiwi kerek. Bul usınıs etilip atırǵan xızmetlerdiń hár qıylılıǵı hám sapasın qádirleytuǵın paydalanıwshılardı tartıw hám uslap qalıw imkaniyatın beredi. Kitapxanashılardıń mamanlıǵın arttırıw kitapxanalardıń tabıslı jumıs alıp barıwı ushın áhmiyetli tárepi bolıp esaplanadı. Jańa texnologiyalar hám xızmet kórsetiw usılların tabıslı qollap-quwatlaw ushın turaqlı oqıw zárúrlikke aylanbaqta. Bunnan tısqarı, ózgerislerdi basqarıw hám jetekshilik kónlikpelerin rawajlandırıw kitapxanalarǵa innovaciyalardı nátiyjeli engiziw hám jańa jumıs sharayatlarına beyimlesiw imkaniyatın beredi. Kitapxanalar sociallıq áhmiyetke iye joybar hám baslamalardı qollap-quwatlawı arqalı jámiyette áhmiyetli orındı ieleydi. Kitapqumarlıqtı rawajlandırıw baǵdarlamaları, mádeniy ilajlar hám bilimlendiriw baǵdarlamaları jámiyettiń rawajlanıwına hám mádeniy hár qıylılıqtıń bekkemleniwine xızmet etedi. Inklyuziv baslamalar hám sociallıq joybarlar túrli sociallıq toparlardı qollap-quwatlaw hám mádeniy jekkeleniwge qarsı gúresiwge qaratılǵan kitapxana xızmetiniń áhmiyetli elementlerine aylanbaqta. Sonlıqtan, zamanagóy kitapxanalar óz-ara beyimlesiwshilik, innovaciyalıq qatnas hám xızmetlerdi turaqlı jaqsılawdı talap etetuǵın kóplegen qáwip-qáterlerge dus keledi. Bul mashqalalarǵa múnásip juwap beriw kitapxanalarǵa tek ǵana óziniń áhmiyetin saqlap qalıw emes, al málimleme hám mádeniy xızmetler kórsetiwde jańa kózqaraslardı ózlestiriw imkaniyatın beredi.

Juwmaq. Zamanagóy kitapxanalar sanlı texnologiyalar hám paydalanıwshılardıń jańa talapları tásirinde sezilerli ózgerisler hám transformaciyalar dáwirin basınan keshirmekte. Olar jańa qáwip-qáterlerge beyimlesip, innovaciyalıq kózqaraslardan paydalanıp, málimleme, bilimlendiriw hám mádeniyattıń

áhmiyetli orayları bolıp qalmaqta. Maqalada biz kitapxanalardıń dástúriy wazıypalarınan baslap, zamanagóy sanlı kitapxanalar hám elektron resurslarǵa shekemgi evolyuciyasın kórip shıqtıq. Bultlı texnologiyalar, virtual maǵlıwmat beriw xızmetleri, elektron jazılıwlar hám sanlı gumanitarlıq izertlewler laboratoriyası sıyaqlı kitapxanalar usınıs etetuǵın innovaciyalıq xızmetlerdi dodaladıq. Sonday-aq, ilimiy izertlew hám bilimlendiriwdi qollap-quwatlawda kitapxanalardıń roli, olardıń málimleme sawatlılıǵın rawajlandırıw hám ashıq-aydın paydalanıwdı qollap-quwatlawǵa qosqan úlesi tallandı.

Ádebiyatlar

1. Shayzoxova Muazzam, Davurnoyeva Madina. Kutubxonalarda tezkor axborot almashinuvi. Лучшие интеллектуальные исследования, (2024). 20(5), 30-33betlar.

2.Rustamova Nilufar Mustafo qizi. Axborot-kutubxona muassasalarida bibliografik faoliyat va zamonaviy axborot texnologiyalari: Лучшие интеллектуальные исследования, (2024). 22(3), 72-78 betlar.

3. O'tegenova Sulıwxan. Zamonaviy tipdagi Axborot-kutubxona xizmati. Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi, (2023). 5(1), 37-40 betlar.

4. Shovqiyeva S. Axborot-kutubxona faoliyati va texnologiyasi. Евразийский журнал академических исследований, (2022). 2(6), 87-89 betlar.

5. Yusupova, M. Kutubxonashunoslik va Axborot-kutubxona vazifalari. Молодые ученые, (2023). 1(9), 14-16 betlar.

REZYUME. Asirlar davrida kutubxonalar ma'rifat maskani, madaniy va ta'lim institutlari bo'lib, ularda inson fikrlari to'planadi va saqlanadi. Texnologiyalar va ta'lim tizimlarining rivojlanishi bilan, kutubxonalar katta o'zgarishlarni boshdan kechirdilar , jamoatchilik talablariga moslashtirilgan ta'limdan foydalanishning yangi turlarini taklif qildilar. Bugungi kunda kutubxonalar ko'p sonli va innovatsion xizmatlar ko'rsatadi va jamiyatda muhim o'rin egallaydi. Ular nafaqat kutubxonalar, balki ilmiy tadqiqotchilar va ta'lim dasturlarini qo'llab-quvvatlab, madaniy va ijtimoiy faollik markazlariga aylandilar. Ko'p tarmoqli texnologiyalardan foydalanuvchilarga elektron resurslar va xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini ochib berdi. Ushbu maqolada raqamli texnologiyalar yordamida zamonaviy kutubxonalarni yaratish jarayoni ko'rib chiqiladi. Kutubxonalar tomonidan taqdim etilayotgan innovatsion xizmatlar, ularning ilmiy tadqiqotchilar va bilimlarni qo'llab-quvvatlashdagi o'rni tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ. На протяжении веков библиотеки были центрами знаний, культурными и образовательными институтами, где собирались и хранились сокровища человеческой мысли и творчества. С развитием технологий и информационных систем библиотеки прошли через значительные трансформации, адаптируясь к потребностям общества и предлагая новые формы доступа к информации. Сегодня библиотеки играют важную роль в жизни общества, предоставляя широкий спектр цифровых и инновационных услуг. Они стали не только хранилищами книг, но и центрами культурной и социальной активности, поддерживающими научные исследования и образовательные программы. Введение цифровых технологий в библиотечное дело открыло новые возможности для пользователей, предоставляя доступ к электронным ресурсам и удаленным услугам. В данной статье будет рассмотрен процесс эволюции современных библиотек под влиянием цифровых технологий. Будут проанализированы инновационные услуги, предлагаемые библиотеками, их роль в поддержке научных исследований и образования.

SUMMARY. For centuries, libraries have been centers of knowledge, cultural and educational institutions where the treasures of human thought and creativity were collected and stored. With the development of technology and information systems, libraries have gone through significant transformations, adapting to the needs of society and offering new forms of access to information. Today, libraries play an important role in society by providing a wide range of digital and innovative services. They have become not only repositories of books, but also centers of cultural and social activity supporting scientific research and educational programs. The introduction of digital technologies into librarianship has opened up new opportunities for users by providing access to electronic resources and remote services. This article will examine the process of evolution of modern libraries under the influence of digital technologies. The innovative services offered by libraries, their role in supporting research and education will be analyzed.

JÁMIYETLIK-GUMANITAR PÁNLER

FOLKLORNING AYRIM O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Berdimuratov Jetkerbay Abatbaevich - *o‘qituvchi*
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: folklor, yo‘nalish, badiy asar.
Ключевые слова: фольклор, режиссура, произведение искусства.
Key words: folklore, direction, work of art.

Folklor xalqning o‘lmas meroslarini avlotdan-avlotga etkazuvchi yagona manba hisoblanadi Asirlar boyi xalq orasida ommolashgan barcha dasturlar folklor orqali dovomiylikni taminlab kelmoqda. Bugungi davr yosh olimlardan folklorning har bir ijro etiladigan janrlarining ilmiyligini yangilik sifatida folkloristika ilmiga olib kirishni talab etadi. Shu o‘rinda folklor atamasining ilmga kirishi haqida to‘qtalganni maqul ko‘rdik.

Folklor atamasini 1846-yilda ingliz olimi Willyam Toms taklifi bilan ilimga kiritilgan, u Xalq donoligi degan tushinchani beradi. Asosan folklor deganda aholi tomonidan yaratilgan barcha san’at namunalari haykaltaroshlik zargarlik, raqs, og‘izaki adabiyot, namunalari tushuniladi. Har bitta san’at sohasida ish yuritadigan mutaxassislar o‘zi tanlagan turni “folklor” deb ataydi. Masalan xalq qo‘shiqlari, taronalari, xareografiya xalq raqslari, me'morlar xalq san’atini, folklorchi olim xalq dostonlarni, ertaklarni, folklor asari deb hisoblaydi [Intraduction to Folklore.]

Qoraqalpoq adabiyoti va folklorni tadqiq qilishda rus olimlari va adabiyotchilarining ham xizmatlarini ta’kidlash o‘rinli. XVIII asr o‘rtalaridan boshlanadigan qoraqalpoq folklori namunalarin yozib olishlar aval rus olimlariga tegishli bo‘ladi. Chunki qoraqalpoq folklorini va adabiyotini, adabiyot tarixini birinchi tadqiqotchilar rus olimlari bo‘lgan deb hisoblaymiz. Ikkita xalqning madaniy aloqalari juda uzoq davrlarni qamrab oladi 1740-1741-yillari rus hukumatining topshirig‘i bilan Orskiydan Xivaga sayohat yashagan Muravin bilan Gladishev Sirdaryoning pastki bo‘limida yashagan qoraqalpoqlar orasida bo‘lib, ularning urf-odatlariga urug‘chilik qavmga bo‘linishlariga aloqador folklor materiallarni yozib olgan edilar va ulardan parchalarni bosma so‘zda e’lon qildi. P.Richkov 1750-yillari qoraqalpoqlar orasida bo‘lib, birnechta legendaları, afsona-hangomalarni yozib oladi. Shu jumladan, N.Muravevning 1819-20 yillarda Xivaga qilgan sayohati vaqtida yozib olgan etnografik materiallarining ichida ko‘pgina folklor namunalari bor.

Qoraqalpoq folkloristikasi XX asr boshlarida paydo bo‘ldi. Ushbu asrning o‘zida anchagina rivojlandı. Inqilobga qadar qoraqalpoq folklorini yozib olish, chop etish, uni izlanishi XIX asr oxirida XX asr boshlaridan-oq rus olimlari tomonidan qo‘lga olinadi. Qoraqalpoq adabiyotining mashhur olimi N.Davqaraev xalq arosıdan yig‘ilgan materiallar asosida rus va boshqa qo‘shni xalqlarning adabiyotlarini o‘rganib qoraqalpoq folklorini nisbiy turda dastlabki tasnif ishlab chiqadi. Ilm-fan zaminidan aholi og‘izaki adabiyotidagi badiy asarlarini xalqning tarixi bilan aloqador o‘rganadi. U folklor badiy asarlarning paydo bo‘lishida, saqlanishda, rivojida jirov baxshi, qissaxonlarning qo‘shni xalqlar bilan madaniy aloqasining ahamiyatini belgilab berdi. N.Davqaraev mehnatida ashulalarga, ertaklarga, maqol-matallarga ayti-shuvga va boshqada folklor janrlarga birinchi taxlil qildi. Olim N.Davqaraev qoraqolpaq og‘izaki adabiyotini katta ikkita lirik va epik janrga bo‘lib, qoraqalpoq folklorining barcha janrlari haqida tushuncha berdi. [Davqaraev 2-tom]

Qoraqalpoq folkloristikasining rivoji u yerda og‘iz adabiyoti janrining tadqiq qilinishi va klasifikaciya Q.Maqsetov tomonidan ishlandi. “Qoraqalpoq folklorini klasifikaciyalashda asosiy kriteriyalar barchasidan muqaddam g‘oyalik va ko‘rkamlilik xususiyatlar, asrlar bo‘yi shakllangan dasturiy shakllar, ko‘targan muomalarning birligi bajarilish boshqachaligi bilan haqiqatlikni bayon qilishda tasvirlash usullari bir-biriga mos kelishi so‘z etiladi” [Q. Maqsetov] deb keltirib o‘tadi.

Qoraqalpoqlarning og‘iz adabiyoti va san’ati haqida keng bayon qilish, Sharq rus tadqiqotchilarining safiga kirgan taniqli qozoq olimi Sho‘xan Valixanovning ham payiga tegdi. U 1860-yillari qoraqalpoqlar orasida bo‘lib, bir qancha afsona hangomalar, legendalarni yozib oladi, ko‘bgina dostonlarning barchasin aniqlaydi. Soppasli Sipira jirov, Jiyrencha chechan, Asan qayg‘u o‘xshagan no‘g‘ay davrining vakillari haqida material to‘playdi. Folklor degan nomlari dastlabki vaqtlarda “xaliq adabiyotı”, “aholi

adabiyotı", "og'izaki adabiyot", "aholi og'izaki adabiyot" deb yuritilgan. Aholi og'izaki poetik ijodkorligi H.Zaripov (1934-1935 yillari) tomonidan qo'llanilgan. Keyinchali folklor keng manoda joriy etilgan.

Qoraqalpoq folklorining ko'p jildligi bo'lgan 20 jild bo'yicha ishlari 1970-yillardan boshlab qo'lga olindi. Mazkur jildlikning I-II jildligi Qoraqalpoq folklori, "Qoraqalpoq ertaklari" degan nomda 1977-yilda boshib chiqarildi. III jild 1978-yilda "Qoraqalpoq topishmoqlari", IV jild 1978-yilda "Maqol-matallar", V jild "Qoraqalpoq xalq ashulalari", 1980-yilda VI jild "Qiriq qiz", 1981-yilda VII jild "Alpomish" doston. 1981-yilda VIII jild "Qoblon" 1981-yilda IX jild "Er ziywar", "Qanchayım", 1982-yilda X jild "Maspatsha", 1982-1983 yillarda XI-XII jildlarda "Aytıshuv" janrıdagi og'izaki asarlar, 1984-yilida XIII jild "Sharyar" dostoni, 1985-yilda XIV jild "G'arip-oshiq", "Soyatxan-Hamra", 1986-yilda XV jild "Go'rug'lı" dostoni, 1987-yilda XVII jild "Yusip-Axmet", "Yusip Zliyxa", "Oshiq Najep", "Xurlixa-Hamre", 1988-yilda XVIII jild "Menglixal", "Salimjan", "Xatamtay", "Gulnaxar" dostonlari kirgan. 1989-yilda XIX jild "Bo'zug'lan", "Guliston", "Qiz palvon", "Qoraman" dostonlari, 1990-yilda XX jild "Jahonsha", "Er Soyım", "Bo'z yigit", "Ziynep-Altingul" dostonlari kiritildi. Bu keltirilgan ma'lumotlar Qoraqalpoq folklorining ko'p jildlıgi qoraqalpoq folkloristlarining katta fundamental ishlaridan hisoblanadi. Bu qoraqalpoq folklorida nomi yoritilgan dostonlar so'nggi yillarda o'z oldiga kitob bo'lib bosmadan chiqdi.

Folklor sinkritik xususiyatga ega bo'lib, barcha san'at turlariga mos unsurlarni o'ziga jamlaydi, u yerda so'z, tarona va ma'lumki turdagi raqs yakka bajariladi. Folklor badiy asarlar jamoalik asar ekanligida o'z hususiyatiga ega bo'lgan. Folklor badiiy asarlarni ijrochilari xaliq hisoblanadi. Avlodtan-avlodga o'tgan bu asarlarning ijrochisi namalum bu ilm-fanda anonimlik deb yuritiladi. Bular avlodtan avlodga o'tib ijro jarayonida variantlarga va davrlar o'tib versiyalarga ega bo'ladi. Shu tarafiga qarab folklor hususiyatlarni jamoalik, anonimlik, og'izakilik, dasturiylik, variantlilik, versiyalik deb atasak bo'ladi [J. B]

Jamoalik folklor aholi jildonidan yaratiladi. Biroq jamoalik yakkaxonliknı bekorlamaydi. Aksincha uni zarurli dastlabki shart sifatida qamrab oladi. Jamoalikda bajariladigon har bitta individual ijrochi xalq ijodkoriga teng hisoblanadi.

Anonimlik – (yunoncha Anoniymis no-ma'lum) folklor badiiy asarlar muallifning aniq emasligi bilan ajıralıp turadi. Folklorda bitta asarni avval kimdir yaratgan bo'lishi mumkin, lekin bu badiy asar syujeti, tasvirlash vositalari, xalq og'izaki asarlari dasturiga tayanib yaratilsa u folklor badiiy asar bo'lib qoladi. Vaqt o'tishi davomida xalq ijodkorlari jildonidan va shu asosida ishlanib, haqiqiy folklorning badiy asari bo'lib qolaberadi.

Og'izakilik - bu og'izdan og'izga o'tishlik xalq ichidan unutilmay ijro etiladigan badiyiy asarlar hisoblanadi.

Dasturiylik folklorning o'ziga xos yashash tarzin, usulin beruvchi belgilar hisoblanadi. Folklor bu dasturlarning san'ati hisoblanadi. Bu og'izdan og'izga o'tishlik jarayonida dasturiylik saqlanishini bildiradi. O'zgarishsiz etib kelishini ta'minlaydi. Jamoalik bajarilgan asarlar o'sha holda qolishi hisoblanadi.

Variantlilik va versiyalilik folklor asarlarining har xilligi og'izaki badiy asarlarning keng tarqalishiga imkoniyat yaratadi. 1970-yillardan e'tiboran qoraqalpoq folklorining ko'p jildligini bosib chiqarish ishi qo'lga olindi [Q.Jarimbetov].

Yakunlab aytganda qoraqalpoq adabiyotining folkloristik tadqiqotchilikdagi yutug'in yuqori baholashga bo'ladi va folklorning o'ziga xos xususiyatlarin yanada terangroq izlanish ularning yangi zamonda yangicha yo'nalish talqinida zamonaviylik yo'nalishdagi izlanish ilm-fan yo'lida ishlayotgan yosh olimlarga moljallangan ahamiyatli muammolar bo'lib qoladi.

Adabiyotlar

1. Intraduction to Folklore. London.2008. Page 7.
2. Dawqaraev N. 2-jild. "Og'izaki xalq ijodi". Nókis, 1977.
3. Jarimbetov Q, J.Nizamatdinov, I.Allambergenova,. Qoraqalpoq folklori. Tashkent. 2008. 14-bet.
4. Maqsetov. Q. Qoraqalpoq xalqining ko'rkam og'izaki asarlari. Nókis. "Bilim" 1996. 64-65-bet.

REZYUME. Maqolada folklor, folklor janrlari, folklorning badiy asar poetik xususiyatlari haqida so'z boradi. Qoraqalpoq folklorining ilm-fan tadqiq qilinishi, olimlarning folklor haqidagi fikrlari o'rganiladi va munasabat bildiriladi.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится о фольклоре, фольклорных жанрах, поэтических особенностях фольклорного искусства. Изучены научные исследования каракалпакского фольклора, мнения ученых о фольклоре и изложена взаимосвязь.

SUMMARY. The article talks about folklore, folklore genres, poetic features of folklore artwork. The scientific research of Karakalpak folklore, the opinions of scientists about folklore are studied and the relationship is reported.

МИЛЛИЙ САЗ ӘСБАПЛАРЫН ОҚЫТЫЎДА ЖАҢА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

М.Дәўлетмуратова – *оқытыўшы*
Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: акустика, бадиий ижодкорлик, халқ ҳавоскорлар жамоатлари, мусиқа, педагогика, методлар.

Ключевые слова: акустика, художественное творчество, народные авиационные коллективы, музыка, педагогика, методика.

Key words: acoustics, artistic creativity, folk air groups, music, pedagogy, methods.

Педагогикалық технология ағымы дерлик барлық раўажланған мәмлекетлерге тез тарқалды. ЮНЕСКО сыяқлы тараўлар тәрепинен тән алынды ҳәм ҳәзирги заман талабына сай көплеген мәмлекетлерде жоқары дәрежеде өзлестирилип қолланылмақта. Республикамыздың педагог ҳәм әмелиятшылары илимге тийкарланған ҳалда Өзбекстанның педагогикалық шәраятына тийкарланған тәлим технологиялары ҳәм оларды тәлим-тәрбия әмелиятында қолланыўға тырысып атыр. Тәлим технологияларын оқыў барысына енгизиўдиң тийкарғы шәртлери төмендегилерден ибарат.

1. «Кадрлар таярлаў миллий дәстүри» мақсети ҳәм ўазыйпаларын жүзеге шығарыў зәрүрлиги.
2. Тәлим-тәрбия барысында тәлим бериўдиң ҳәм тәлим алыўшы ролин өзгертиў зәрүрлиги.
3. Пән техника тараўының жүдә раўажланғанлығы нәтийжесинде ахборотлардың кескин көбейип баратырғанлығы ҳәм оларды жасларға билдириў ушын ўақыттың шегараланғанлығы.

Мине, солай етип ҳәзирги тәлим бағдарында қолланып атырған жаңа педагогикалық оқытыўдың жаңа усыллары келип шықты. Сол усыллар қатарында «класстер», «киши топарларда ислеў», «сәўбет усылы», «Б-Б-Б», ҳәм «Пинборд» усылларын пайдаланып сабақ өтиў барысы менен танысамыз. Соның менен бирге теориялық сабақ өтиўде қолланылатуғын басқышлар төмендегилерден ибарат.

1. Қызықтырыў (Мотивация)
2. Тәкирарлаў
3. Таза теманы түсиндириў
4. Өзлестирилген билимлерди (сиңдириў) беккемлеў
5. Баҳалаў ҳәм үйге тапсырма бериў.

Бул избе-излик ушын ўақыт әдетте 80 минутқа мөлшерленген. Бунда теориялық сабақ өтиўдиң жоқарыда келтирилген басқышлары әмелге асырылыў лазым.

1-басқыш. Қызықтырыў. Бул басқышта оқыўшылар сабақта өтилетуғын тема бойынша ҳәр қыйлы сәўбетлесиўлер менен олардың дыққатын жәмлеп, тәлим алыўшылардың қызықтырыў имканиятын бериўимиз керек.

2-басқыш. Тәкирарлаў. Сабақларда жаңа мазмунды баслаўдан алдын өтилген темалар қысқаша улыўмаластырылған ҳалда тәкирарланыўы керек.

3-басқыш. Таза теманы түсиндириў. Оқытыўшы таза материалды түсиндиреди, қысқа лекциялар оқыйды, сораў-жууаплар шөлкемлестириледи, ойын шынығыўлары ҳәм шешилиўи керек болған мәселелерди шешиў ҳаққында түсиник береди. Әдетте бул басқышта заманагөй тәлим әсбапларынан өнимли пайдаланыў керек. Бул оқыў барысын ҳәм теманы түсиндириўди жеңиллестиреди. «Акустика тийкарлары» пәнинде жаңа педагогикалық технологиядан пайдаланып сабақ өтиў усылын ен жайдырыў бул сабақ өз мақсетине жетиўи ушын үлкен әҳмийетке ийе. Даўысты, тәбийий жағдай сыпатында, жүдә ерте заманлардан бери үйренип келеди. Эрамыздан алдынғы IV әсир Греция дәўиринде Архив Тарентский «даўыс – бул Ҳаўа толқынлары» деген пикирди билдирген. Акустиканы үйрениўде Аристотель ҳәм Пифагорлардың жумыслары тийкар болған. Акустика бир неше түрлерге бөлинген болып, музыкалы акустикаға тийкар болатуғын

музыкалы әсбаплардың классификациясы темасының оқытылыў усылына жаңа педагогикалық технологиялардан пайдаланып сабақ өтсек, бундай сабақ өз мақсетине жетеди деген пикирдемиз. Сабақтың барысында сабақты шөлкемлестирип, өтилген тема менен таза теманы байланыстырып, оқыўшыларды киши еки топарға бөлемиз. Таза теманы «Класстер» усылында түсиндирип, технологиялық қураллардан, слайд материалларынан түсиндирип өтемиз.

Яғный, музыкалы әсбаплардың түрлери ҳәм классификациясы: Тарлы, Демли, Урма, Тилшели болып үлкен төрт топарға бөлинетуғынлығы ҳаққында айтылып өтеди ҳаám ҳәр бир классификациясына характеристика берип өтиледи. Өтилген темадағы музыкалы әсбаплардың спектрлары, локациялар түрлери даўыс бәлентлиги, тембрлар ҳаққында қысқаша ядқа түсирип, таза тема менен байланыстырамыз. Саз әсбаплар арасында қарақалпақ миллий саз әсбаплары ҳаққында талаба жасларға айрықша түсиник берип өтиў мақсетке муўапық. Қарақалпақ миллий саз әсбаплары бир неше түрлерге бөлинеди, олар ала мойнақ дуўтар, гиржек, шын қобыз. Бул миллий саз әсбапларымыз өзиниң келип шығыў тарийхы, қол өнерментшилиги менен жасалыў усылы ҳәм миллий әсбапларымыздың бир неше әсирлерден усы күнге дейин жас әўладларымызға келип жетип мәдениятымыз раўажланыў жолында әҳмийетли орын ийелеп киятыр. Миллий саз әсбапларымыздың қол өнерментшилиги менен жасалыў усылында әсбапларға, миллийлигимиздиң белгиси болған миллий нағыслардың ойып түсирилип безетилиўи әсбаплардан шыққан сазлы намаларға қосымша иләҳий ырғақ қосылып, тамашагөйлерге илҳам заўық бағышлаўы сөзсиз. Талаба жасларға миллий саз әсбапларымызды жасап келген ҳәм тийкарын салыўшы устазлар ҳаққында, олардың өмир ҳәм мийнет жолындағы айрықша жетискенликлери менен айтып өтиў орынлы.

4-Басқыш. Сабақты беккемлегенимизде, оқыўшылардың таза темаға түсинигин анықлаў менен бир қатарда оларға жаңа усыллардан пайдаланып, қолланылатуғын усылдың орынланыў технологиясын оқыўшыларға түсиндирип өтемиз. Сабақты беккемлеў барысында еки киши топарға бөлинген оқыўшыларға А-3 форматындағы батман ҳәм маркерлер бериледи, ҳәм еки топарға карточкаларда сораўлар тақатылады.

Сабақты беккемлеў ушын сораўлар:

1-киши топар

1. Музыкалы әсбаплардың тийкарғы классификациясы ҳаққында түсинигиңиз.
2. Демли ҳәм перкуссия саз әсбаплары классификациясына қайсы саз әсбаплары киреди?
3. Тарлы ҳәм тилли саз әсбаплары класына киретуғын музыкалы әсбаплар қандай?

2-киши топар

1. Тарлы каман әсбаплары топарының акустикалық характеристикасын айтып бериң.
2. Урма саз әсбапларының акустикалық характеристикасын айтып бериң.
3. Клавишли саз әсбапларының акустикалық характеристикасын айтып бериң.

Киши топар оқыўшылары командасы менен ойласқан ҳалда батманларға өз түсинигин жазады, ҳәм бир оқыўшы призентация ислейди. Буннан кейин «Пинборд» (избе-излик деген мәнисти аңлатады) усылын пайдаланамыз. Бул усыл технологиясы төмендегише: Музыкалы әсбаплардың түрлерин карточкаларға жазып араластырып еки топарға тарқатамыз ҳәм магнит доскасына музыкалы әсбаплардың классификациясы түрлерин избе-изликте доскаға қыстырып шығыўын тапсырма етемиз. Төменде көрсетилген таблица бағдарында бул усыл бойынша тәлим технологиясын орынлап, дурыс орынлаған оқыўшыларға баҳалаў карточкасы бериледи.

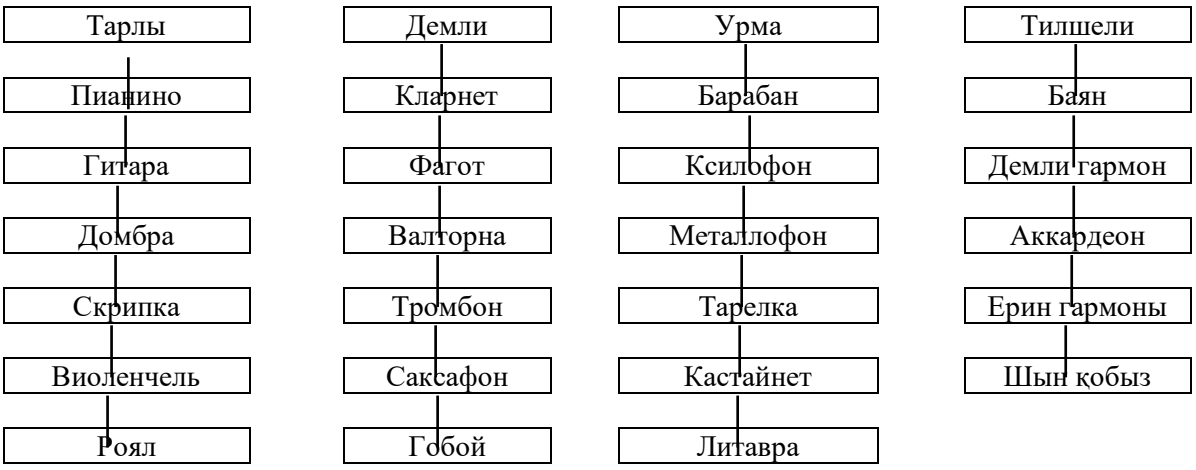

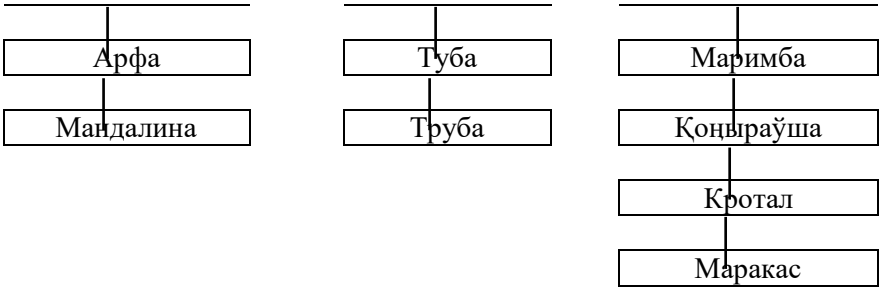

5-Басқыш. Баҳалаў ҳәм үйге тапсырма бериў. Бунда технологиялардың орынланыў барысында (оқыўшылардың орынлаған жумысларын) қадағалап оқыўшыларды баҳалап барамыз яғный баҳалаў критериясы менен таныстырамыз. Баҳалаў критериясында жуўап берген оқыўшыларға (бес жулдызша, төрт мүйешлилик, үш мүйешлилик формасындағы) карточкалар таярлап, оқыўшылардың берилген жуўапларына қарай беремиз. Оқыўшылар қолындағы карточкаларды қосып, келип шыққан санды карточкалар санына бөледи, яғный нәтийжеде баҳаларын билип отырады, төменирек баҳаға ийе болған оқыўшы, жоқары баҳа алыў ушын кейинги тапсырма яки сораўға жуўап бериўге ҳәрекет етеди. Мысалы: (3+4+5+5+4)=21:5=4,2 баҳасына ийе болады. Соның менен бирге нәтийжелерди топарларда ашық айдын ҳәм анықлық киргизип талықлаў лазым. Сабақ ақырында оқыўшылар еркин пикирлесиў ушын белгили ўақыт ажыратыў керек. Оқыўшылар тапсырмаларын орынлағанда кемшиликлерин айтыў, ҳәм көрсетпе бериў керек. Оқыўшылардың баҳаларын еситтирип талқы-лаў керек түсинбеген сораўларына жуўап беремиз. Усы тақылетте жоқарыдағы методлардан пайдаланып сабақ өтилсе, оқыўшыларды еркин пикирлеўге, шақ-қанлыққа, ҳәр тәреплеме изледиўшиликке, өз үстинде көбирек изледиўге алып келеди деп есаплаймыз.

Сабақты жуўмақлаўда үйге тапсырма түсиндирилип пайдаланатуғын әдебиятларды, интернет сайтларды жазып берип түсиндирип жиберемиз. Бул сабақта пайдаланған жаңа тәлим технологиялары сабақтың қызықлы ҳәм мазмунлы түсиндирмелилиги жоқары нәтийже береди. Соның менен бирге сабақты беккемлеўде оқыўшылардың таза темаға түсинигин еледе беккемлеп, киши топарларда өз-ара пикирлесип өз түсиниклерин айқын жеткерип, оқыўшылар сабаққа толығы менен қатнасады ҳәм көпшилик оқыўшылар айырым ҳалларда толығы менен баҳаланады. Бул тәлим технологиядағы усылларды пайдаланып сабақ өтиўден мақсет, теманың мазмунын оқыў-шылар толығы менен түсинеди, ҳәм сабаққа оқыўшылар қызығыўшылығы оқыў-шылардың баҳаланыў нәтийжеси жоқары көрсеткишке ийе болады.

Әдебиятлар

1. Х.Рашидов, Х.Хабибов, Г.Юлдашова, А.Закиров Тошкент 2007-й. «Касбий педагогика» блокни ўқитиш методикаси. Ўқув услубий қўлланма.
2. «Таълим методларини ўқитиш бўйича қўлланма» Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими тизими кадрлари малакасини ошириш ва уларни қайта таёрлаш институты Тошкент 2009 й.
3. «Художественная культура, искусство в аспекте теоритического осмишления» Ўқув қўлланма М.Хамидова, Н.Юсупова. Тошкент 2017 й.
4. А.В.Севашко «Пространственный слух» М. 1970 г.

РЕЗЮМЕ. Мақолада янги педагогик технология усулларидан пойдаланган ҳолда акустика асослари буйича назарий дарсларни ўтказиш усуллари кенг очиб берилган.

РЕЗЮМЕ. В статье широко раскрыты методы и прёмы спримерами, способы поведения теориятических уроков по основы акустики с использованиям методов новой педагогической технологии.

SUMMARY. In this article presents is a higt methods of teaching and gives exampls in the theoretical lessons in Basics of Acostics with the use of new pedagogical technologies.

И.ЮСУПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА КӨРКЕМ ЛЕКСИКАНЫҢ КӨРКЕМЛИК ХЫЗМЕТИ

Гөззал Отепбергенова - *оқытыўшы*
Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: бадиий тил, бадиий лексика, И.Юсупов ижоди, бадиий образлилик, антонимлар.
Ключевые слова: художественный язык, художественная лексика, творчество И.Юсупова, художественная образность, антонимы.
Key words: artistic language, artistic vocabulary, creativity of I. Yusupov, artistic figurativeness, antonyms.

Әдебияттаныў илиминде поэтикалық тилди, көркем тилдиң лексикасын изертлеў әҳмийетли ўазыйпалардың бирине айланбақта. Көркем шығарманың поэтикалық тилин изертлеў тил ҳәм әдебияттаныў илими ушын ортақ қубылыс. Бул жөнинде белгили алым Б.Саримсоқов: «…бир нәрсени айрықша атап өтиў лазым, ол тилши ме, яки әдебиятшы ма, лингвопоэтикада, көркемлик, образлылық мәселелеринде бирлесип кетиўлери зәрүр, сонда ғана олар ҳақыйқый филологқа айланады» [4:27] - деп атап өткен еди. Көркем әдебият сөз өнери, оның биринши элементи тил екенлиги белгили. Соның ушын да көркем тилсиз көркем әдебият болмайды. Белгили илимпаз Ш.Абдиназимов «…көркем әдебиятта, әсиресе поэзияда образдың орны ҳәм ўазыйпасы қандай дәрежеде әҳмийетли, шешиўши болмасын, ол сөзден, тилден ажыралған түрде, тысқарыда жасай алмайды. Сөзсиз образдың өзи жоқ, болыўы да мүмкин емес» [1:4] - деп атап өтеди. Демек, поэтикалық тил-тилдиң улыўмалық белгилери менен бирге, сөз өнериниң тийкарғы дәреги болып табылады. Поэтикалық тил өз гезегинде поэтикалық фонетика, поэтикалық лексика, поэтикалық синтаксис ҳәм т.б. түрлерин өз ишине қамтыйды.

Көркем тилдиң лексикасына лексикалық элементлер: антонимлер, синонимлер, омонимлер, фразеологизмлер, архаизмлер, неологизмлер, диалектизмлер, варваризмлер, жаргонлар ҳәм т.б. қурайды. «… көркем тил ҳәлсиз болса, онда ол көркем шығарма дәрежесинде емес. Көркем образ жаратыў ушын оның тийисли элементлери болады. Тилдиң көркемлигин, эмоционаллығын көтериў ушын, оның мәнисин тереңлестириў ушын лексикалық элементлер көбирек хызмет етеди» [2:53] - деп көрсетеди.

Тилимизде сөзлер эмоционал бояўы менен бир-биринен парық қылады. Шайыр көркем сүўретлеў предметине қарым-қатнасын сәўлелендириў ушын тилимиздеги бар сөзлерден керегин таңлап алады. Усындай эмоционал бояўы менен хызмет атқаратуғын антонимлер, синонимлер, омонимлер, фразеологизмлер ҳәм т.б. айрықша көзге тасланады.

Сөз зергерлериниң поэтикалық дөретиўшилиги миллий ҳәм көркем тилимиздиң раўажланыўына белгили дәрежеде үлес қосады. Сөз шеберлериниң қәлеминен дөреген көркем шығармалар оқыўшыға идеялық ой жуўмағын бериў арқалы оған эстетикалық жақтан да күшли тәсир етеди. Шайыр дөретпелери менен қоршаған дүньяны образлы ҳәм көркем етип көрсетеди, оған өзиниң көзқарасын билдиреди. Шығарманың көркем образлы характерге ийе болыўында оның көркем тил өзгешелиги үлкен хызмет атқарады. Көркем образларды дөретиўдиң бирден-бир усылы тилдеги сөзлер болып есапланады. Шайырдың шеберлиги тек ғана ўақыяны баянлап бериў емес, ал сол ўақыяны көркем образлы етип шығарыўда көркем тилден пайдаланыў процессинде көринеди.

И.Юсупов қарақалпақ поэзиясында поэтикалық, терең образлылыққа ийе шығармалары ҳәм айрықша шайырлық мәденияты менен ажыралып турағын тулға. Шайыр өз дөретпелеринде ҳәр бир сөзге итибарлылық пенен қарап, көркем тилдиң лексикасынан шеберлик пенен пайдаланып, оларды таңлап керекли орынларда пайдалана алған.

Шайыр дөретиўшилигинде улыўма халықлық сөйлеў тилиниң сеслик өзгешеликлери, лексикалық байлығы, көркем образ жасаўдағы көркем тилден пайдаланыў шеберлиги, улыўма көркем лексикасы сөз шеберинің шығармаларына айрықша бир эстетикалық күш берип турағынлығы белгили. Лирикада эстетикалық, терең образлылық ҳәм эмоционалық бояўларға ийе, көркем образлылықты тәмийинлейтуғын лексикалық элементлер айрықша хызмет атқарады.

Усындай лексикалық элементлердиң бири антонимлер – (грекше «anti» – қарсы, «onoma» – ат, исим дегенди билдиреди) мәнислери бир-бирине қарама-қарсы болған сөзлер топары болып, көркем шығармада гәптиң тәсиршеңлигин күшейтиў ушын, персонажлардың характериндеги қарама-қарсылықты, лирикалық конфликтти билдириў ушын қолланылады. [3:148]

Ҳәр қандай шығарма тилиниң көркемлигинде антонимлер белгили дәрежеде көркем-эстетикалық хызмет атқарады. Антонимлер сөз ҳәм образдың тәсиршеңлигин күшейтиў мақсетинде қолланылады. Мысалы:

Бир тынбас жазы менен, қысы менен,
Ойнама бул шаруўаның иси менен. [7:303]

Бунда ***жазы*** менен ***қысы*** сөзлери ўақытлық жақтан да, мәнилик жақтан да бир-бирине қарама-қарсы түсиниклерди билдиргенликтен контекстке өткирлик, тәсирлилик бериў ушын хызмет атқарып турғанлығы көринеди.

Базда шадлы, базда қапалы өмир,
Муқыйтыңнан маржан сүзгиздиң бизге.
[6:275]

Антоним жәрдеминде сүўретленип атырған объектти ишки қарама-қарсылығы менен ашыўға, ўақыя, ҳәдийселерди айқын сәўлелендириўге ерисилген. Лирикалық қаҳарманның өмир ҳаққындағы көзқараслары берилген. Бул қатарлардың мазмунында лирикалық қаҳарманның инсан тәғдири, өмир ҳаққындағы түсиниклери сәўлеленген. Адам өмириниң қарама-қарсылықлардан: қуўаныш ҳәм қайғы, тәшўиш ҳәм шадлықлардан ибарат екенлиги сөз етиледи. Ҳақыйқатында да, өмирдиң өзи қатаң қарама-қарсылықлардан ибарат.

Бул қаланың көшесинен жүргенде,
Билинбейди тоқлығым я ашлығым. [6:330]
Мейли, бул жер болсын ыссы, я салқын,
Бунда жасар мени туўдырған халқым. [5:56]

Жоқарыдағы сөзлер де антонимлик хызметте келип шайырдың Ўатан ҳаққындағы сезимлерин, көркем ой-пикирин еле де айқынлап бериў ушын хызмет етип тур.

Тәкаббырлық иллетине шатылып,
Күшлилер әззиге дизе батырып,
Арзан сөзлер қымбатына сатылып,
Бийдай нанның изи зағара болар. [6:309]

Ал, мына қатарларын шайырың философиялық көзқараслары қарама-қарсы мәнидеги сөзлер арқалы билдириледи.

Бахыт пенен бахытсызлық арасы,
Қас қағым екенин аңладым сонда… [7:108]
Кимде болмас бендешилик, алжасық,
Араласып жасар шын ҳәм жалғанын.
Еситпедим дүканшының алжасып,
Зыят өлшеп, пулды кемис алғанын. [6:281]

Бул антоним сөзлерди қолланыў арқалы шайыр инсан өмириниң кескин қарама-қарсылықлардан, гүреслерден, бахыт пенен бирге бахытсызлықлардан туратуғынлығы сыяқлы шын менен жалған да аралас жасайтуғынлығы ҳаққындағы көркем ойларын алға сүреди.

Периштемен дегенлериң,
*Көрдим **ҳарам** жегенлерин.*
Жүрсең дурыслық шегинде,
*Барман **ҳадал** еңбегиңде.* [5:6]

«Биз дүньядан, дүнья бизден» қосығынан алынған бул қатарларда не бир периштемен деген адамлардың ҳарам нәрселерге қол урыўы, болған сайын бола берсем, жыйған сайын жыйнай берсем деп нәпси, тегин дүньяға көз жуўыртқан менен ең ақырында опық жерсең деп, сонлықтан дурыс жолда жүрип, ҳадал мийнет пенен күн кешириў, ҳадалый инсан болып жасаў сыяқлы түсиниклерди шайыр антонимлер жәрдеминде бере алған. Шайыр поэзиясында антонимлер шеберлик пенен қолланылған. Лирикасында қарама-қарсы қубылысларды салыстырып, оларды бир-бирине қатар қойыў арқалы көркем пикир ойды анық ҳәм тәсирли етип жеткериўде антонимлер айрықша хызмет атқарады.

Сеслик қурылысы бойынша бирдей, мәнилери ҳәр қыйлы омоним сөзлер шайыр шығармаларында көркемлик хызметти тәмийинлеўде де айрықша орын тутаты. Көркем сүўретлеў қуралы ретинде әдебий шығарманың образлылығын, тәсирин күшейтеди. Мысалы:

Уйқыңды питирип ал, жаным қәне,
Жас уйқы тез қанбас.
Қарама маған.
Мен көп уйқылағанман өз өмиримде. [6:147]

Биринши қатардағы уйқы тәбиий түнги физикалық уйқыны, дем алыўды билдирсе, соңғы қатардағы уйқы өмирдеги көп нәрседен бос қалғанын, ўақтын бийкар, қуры өткизгенин билдиретуғын омоним сөзлер.

Мардыйған жигитлер, туяна қызлар,
Аяқ уйыса да, өтсе де ызғар,
Отырысын бузбай сәҳәрге дейин,
Бақсы тыңлар еди уйып, енеғар. [6:156]

Бунда екинши қатарда берилген уйыса омоним сөзи аяқтың айтып қалыўын аңлатса, соңғы қатардағы уйып сөзи тыныш мүлигип отырып тыңлаў мәнисин аңлататуғын омоним сөзлер.

Шайыр дөретпелери тилинде омоним сөзлер көркем сүўретлеў қуралы ретинде

лириканың образлылығын тәмийинлеўде, көркем тәсирин күшейтиўде әҳмийетли көркем лексика хызметин атқарып тур.

Шайыр лирикасында көркем лексиканың бир түри синонимлерде де көркемлик хызметти атқарыўда айрықша хызмет етеди. Мысалы:

Саўабы көп болар жақсы қонақтың,
Аш деймен, бир ақшам мийман болайын. [5:16]
Жәҳәнге жайылған даңқы саўлаты,
Тоны көк ҳәм Билге қаған зўряды.
Оғуз, қыпшақ, қырғыздың мәрт әўлады,
Хош келипсиз, қарақалпақ елине. [5:60]
Бизиң қызлар Гүлайымның урпағы,
Сулыўлықта жулдызлардың шолпаны.
Жигитлери ғошшақ елдиң султаны,
Хош келипсиз, мийманлар елине. [5:61]

Синонимлердиң шайыр шығармаларында тәкирарланыўдан қашыў ҳәм көркемлигин асырыў мақсетинде буннан басқа да мысалларда қолланылғанлығын көремиз. Мысалы;

Негедур, пушайман етип бараман,
Умытқанман саат нешелерин де.
Өкиниш ағымында кетип бараман,
Куала-Лумпурдың көшелеринде. [5:27]

Бунда шайырдың өмир ҳаққындағы ой-қыяллары, шайтан ўасўасасына қулақ асқан адамзаттың қылўаларынан түрли пикир уялаған лирикалық қаҳарманның өкиниш, пушайман сезимлери берилген.

Фразеологизмлер тилдиң қаймағы сыпатында образ жасаўда көркем сүўрет-леўдиң таяр қуралы ретинде көзге тас-ланады. Фразеологизмлер қысқалық бенен терең мәни аңлататуғын, экспрессивлиги, образлылығы күшли болған көркем лексика. Шайыр қаҳарманларының портретин, ишки дүньясын, минез-қулқын, дүньяға көзқарасын ҳәм психологиялық ҳалатын бериўде шебер қолланады. Фразеологизмлер жеке сөз бенен салыстырғанда жүдә күшли экспрессивлик мүмкиншиликлери әдеўир кең. Сонлықтан да, олар айтылажақ пикирге өзгеше бир стиллик түс береди. Шайыр И.Юсупов лирикасында фразеологизмлер өзине тән образлылығы арқалы улыўма ой-пикирди жанландырып шығарма тилиниң көркемлигин және де арттырыўда хызмет еткенлигин көремиз.

Адам бар ишинен тырнақ айланбас,
Басқаның болғанын көрип атқан жоқ.
Биреўлерге ығбал келгенин көрип,
Ишинен қан жылар, сыртынан күлип, (3.17)

Бул мысалларда берилген фразеологизмлер адам бойындағы унамсыз қәсийетлердиң бири есапланған қызғаныш, сумлық, ишкернелик сыяқлы мәнилерин билдиреди. Қаҳарманның усындай иллетлерин көрсете отырып, басқаның болғанын көре алмай қызғаныш ҳәсеттен адамның өз жанын өзи қыйнаўын көркем етип жеткериўде ең тийкарғы көркемлеў қуралы ретинде хызмет етип тур.

Улыўма айтқанда, шайыр лирикасында көркем лексиканың бир неше түрлеринен мысал келтире бериў мүмкин. Шайыр халық тилиниң жетилискен формалары, көркем лексика үлгилеринен шебер пайдаланған ҳәм поэтикалық тил байлығы, көркем сулыўлығы, терең образлылығы менен айрықша көзге тасланады.

Әдебиятлар

1. Абдиназимов Ш. Лингвопоэтика. – Тошкент: Ёшлар нашриёт уйи, 2020.
2. Жаримбетов Қ. Әдебияттаныўдан сабақлар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2012.
3. Жаримбетов Қ., Генжемуратов Б. Әдебият теориясы. – Ташкент: 2018.
4. Саримсоков Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Тошкент: 2004.
5. Юсупов И. Таңламалы шығармалары, (үш томлық) Т.I. – Нөкис: Билим, 2018.
6. Юсупов И. Таңламалы шығармалары, (үш томлық) Т.II. – Нөкис: Билим, 2018.
7. Юсупов И. Таңламалы шығармалары, (үш томлық) Т.III. – Нөкис: Билим, 2018.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қорақалпоқ адабиётшунослигида поэтик тилди ўрганиш масалалари бўйича фикр юритилади. Муаллиф И. Юсупов асарларининг бадиий лексикаси, антонимлар, синонимлар, омонимлар ва фразеологизмларди талқин этади. Шоир тилининг такомиллашган шакллари, бадиий лексика намуналаридан фойдаланганлигини ва поэтик тил бойлиги, бадиийлиги, теран образлилиги очиб берилган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются вопросы изучения поэтического языка в каракалпакском литературоведении. Автор И. Художественная лексика произведений Юсупова интерпретирует антонимы, синонимы, омонимы и фразеологизмы. Выявляются усовершенствованные формы языка поэта, использование образцов художественной лексики, богатство, артистизм и глубокая образность поэтического языка.

SUMMARY. The article discusses the issues of studying the poetic language in Karakalpak literary studies. Author I. The artistic lexicon of Yusupov's works interprets antonyms, synonyms, homonyms and phraseology. The improved forms of the poet's language, the use of examples of artistic vocabulary, and the richness, artistry, and deep imagery of the poetic language are revealed.

YOZUVNING TARAQQIYOT BOSQICHLARI

Rajapbaev Batir Bekimbetovich – *assistent o‘qituvchi*
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali
O‘razalieva Dildora Islomovna – *o‘qituvchisi*
Nukus shahar 36-sonli umumta’lim maktabi

Tayanch so‘zlar: arxeolog, gnoseologik, piktografik, moyqalam, bitik, grafika, jamiyat, sahifa.
Ключевые слово: археолог, гносеологический, пиктографический, кисть, надпись, графика, общество, кость, страница.
Key words: archaeolodist, epistemological, pictographic, brush, inscription, graphics, society, bone, page.

Insoniyat paydo bo‘libdiki, o‘z fikrini bayon etishga, muloqot qilishga bo‘lgan ishtiyoq ila yashaydi. Til bir aloqa vositasi sifatida shakllanib, so‘ngra uni yozishga, yozuv shakllanishiga bo‘lgan harakatlar tarixdan ma‘lum. Yozuv paydo bo‘lganidan beri bizga misli ko‘rilmagan imkoniyatlarni ochib bergan. Uni taraqqiyotning kashfiyotchisi desak ham bo‘ladi. Negaki, agar bizda yozuv bo‘lmaganda edi, ajdodlarimiz yaratgan meroslari bizgacha yetib kelmagan va biz ulardan foydalana olmagan bo‘lardik. Yozuv insoniyat hayotida juda katta rol o‘ynaydi. Dunyoning har qanday burchagida, har qanday sohada bo‘lsin, yozuv doimo foydalanilib kelmoqda. Yozuv axborot almashinuv jarayonida ham o‘zining beqiyos hissasini ko‘rsatmoqda.

Tarix sahifalaridan bizga ma’lumki, yozuv tildan ancha keyin paydo bo‘lgan (tovush tili 400-500 ming yillar ilgari yuzaga kelgan, yozuvning paydo bo‘lganiga esa 4-5 ming yillar bo‘lgan). Og‘zaki til (nutq)ning zamon (vaqt) va makon (masofa) nuqtai nazaridan cheklanganligi va uni bartaraf etish zaruriyati yozuvning paydo bo‘lishiga olib kelgan. Og‘zaki til talaffuz vaqtidagina va ayni paytda muayyan masofadagi (tovush to‘lqinlari etib borishi mumkin bo‘lgan) kishi uchungina mavjuddir. Boshqa sharoitlarda tilga ehtiyoj paydo bo‘lishi bilan inson dahosi bu ehtiyojni qondira oluvchi vositalarni qidira boshlagan, natijada belgilar tizimidan iborat yozuv dunyoga kelgan. Yozuvning paydo bo‘lishi va taraq-qiyoti jamiyat rivoji, shuningdek, muayyan masofadagi kishilarning o‘zaro aloqa qilish ehtiyoji, siyosiy, huquqiy, diniy va estetik xarakterdagi axborotlarni qayd etish, saqlash zaruriyati bilan bevosita bog‘liq. Xalqlarning davlat sifatida birlashuvi nutqiy aloqa doirasini kengaytiradi va murakkablashtiradi; boshqa xalqlar va davlatlar bilan savdo harbiy, siyosiy va boshqa shartnomalar tuziladi; qonunlar paydo bo‘ladi va mustahkamlanadi; diniy qarashlar va mafkuraning boshqa turli ko‘rinishlari shakllanadi; xalqlarning o‘z tarixini bilishga bo‘lgan ehtiyoji kuchayadi. Bularning barchasini faqat og‘zaki nutq vositasida amalga oshirish mumkin emas. Bu sharoitda yozuv zaruriyatga aylanadi. Yozuv og‘zaki tilga nisbatan ikkilamchi, qo‘shimcha aloqa vositasi bo‘lsada, unga qaraganda ko‘p afzalliklarga ega. Xususan, tilning asosiy vazifasi – kishilar o‘rtasidagi aloqani ta’minlashdir. Tilning kommunikativ vazifasi yozuvsiz amalga oshishi mumkin emas. Tilning estetik, gnoseologik (dunyoni bilish) kabi asosiy vazifalarini ham yozuvsiz tasavvur qilish qiyin. Ayniqsa, tilning insoniyat qo‘lga kiritgan tajriba bilimlarni saqlash va avlodlarga etkazishdan iborat vazifasi bevosita yozuv orqali bajariladi. Kishilik jamiyati yaratgan bilim va tajribalar, kashfiyotlar, so‘z san’ati durdonalari va boshqa qimmatli axborotlarning barcha-barchasi avlodlardan avlod-larga yozuv orqali etib boradi. Til jamiyat tarixi bilan qanchalik bog‘liq bo‘lsa, yozuv ham shunchalik bog‘liqdir. Yozuv kishilik jamiyatining zaruriy ehtiyoji asosida paydo bo‘lib, rivojlanib borgan.

Masalan, rasm bilan yozuv o‘rtasida uzviy bog‘liqlik mavjud, avvalo, har ikkalasi ham ko‘rish orqali idrok qilinadi. Piktografik yozuvni ibtidoiy tasviriy san’at ichida yuzaga kelgan deyish mumkin. Arxeolog olimlarning bundan juda ko‘p ming yilliklar ilgari insonlar jildonidan chizilgan turli rasmlarning mavjudligi haqidagi ma’lumotlari ma’lum. Toshlarga, suyaklarga, g‘or devorlariga o‘yib ishlangan xilma-xil hayvonlarning rasmlari, umumiy mazmunga birlashuvchi tasviriy lavhalar – bularning bari pik-

tografik yozuvning asoslaridir. Ana shu ibtidoiy tasviriy san'at ikki yo'nalishda – umuman rasmlar va muayyan axborot vositasi, ya'ni yozuv sifatida shakllana borgan. Buni dunyo tillarining juda ko'pchiligidagi «yozmoq» ma'nosidagi so'zlarning etimologiyasiga e'tibor qilganda ham bilish mumkin. Bunday so'zlarning etimologiyasida asosiy mazmun rasm chizish jarayoni bilan bog'lashda namoyon bo'ladi. Masalan, qadimgi turkiy tillarda «yozmoq», tushunchasi «bitmoq» fe'li («bitik» – yozuv, kitob) bilan ifodalangan. Bu fe'lning o'zagi xitoycha «bi» (mo'yqalam) so'zi bilan aloqador bo'lib, dastlabki ma'nosi «o'ymoq, o'yib bezamoq», undan keyin «yozmoq» demakdir. Slavyan tillardagi «pisati» (rus. «pisat» – «yozmoq,») fe'lining ma'nosi ham dastlab mo'yqalamda rasm chizish bilan bog'liq bo'lgan (rus. «jivopis» – rangtasvir so'zi bilan qiyoslang). Bu fe'lning o'zagi lot. «pingere» (rasm solmoq) so'zi bilan aloqadordir, «pisati» fe'lining dastlabki ma'nosi, ko'rinadiki, «rasm solmoq», «bezamoq»dan iborat bo'lgan. Yunon tilidan ko'pgina tillarga o'tgan «grafika» so'zi ham etimologik jihatdan o'yish, tirnash tushunchalarini ifodalaydi. Bu misollar yozuvning rasm bilan benihoya bog'liq ekanligini yaqqol ko'rsatadi, yozuv jarayoni mexanikasini ham ochib beradi. Rasmlar yordamida muayyan fikr axborotni ifodalash, yuborish mumkin ekanligini odamlar juda qadimgi davrlarda anglab etganlar. Shuning uchun ham rasmli yozuv (piktografiya) dunyodagi mavjud barcha yozuvlarning kelib chiqishi uchun asos bo'lgan deyish mumkin. Piktografiyaning og'zaki til bilan bog'liq bo'lmaganligi uning turli til vakillari jildonidan ham tushunilaverishini ta'minlagan, ammo unda ifodalangan mazmunning turlicha, ixti-yoriy talqin etilishiga yo'l qo'ygan, abstrakt tushunchalarni bunday yozuv orqali ifodalash deyarli mumkin bo'lmagan. Davlat tuzumi rivojlanib, turli yozishmalarga va bu yozishmalarning ayni bir xil talqin qilinishiga bo'lgan extiyoj kuchayib brogan sari piktografik yozuvning ojiz jildonlari ko'proq ko'zga tashlana boshlagan. Bu hol piktografik yozuvning taraqqiyotiga, ideografik va ieroglifik yozuvning shakllanishiga olib kelgan. Rasmlarning soddalashuvi, ularning o'zlari ifoda etgan buyumlarning nomiga, ramziga aylanishi va asta sekin bu ramzlarning og'zaki til bilan doimiy bog'lanishi yozuvning takomillashib borishini belgilab beradi. ozuv belgilari ideografik, ieroglifik belgilar sifatida muayyan so'zlarning ifodachilariga aylanadi, bu yozuv «so'z yozuvi» yoki «logografik yozuv» nomi bilan umumlashtiriladi. Eng qadimgi logografik yozuv tizimlari misr ieroglifikasi, shumer mixxatlari, xitoy ieroglifikasi va b.) miloddan avvalgi 4 ming yillikning oxiridan miloddan avvalgi 2 ming yilliklarning boshlarigacha bo'lgan davrda shakllangan. Haqiqiy ma'nodagi yozuv tizimlari dastlab qadimgi Sharqda vujudga kelgan. Yozuvning keyingi taraqqiyot bosqichi bo'g'in yozuvi bo'lib, u miloddan avvalgi 2 ming yilliklarning o'rtalarida paydo bo'lgan. Tildagi so'zlar soniga qaraganda bo'g'inlar soni ancha kam, shuning uchun ham bo'g'in yozuvi logografik yozuvga nisbatan sezilarli darajada o'z belgilar tizimi bilan ish ko'radi. Masalan, devanagari (xind) yozuv bo'g'in yozuvidir. Harf-tovush yozuvining shakllanishi butun yozuv taraqqiyoti tarixida inqilob bo'lgan. Bu yo'nalishdagi ilk yozuv finikiy yozuvadir. Finikiy alifbosining paydo bo'lishi insoniyat uchun yozuvni takomillashtirish borasida olg'a qo'yilgan qadam bo'lgan. Birinchi marta sof tovush yozuvi, sanoqli harflardan iborat mukammal alifboning yuzaga kelishi jamiyatdagi yozuvni biladigan kishilar doirasini kengaytirib yuborgan. Shuning uchun ham finikiy yozuvi juda tezlik bilan boshqa xalqlar orasida ham tarqalgan. Bu jarayon miloddan avvalgi 9 asrdan boshlangan. Finikiyaliklar bilan iqtisodiy va madaniy aloqada bo'lgan qo'shni xalqlar mazkur yozuv bilan tanishib, tez orada uni o'z tillariga moslashtirib olganlar. Hozirgi kunda bizga ma'lum bo'lgan harf-tovush tizimidagi yozuv-larning 5/4 qismidan ko'prog'i finikiy yozuvidan kelib chiqqan. Nutqni eng kichik bo'laklarga – tovushlarga ajratib tasavvur qilish, idrok etish dastlabki paytlarda u qadar oson ish bo'lmaganligi sababli xarf-tovush yozuvi yoki alifboli yozuvning paydo bo'lishi jarayoni uzoq davom etdi. Bunda inson dastlab nutqni so'zlarga, keyin bo'g'inlarga, undan keyin esa tovushlarga ajratib tasavvur qila olishday behad murakkab va uzoq yo'lni bosib o'tgan. Tildagi tovushlarni alohida-alohida idrok qilish tovush yozuvning ibtidosidir. Harf-tovush yozuvning muhim afzalligi uning kam miqdordagi, ya'ni 20 – 30 atrofidagi belgilar bilangina ish ko'ra olishidir. Harf-tovush yozuvi dunyo xalqlari orasida juda tez tarqalgan va bu jarayon, asosan, o'zlashtirish, u yoki bu tilning xususiyatini hisobga olgan holda moslashtirish yuli bilan bo'lgan. O'rta Osiyodagi xalqlar, jumladan, o'zbek xalqi turli yozuvlardan foydalanib kelgan. Bu yozuvlar avesto, paxlaviy, urxun-enisey (runik), turkey (uyg'ur), so'g'd, arab, kirill, lotin yozuvlaridir.

Ko'pchilik xalqlar o'z yozuvlarini boshqa til yozuvini o'z tillariga imkoniyat darajasida moslashtirish yo'li bilan yaratganlar. Bu hol yozuv va til munosabatlarida o'z izini qoldirgan. Ayni paytda yozuv va tilning taraqqiyoti bir xil,

bir-biri bilan to‘la mos keladigan jarayon emas. Tilning taraqqiyoti tarixiy va uzluksiz jarayon, odamlar tilga ataylab, ongli ravishda biron-bir o‘zgartirish kirita olmaydilar. Tildagi u yoki bu o‘zgarish tadrijiy ravishda, asta-sekin yuz beradi. yozuv haqida esa bunday deb bo‘lmaydi. Odamlar til xususiyatlariga yanada moslashtirish uchun yozuvga turli o‘zgartishlar kiritadilar, islohotlar qiladilar, bir yozuv tizimini boshqasi bilan almashtiradilar va h. k. Masalan, o‘zbek xalqi asrlar davomida arab alifbosidan foydalanib kelgan, 1923-1926 yillarda bu yozuvni o‘zbek tili tovush qurilishini to‘laroq ifodalashga moslashtirish maqsadida bir qator harfiy o‘zgartirishlar kiritilgan. O‘zbekistonda 1929 yildan lotin yozuvi asosidagi o‘zbek alifbosiga o‘tilgan, 1940 yildan esa kirill yozuvi joriy etilgan. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi 1993 yil 2 sentyabrda «Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida»gi qonunni qabul qildi. Bu qonunga va uni amalga kiritish tartibi xaqidagi O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi qaroriga O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi 1995 yil 6 mayda o‘zgarishlar kiritadigan qonun qabul qildi. Bu hujjatga ko‘ra lotin yozuviga asoslangan yangi o‘zbek alifbosi 26 ta harf va 3 ta harflar qo‘shilmasidan iborat. Yangi alifboga to‘la o‘tish 1996 yildan boshlanib, 2005 yilda tugallanishi belgilangan. Yozuv taraqqiyoti tilning tabiiy taraqqiyotidan ancha orqada yurganligi uchun muayyan so‘z yoki so‘z shaklining yozilishi bilan talaffuzi aynan mos kelavermaydi. Bu tabiiy va qonuniy hol bo‘lib, yozuv va og‘zaki nutq o‘rtasidagi bunday nomuvofiqliklarni imlo qoidalari tartibga solib turadi. Dunyodagi alifbolarning hammasida ham harflar soni tegishli tildagi tovushlar (fonemalar) sonidan sezilarli darajada kam. Tabiiyki, bu hol yozuvni o‘zlashtirishni osonlashtiradi. Shuning uchun ham alifbolardagi asosiy tamoyil undagi harflar sonini ko‘paytirish emas. Alifbo yozuvning asosini tashkil etadi. Tinish belgilari va boshqa yozma belgilar ham yozuvning unsurlari hisoblanadi.

Adabiyotlar

1.Fridrix I., Istoriya pisma, M., 1979;
2.Gelb I. E., Opit izucheniya pisma. Osnovi grammatologii, M., 1982;
3.Istrin V. A., Vozniknovenie i razvitie pisma, M., 1965;
4.Maxmudov N., Yozuv tarixidan qisqacha lug‘at ma‘lumotnoma, T., 1990.
5.Xolmanova Z. Tilshunoslikka kirish. Toshkent 2007.
6.Prof. Karimov S.A “Tilshunoslik nazariyasi” Samarqand 2012.
7.M.T. Irisqulov. “Tilshunoslikka kirish”. Toshkent. “Yangi asr avlodi” 2009.

РЕЗЮМЕ. Bu maqolada yozuvning paydo bo‘lishi va taraqqiyoti jamiyat rivoji, shuningdek, muayyan masofadagi kishilarning o‘zaro aloqa qilish ehtiyoji, siyosiy, huquqiy, diniy va estetik xarakterdagi axborotlarni qayd etishi va O‘rta Osiyodagi xalqlar turli yozuvlardan foydalanib kelganligi haqida so‘z boradi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье В этой статье рассматриваются возникновение и развитие письменности, развитие общества, а также потребность людей на расстоянии друг от друга общаться, фиксировать информацию политического, правового, религиозного и эстетического характера, а также то, как народы Центральной Азии использовали различные виды письменности.

SUMMARY. In this article, the emergence and development of writing, the development of society, as well as the need for people to communicate at a distance from each other, to record information of a political, legal, religious and aesthetic nature, as well as how the peoples of Central Asia used different types of writing.

ЮБИЛЯР ҲҮРМЕТИНЕ БАҒЫШЛАНДЫ

АКАДЕМИК Ж.ТУРДЫМУРАТОВТЫҢ ТУЎЫЛҒАНЫНА 75 ЖЫЛ, ДӨРЕТИЎШИЛИГИНЕ 60 ЖЫЛ

Жақында яғный, 13-август күни Хожели районы 5-санлы балалар музыка ҳәм көркем-өнер мектебинде академик Жолдасбай Турдымуратовтың туўылғанына 75 жыл ҳәм дөретиўшилигине 60 жыл толыў мүнәсибетине дөретиўшилик кешеси болып өтти.

Соны да айрықша атап өтиў керек, бундай кешелер барлық районлардың мәденият бөлимлеринде ҳәм балалар музыка ҳәм көркем өнер мектеплеринде шөлкемлестирилмекте.

Ж.Турдымуратов Қарақалпақ миллий көркем өнериниң бийбаҳа үлгилерин халқымызға инәм етип, ҳәзирги күнге шекем 60 жыл даўамында мәдениятымызды жақсылаўға жан күйдирип, оның раўажланыўына үлес қосып келмекте. Солардың ишинде оқытыўшылықтан баслап, мәденият бөлиминде, Қарақалпақстан Республикасы мәденият министри, Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик академиялық сазлы театрының директоры ҳәм басқа да жуўапкерли лаўазымларда жумыс ислеген дәўиринде тараўдың материаллық техникалық базасын жақсылаўға, оны мазмун жағынан байытыў мәселесине айрықша итибар қаратты ҳәм жоқары нәтийжелерге ерисиўине себепши болды.

Жәнеде усы тараўдың ҳақыйқый пидайысы ҳәм илимпазы сыпатында, Республикалық ҳәм халықаралық ҳәр қыйлы мәдений илажларда, халықаралық илимий конференцияларға өз баянатлары менен белсене қатнасып келген.

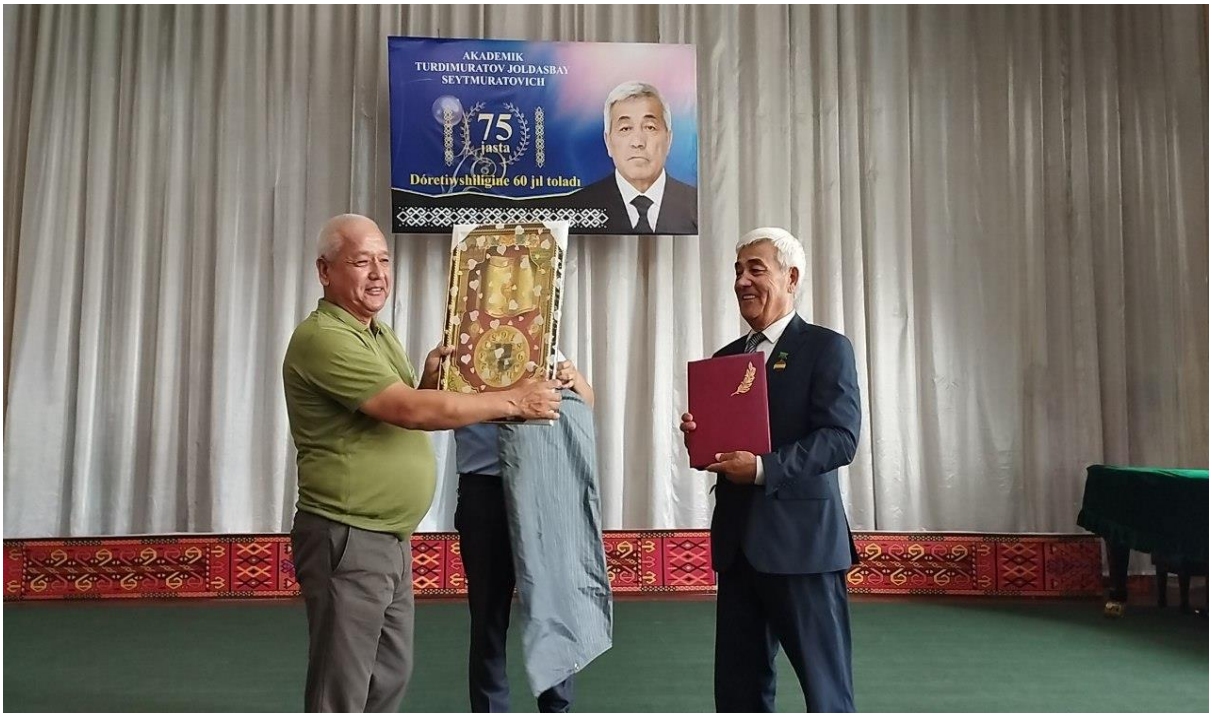

Мине, жоқарыда атап өтилген мийнетлери ушын 1992-жылы Қарақапақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң Ҳүрмет жарлығы, 1996-жылы Қарақапақстан Республикасына хызмет көрсеткен мәденият хызметкери, 2007-жылы Халықаралық илимлер академиясы лауреаты, академик ҳәм де 2020-жылы “Нураний” жамғармасы қәўендерлик кеңесиниң “Меҳнат фахрийси” III дәрежели көкирек нышаны менен сыйлықланған.

Районымызда болып өткен бул мәдений илажда юбилярдың бирге ислескен кәсиплеслери, дослары, мектеп оқытыўшылары ҳәм ағайин-туўысқанлары қатнасты.

Сөзге шыққанлар арасында, белгили композитор Қ.Заретдинов, 5-санлы БМКӨМ директоры К.Карлибаев, нураный А.Пирлепесова ҳәм т.б. өзлериниң жыллы тилеклерин айтып, естелик саўғаларын тапсырды.

Илаж соңында 5-санлы БМКӨМ оқытыўшылары таярлаған концерт бағдарламасы қойып берилди. Юбиляр бул илажды шөлкемлестиргенлерге өз миннетдаршылығын билдирди.

Қатнасыўшыларда Ж.Турдымуратовтың үй архивинен алынған материаллар бойынша шөлкемлестирилген фото ҳәм сүўрет көргизбелери, сондай-ақ, концерт бағдарламасы үлкен тәсир қалдырды.

К.Карлибаев
Хожели районы 5-санлы БМКӨМ директоры.

MAZMUNÍ

TEATR HÁM MUZÍKA

Балтаниязов С.А. Қосықшының дем алыў жолларында силекей перделердиң роли.....3

Бекбергенов З. Вокальная музыка.....5

Elmuratova G.J. Muzıka oqıtıwshısınıń sóylew mádeniyatı sabaqtıń túsinikli bolıwınıń deregi.....7

Embergenova G.A. Muzıka pánin oqıtıw metodikası……..……...8

Ходжаметова Г.И. Национальный колорит фортепианного произведения Г.Демесинова «Токката»…….10

Ismailov A. Yangi talqindagi Qo‘rqit ota afsonasi……..……...17

Жақсымуратова А. Қарақалпақ бақсышылық өнериниң раўажланыўы……...……19

Kulambetova J. Dawıs apparatın rawajlandırıw principleri hám rezonatorlar-dawıstı kúsheyttiriwshi organlar haqqında……..21

Qalbaev A., Omarova A. Teatr kórkem óneri dóretiwshileri laboratoriyasın úyreniw……...……..25

Qdirbaev I.Q. Aloqa vositasi sifatida televidenie va radio dasturlari……...…….28

Maxammatdinova L.M., Nawrızbaeva A.A. Qaraqalpaq baqsıshılıq kórkem ónerinde ustaz – shákirt mekteplerinin rawajlanıwı…….29

Моянов Ы.Ж. Сурхандәрья ўәлаяты Термиз қаласы илимий экспедиция нәтийжелери…….....31

Mustafoyev B. Musiqa ta’limi tizimini takomillashtirish - davr talabi……...……35

Насыров М.Б. Фортепиано пәни сабағында мектеп оқыўшыларының дөретиўшилик активлигин қәлиплестириў…….37

Rajabov T. Musiqa madaniyati darslarida Buxoro folklor qo‘shiqlarini o‘rgatishda o‘qituvchi mahorati…….42

Saytov J.J. Musiqa san’atini yanada rivojlantirish asoslari……...……44

Уразмбетова Л.Т. Психотехника в актерском мастерстве……...……47

Успанова Р.А. Миллий қўшиқлар асосида талабаларни миллатлараро тотувлик руҳида тарбиялаш……53

Uzakov S.E. Jaslardı estetik tárbiyası rawajlanıwında qaraqalpaq baqsıshılıq óneri……..…....55

ZaretdinovK. Qulaqshınnıń zıyanı……...……..57

KINO HÁM DRAMATURGIYA

Баўетдинов Ш. Қарақалпақ кино өнери дүньясын көркем фильмлери менен безеген инсан……..58

Xojanov J. Talantlı ilimpaz hám basshı……...……...61

Рахманова Г.К. Театрға бағышланған өмир.....62

Seitnazarova T. Ǵárezsizlik jillarında qaraqalpaq teatr rejissurası……...…….65

Tilepov Q.N. Ses jazıw texnologiyasınıń rawajlanıw basqıshları……..66

BIBLIOGRAFIYA HÁM MÁDENIYAT

Aytımova D.A. Kitapxana iskerligi rawajlanıwında innovacion texnologiyalardıń áhmiyeti……..…….68

Bekbergenov Z. Mádeniyat tarawındaǵı lingvokulturologiyalıq sózler tariyxınan……71

Xudaybergenova M.B. Hújjet hám hújjetlerdi saqlawdıń áhmiyeti……..73

Orazbaeva D.D. Madaniyat markazlarini boshqarishda zamonaviy uslublardan foydalanish……...75

Yusupov K.B. Роль сферы культуры в реализации государственной молодежной политики……...78

ZaretdinovK. Talabalarda musiqiy-estetik madaniyatni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari.....81

Sharipova D.A. Zamanagóy kitapxanalar evolyuciyası: sanlı texnologiyalar hám innovaciyalıq xızmetler……84

JÁMIYETLIK-GUMANITAR PÁNLER

Berdimuratov J.A. Folklorning ayrim o‘ziga xos xususiyatlari……..…….87

Даўлетмуратова М. Миллий саз асбабларын оқытыўда жаңа педагогикалық технологиялар…...89

Отепбергенова Г. И.Юсупов шығармаларында көркем лексиканың көркемлик хызмети……..…92

Rajapbaev B.B., O‘razalieva D.I. Yozuvning taraqqiyot bosqichlari……..……95

Юбиляр хүрметине бағышланды…….98

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı

Nókis filialı

KÓRKEM ÓNER HÁM MÁDENIYAT XABARSHÍSÍ

ilimiy-metodikalıq jurnalı

Redaktor: A.Xojamuratov
Tex. redaktor: A.Aytmuratov
Operator: A.Matniyazov

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 14.11.2024.
Qaǵaz formatı 60-84$^{1}/_{8}$ ofset usılında basıldı.
Garniturası - «Times». Kólemi 12,75 b/t.
Jámi 50 nusqada. Bahası shártnama boyınsha.
Buyırtpa №34

Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti tárepinen
Baspa xızmeti menen shuǵıllanıw ushın 2021-jıl 13-fevral
Al №6374-7260-276d-a5ad-5276-7722-9442
licenziyası berilgen.

«PRINT DARHAN» baspası: 230100.
Mánzil: Nókis qalası, A.Ablatov kóshesi, nomersiz jay.

«PRINT DARHAN» baspası
Nókis – 2024

https://uzdsmi-nf.uz/jurnal-haqida/

5614

2024